

MASARYKOVA UNIVERZITA

Fakulta sociálních studií

Katedra sociologie

PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková

Aktivita jako projekt: Etnografie volnočasových center pro seniory

Disertační práce

Školitel: prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Brno 2011

Prohlašuji, že jsem na této práci pracovala samostatně a využila jsem zdroje uvedené v seznamu citované literatury.

Jaroslava Hasmanová Marhánková

V Praze, 20. dubna 2011

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala všem, kteří mi svou podporou umožnili dovést mou práci do této podoby. Můj největší dík v tomto ohledu patří všem lidem z obou center, kteří mi dali nahlédnout do své práce a svých životů. Děkuji vedení, které mi umožnilo realizaci výzkumu, a všem, jež se se mnou podělili o svou zkušenost a dovolili mi strávit v centrech nespočet obohacujících chvil.

Děkuji rovněž svému školiteli profesoru Ladislavu Rabušicovi za vedení a vstřícnost a profesorce Gerlindě Šmausové za to, že se mě i mé práce ujala na jejím počátku a poskytla mi neocenitelné rady. Za finanční podporu grantového projektu "Destandardizace životní dráhy v současné české společnosti" (grant č. 403/09/0038), jehož řešitelem byl Martin Kreidl, a v jehož rámci jsem měla možnost část výzkumu realizovat, děkuji Grantové agentuře České republiky. Můj dík v tomto ohledu patří i ERSTE Foundation, která mi v roce 2009 poskytla stipendium na výzkum v rámci programu Social Research Fellowships "Generations in Dialogue".

Za čas, který věnovali čtení mých textů, jejich komentáře a ochotu děkuji Kateřině Kolářové, Emě Hrešanové a Lence Slepíčkové. Můj velký vděk patří Martinu Kreidlovi za jeho důvěru a podporu. Emě Hrešanové za přátelství, oporu a neocenitelný pocit, že u ní vždy najdu pochopení.

Těžko vyjádřím dostatečné poděkování mým rodičům, kteří mě vždy podporovali ve všem, o co jsem usilovala, a bez nichž by nic z toho nebylo možné. Děkuji také Ivance za praktickou pomoc a tetě za to, že vždycky věřila, že ze mě bude spisovatelka. Děkuji Petrovi za to, že tu byl vždycky pro mě.

OBSAH

<u>PODĚKOVÁNÍ</u>	3
<u>1 ÚVOD</u>	6
<u>2 GENEZE KONCEPTU AKTIVNÍHO STÁŘÍ</u>	12
2.1 MĚNÍCÍ SE SOCIÁLNÍ REPREZENTACE STÁŘÍ	15
2.1.1 MODERNISTICKÉ MODEL Y STÁRNUTÍ	16
2.1.2 „VÍTĚZSTVÍ“ AKTIVITY V GERONTOLOGII	23
2.1.3 AMBIVALENTNOST A PŘÍSLIBY AKTIVNÍHO STÁRNUTÍ	26
2.2 DISKURZ AKTIVNÍHO STÁRNUTÍ A CENTRA PRO SENIORY	30
<u>3 TRAJEKTORIE VÝZKUMU</u>	34
3.1 CENTRUM V OKOLÍ PRAHY	35
3.2 CENTRUM VE ZLÍNSKÉM KRAJI	38
3.3 VÝZKUMNÉ METODY A JEJICH ROLE V PRŮBĚHU VÝZKUMU	39
3.4 PROCESY ANALÝZY	43
3.5 ETICKÉ OTÁZKY VÝZKUMU	45
<u>4 AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO FORMA DISCIPLINACE TĚLA</u>	50
4.1 MOC NAD ŽIVOTEM – PROMĚNY MODERNÍ FORMY MOCI	53
4.1.1 AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO FORMA BIOPOLITIKY	56
4.2 MUSET, MOCI, MUSET CHTÍT – KLIENTKY CENTER A JEJICH REPREZENTACE ŽIVOTA PO ODCHODU DO DŮCHODU	62
4.2.1 AKTIVITA JAKO PROJEKT	68
4.2.2 CENTRA A STRUKTURACE ČASU	72
4.2.3 SPRAVOVÁNÍ A DISCIPLINACE TĚLA	76
4.3 SHRNU TÍ	79
<u>5 AKTIVITA A KONSTRUKCE HIERARCHIE ŽIVOTNÍCH STYLŮ VE STÁŘÍ - AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO „DOBŘÉ“ STÁRNUTÍ</u>	82
5.1 HRDÉ LVICE – AKTIVITA (A CENTRA), KTERÁ MĚNÍ ŽIVOT	85
5.1.1 „TROŠIČKU LEPŠÍ KLIENTELA“ – KONSTRUOVÁNÍ VÝLUČNOSTI KLIENTŮ	89
5.2 AKTIVNÍ STÁŘÍ JAKO „JINÉ“ STÁŘÍ – REPREZENTACE AKTIVNÍHO STÁŘÍ	

5.3	AKTIVITA JAKO NOVÝ VEKTOR NEROVNOSTÍ VE STÁŘÍ	99
5.4	SHRNUTÍ	102
6	<u>GENDEROVÉ ASPEKTY DISKURZU AKTIVNÍHO STÁŘÍ</u>	105
6.1	AKTIVNÍ STÁRNUTÍ V KONTEXTU PŘEDCHOZÍ GENDEROVANÉ BIOGRAFIE	110
6.1.1	„ČAS PRO SEBE A ČAS PRO DRUHÉ“ – VÝZNAMY ODCHODU DO DŮCHODU	112
6.2	CENTRA JAKO GENDEROVANÉ ORGANIZACE	120
6.2.1	GENDEROVANOST PROSTORU A SUBTILNÍ MECHANISMY VYLUČOVÁNÍ MUŽŮ	122
6.2.2	MUŽI JAKO AKTIVNÍ, MIZEJÍCÍ A „SLABŠÍ POHLAVÍ“	130
6.2.3	„PÁNŮ JE MÁLO A MUSÍME SI JE HÝČKAT“ – KONSTRUOVÁNÍ NESAMOZŘEJMOSTI PRÍTOMNOSTI MUŽŮ	136
6.3	AKTIVNÍ ŽENY A PASIVNÍ MUŽI – GENDEROVANÉ REPREZENTACE AKTIVNÍHO STÁŘÍ	140
6.4	SHRNUTÍ	147
7	<u>ZÁVĚR</u>	149
	<u>REFERENCES:</u>	155
	<u>ANOTACE</u>	165
	<u>ABSTRACT</u>	166
	<u>JMENNÝ REJSTŘÍK</u>	167
	<u>PŘÍLOHA A - INFORMACE O KOMUNIKAČNÍCH PARTNERECH A PARTNERKÁCH Z ŘAD KLIENTŮ/TEK</u>	169
	<u>PŘÍLOHA B – SEZNAM TÉMAT K ROZHOVORŮM S KLIENTKAMI A KLIENTY CENTER</u>	172
	<u>PŘÍLOHA C – SEZNAM TÉMAT K ROZHOVORŮM SE ZAMĚSTNANCI A ZAMĚSTNANKYŇEMI CENTER</u>	175
	<u>PŘÍLOHA D – SEZNAM PUBLIKOVANÝCH TEXTŮ</u>	177

1 ÚVOD

Rok 2012 byl Evropskou unií vyhlášen Evropským rokem aktivního stárnutí. Ve zprávě informující o tomto rozhodnutí je tento rok označen za vyvrcholení několikaletého (a stále pokračujícího) úsilí o podporu aktivního stárnutí na všech úrovních společenského života (European Commission 2010: 3). Tato skutečnost je jeden z mnoha indikátorů úspěšného tažení konceptu aktivního stárnutí, a to jak v gerontologických teoriích, tak i v sociální politice, odehrávající se v kontextu tzv. populačního stárnutí. Spojení slov stáří či senior/ka a adjektiva aktivní se stává (post)moderním zaklínadlem reprezentací stárnutí. Stává se rovněž stále viditelnějším vyjádřením idealizovaného životního stylu v seniorském věku, který si zasluhuje podporu a ocenění. Hlavní město tak informuje o tom, že „aktivní senioři v Praze 4 mají zelenou“ a mohou využívat „takovou nabídku aktivit, o které se jim může jinde snad jenom zdát“.¹ Podobně i město Plzeň svolává své občany k společným setkáním výzvou „Aktivní seniorky, aktivní senioři – pozor!!!“.²

Představa nedílného (a preferovaného) spojení mezi aktivitou a seniorským věkem se zhmotňuje v obrazech aktivních seniorů, kteří, jak informují české magazíny, „chatují, mailují a brouzdají po internetu stejně zapáleně jako teenageři“.³ Mohou při tom využívat některé z čestných portálů zaměřených přímo na seniory jako www.zijemenaplno.cz⁴ s podtitulem „pro lidi, kteří chtějí žít“ či www.aktivniseniori.cz⁵ s heslem „...stále na plný plyn“. Novinový článek tak uklidňuje „mnoho aktivních lidí“, které děsí vidina důchodu, kdy „zůstanou doma a budou sypat ptáčkům“ tím, že dnes je důchod především dobou času pro sebe a své koníčky, „kdy se mohou objevit nové záliby nebo touha začít chodit na stará kolena zase do školy“ – vždyť, jak hlásá titulek článku, - „život po šedesátce je sladký“.⁶ Ruku v ruce s těmito

¹Zdroj: Aktivní senioři v Praze 4 mají zelenou. Mladá Fronta dnes [online] [cit. 21.3.2011]. Dostupné z:http://sdeleni.idnes.cz/aktivni-seniori-v-praze-4-maji-zelenou-d8s-zpr_sdeleni.asp?c=A101008_142029_zpr_sdeleni_ahr.

² Zdroj: Aktivní seniorky, aktivní senioři – pozor!!!. Web sociálních služeb města Plzně. [online] [cit. 21.3.2011]. <<http://socialnisluzby.plzen.eu/aktuality-3/aktivni-seniorky-aktivni-seniori-pozor.aspx>>.

³ Zdroj: Nejezchlebová, Lenka (2009): „Senioři na síti“. MagazínDnes 15.1.2009, číslo 2.

⁴ Naposledy navštíveno 21.3.2011.

⁵ Naposledy navštíveno 21.3.2011.

⁶ Hamplová, Ludmila (2011): „Život po šedesátce je sladký“ Lidové noviny 12.2.2011. [online] [cit. 21.3.2011]. Dostupné z:< http://www.lidovky.cz/zivot-po-sedesatce-je-sladky-dgz-ln_noviny.asp?c=A110212_000118_ln_noviny_sko&klic=241308&mes=110212_0>.

optimistickými přísliby nicméně kráčí i nové nároky. Jak ukazuje obsahová analýza populárně naučné literatury vztahující se k životnímu stylu ve stáří, součástí těchto reprezentací je i silný akcent na odpovědnost každého z nás za kvalitu vlastního života a své stáří. Stáří vystupuje jako ovlivnitelný proces, který se stává „sladkým“ teprve za předpokladu správného (aktivního) životního postoje a dostatečného spravování vlastního těla a mysli (Ehrenbergerová 2002).

Zkušenost stárnutí byla po dlouhou dobu konceptualizována skrze představy osobního a fyzického úpadku. V kontextu současné fragmentace životních stylů a oslabování normativních struktur našich biografií se ale představa uniformní zkušenosti stárnutí stává neudržitelná. Výsledkem je stále heterogennější zkušenost jednotlivců v závislosti na různých životních stylech. Jak poznamenává Phillipson a Powell (2004: 22), „stárnutí se stává sociálním, reflexivním a řízeným procesem“, kde vztah mezi individuem a státem prochází řadou výrazných proměn. Tyto procesy a nově konceptualizované vztahy jsou stále častěji zakotvovány v logice neoliberalismu svázaného s otázkami sebedisciplinace a odpovědnosti.

Koncept aktivního stárnutí je produktem těchto změn v uvažování nad tím, co to znamená stárnout. Představuje seniorský věk jako období, jež má být naplněné aktivitou ať již ve formě prodlužujícího se pohybu na trhu práce, celoživotním vzděláváním nebo sportem či dalšími nově se rozvíjejícími zájmy. Diskurzy aktivního stárnutí pracují se stárnutím jako s reflexivním projektem, kdy jednotlivci skrze svůj životní styl a volby aktivně a cíleně ovlivňují podmínky svého stárnutí. Zakotvuje v sobě novou konceptualizaci vztahu mezi jednotlivcem a státem, kde je stát sice situován do důležité pozice „zprostředkovatele“ podmínek pro aktivní stárnutí, samotná odpovědnost za jeho výslednou podobu nicméně leží na bedrech konkrétních stárnoucích individuí (Moody 2001). Koncept aktivního stárnutí v mnoha ohledech přeznačuje stereotypní představy o stáří, zároveň ale v sobě nese potenciál vytvářet skrze tyto pozitivní reprezentace nové formy nerovností založené na schopnosti či ochotě jednotlivých aktérů těmto novým odpovědným vizím stárnutí dostát.

V této práci vycházím z pojetí aktivního stárnutí jako formy diskurzu či narativa o stárnutí. Podobně jako v případě dalších podobných narativ usilujících o uchopení procesu stárnutí i koncept aktivního stárnutí představuje soubor tvrzení o realitě a konvencí, prostřednictvím nichž „privilegované vědecky zakotvené formy vědění usilují o to prezentovat svůj světový názor jako univerzální, a tak i platný pro celou společnost“

(Powell 2006: 5). V rámci konceptu aktivního stárnutí tento světonázor odkazuje k ideám ustavujícím vztah mezi aktivitou a představami spokojeného stáří (Avramov a Mašková 2003: 23). Tato forma aktivity je spojována především s volným časem, vzděláváním a zapojením do trhu práce a stává se osou konstrukce pozitivních reprezentací stárnutí vymezujících se vůči stereotypním obrazům stáří jako období nečinnosti a nemoci. Tento typ diskurzu je výsledkem určitého společenského, historického a politického vývoje. Nepředstavuje pouze rétorické vyjádření či deskripci stávajícího stavu, ale je součástí procesu, jímž je tento stav uváděn v existenci. Koncept aktivního stárnutí tak vnímám především jako produkt moderních režimů moci a vědění vynořujících se v kontextu demografických trendů spojených s tzv. stárnutím populace.

K tématu aktivního stárnutí přistupuji především z pozic tzv. kritické gerontologie. Proudů kritické gerontologie se v rámci sociálních věd zaměřují na kritiku ideologií a skrytých zájmů. Moody (1993) tuto tradici myšlení shrnuje odkazem na „kritiku instrumentálního rozumu“, jež usiluje o to mapovat vztahy mezi věděním a formami dominance. Cílem takového snažení je mimo jiné analyzovat návaznost určitých způsobů uchopování stárnutí a jeho interpretací na skryté mechanismy sociální kontroly (ibid: xvi). Kritická gerontologie čerpá svou inspiraci z na první pohled protichůdných tradic myšlení. Na jedné straně vychází z politické ekonomie stárnutí, která se soustředí především na interpretace vztahu mezi zkušeností stárnutí a ekonomickými strukturami s důrazem na sociální nerovnosti a stigmatizaci stáří jako produkt nerovné distribuce moci (srovnej např. Estes 2001; Townsend 1981). Na druhou stranu ale do svého uvažování integruje druhý pilíř opírající se o studium utváření subjektivity, kde je pozornost od struktur přesunuta rovněž ke konkrétním aktérům a způsobům, jak prostřednictvím jazyka konstruují významy stárnutí. Klíčovým motivem obou těchto teoretických inspirací kritické gerontologie je pohled na stáří jako na sociálně konstruovanou zkušenost. Spojuje v sobě přitom důraz na význam struktur státu a ekonomie a jejich roli v procesech konstrukce obsahů stárnutí a pozice seniorů. Zároveň ale zdůrazňuje úlohu jednotlivců, kteří se aktivně podílejí na utváření vlastní zkušenosti stárnutí a (re)produkci významů, které jsou stáří připisovány (Phillipson 1998: 13-29; Katz 2003).

Tyto pilíře kritické gerontologie se staly pilíři i mé práce. Na aktivní stárnutí v ní pohlížím skrze analýzu specifických organizací, které se ke konceptu aktivního stárnutí silně vztahují a v mnoha ohledech se stávají symbolickým vyjádřením jeho naplnění

v praxi. Svou pozornost jsem v této práci zaměřila na volnočasová centra pro seniory, která nabízejí především vzdělávací kurzy (zvláště výuku jazyků a práce na počítači), přednášky, společenské kluby, výtvarné či pohybové aktivity pouze pro seniory. Tato centra v současné době fungují ve všech větších městech, nebo jsou podobné aktivity inkorporovány do jiných institucí (např. v případě univerzit třetího věku). Existence a rozmach těchto center jsou úzce svázány s měnícími se reprezentacemi stárnutí. Svým důrazem na aktivně prožitý čas v důchodu, celoživotní vzdělávání a sebenaplnění v seniorském věku v sobě ztělesňují řadu zásadních proměn v uvažování o tom, jak by mělo stárnutí v současné společnosti vypadat. Jejich fungování a společenská podpora je tak na jednu stranu podmíněna rozvojem konceptu aktivního stárnutí jako smysluplné a žádoucí vize. Zároveň tato centra svou činností vymezují konkrétní obsahy toho, co to znamená aktivně stárnout. Centra samotná lze vnímat jako jednu z výrazných aktérů převádějící diskurz aktivního stárnutí formovaný na úrovni gerontologických přístupů a sociální politiky do konkrétní praxe práce se seniory. Domnívám se, že studium těchto center umožňuje, díky jejich úzké návaznosti na ideu aktivního stáří, studovat procesy a aktéry, jejichž prostřednictvím jsou konkrétní významy aktivního stáří konstruovány.

Při svém výzkumu jsem zvolila metodu etnografické studie dvou takovýchto center. Snažím se v ní integrovat pohled na aktivní stárnutí jako formu kontroly seniorské populace, jež se ale uskutečňuje prostřednictvím individuálních životních stylů, které jsou rozvíjeny i za pomoci specifických organizací jako jsou studovaná centra pro seniory. Můj úhel pohledu je v souladu s teoretickými pozicemi, ze kterých vycházím, zaměřen na společenské struktury, které ovlivňují formulaci významů aktivního stárnutí na úrovni sociální politiky. Zároveň se ale snažím o pochopení způsobů, jakými sami senioři/ky konstruují významy aktivního stárnutí, jak je uvádějí k životu a inkorporují do svého každodenního života i úvah o sobě. Analyzuji tak kontext vzniku idey aktivního stárnutí, jeho zakotvení v politikách států i nadnárodních organizací a návaznost na formy moderní moci a techniky kontroly populace. Tento kontext mi ale slouží především k pochopení toho, jakým způsobem formulují vztah mezi aktivitou a stárnutím konkrétní aktéři pohybující se v centrech a jaké dopady má nejen na fungování této organizace, ale především na samotné seniory/ky.

V první části práce je stručně nastíněna geneze konceptu aktivního stárnutí, jeho různé významy a návaznost na proměny reprezentací stárnutí. Neusiluji zde přitom o

kompletní shrnutí sociálních teorií tematizujících otázky spojené se stárnutím, ani si nedělám ambice podat vyčerpávající popis sociálních změn ovlivňujících postavení seniorů a významy stárnutí. Má analýza je v této části zaměřena na dílčí procesy, jejichž prostřednictvím byla ustavena představa vztahu mezi aktivitou a spokojeným (šťastným) stářím. Nahlížím zde proměny gerontologických teorií a jejich vztahování se k otázkám pozice stáří v rámci životní biografie. Cílem této části je poukázat na společenské změny, které významně ovlivňovaly reprezentace stárnutí v gerontologických teoriích i sociální politice a jejichž produktem je i koncept aktivního stárnutí.

Po kapitole představující průběh mého výzkumu, obě studovaná centra a aspekty klíčové pro pochopení toho, jak (a v jakém kontextu) byla data v rámci mého výzkumu produkována, následují tři empirické kapitoly. První z nich představuje diskurz aktivního stárnutí jako specifickou technologii moci, jejímž cílem je kontrola populace skrze individuální těla a životní styly. Při této analýze se opírám o koncepty biomoci a biopolitiky rozpracované v dílech Michela Foucaulta (1990; 2000a; 2005). První část této kapitoly se zaměřuje na analýzu dokumentů věnovaných politice aktivního stárnutí, které tvoří kontext, ke kterému se centra (např. při žádosti o finanční podporu) vztahují. Druhá část kapitoly je věnovaná analýze reprezentací aktivního stárnutí představovaných samotnými klienty/kami center a způsobům, jakými jsou skrze disciplinační praktiky zakotvené v centru (jako je strukturace času či dohled nad tělem) produkovány subjektivitu aktivně stárnoucích seniorů/rek.

Druhá empirická kapitola navazuje na toto pojetí aktivního stárnutí jako formy biopolitiky a internalizovaného sebe-dohledu analýzou dopadů výsostného postavení aktivního stárnutí jako modelu, který je (nejen) v politikách státu představován jako vhodný a žádoucí pro všechny. Poukazuje na nezamýšlené důsledky rozmachu reprezentací aktivního stárnutí, které na jednu stranu přeznačují negativní obsahy stáří, na druhou stranu ale implicitně vytvářejí nové hierarchie mezi životními styly seniorů. Tato část analyzuje, jakým způsobem se v rámci běžného chodu centra a přístupu jejich zaměstnanců konstruuje představa aktivního stárnutí a obecně aktivity jako žádoucího a nejvhodnějšího životního stylu ve stáří. Vyzdvihuje přitom otázku ustavování nových forem nerovností mezi seniory, jejichž organizačním rámcem se stává právě aktivita.

Závěrečná kapitola rozvíjí předchozí téma otevřenosti/uzavřenosti modelu aktivního stárnutí v kontextu sociálních kategorií a jejich vztahu k ochotě či možnosti

stárnout aktivně. Představuje gender jako princip, který proniká do každodenního fungování center a jenž vymezuje přístup jednotlivých aktérů k možnosti participovat na reprezentacích aktivního stárnutí tak, jak jsou v centrech ustavovány. Tato kapitola se snaží odpovědět na to, proč se v centrech nevyskytují téměř žádní muži, prostřednictvím analýzy genderovaného charakteru biografí klientů/tek a způsobů, jakými gender prostupuje organizací center a interakcemi v nich probíhajícími.

Tato práce je výsledkem mého více jak tříletého navštěvování center pro seniory i aktivního zapojení se do jejich činnosti. Během těchto let jsem měla možnost navštívit řadu těchto organizací. V jednom ze studovaných center jsem trávila po tyto roky vždy několik hodin alespoň dva dny v týdnu. Chtěla bych na tomto místě zdůraznit, že se jednalo o inspirativní životní zkušenost, která mě v mnohém ovlivnila. Lidé, kteří zde pracují jako zaměstnanci či dobrovolníci, vykonávají tuto práci s nesmírným zaujetím, ačkoliv, jako v případě jakéhokoliv jiného zaměstnání, se často jedná o práci vysilující. Klienti a klientky, které jsem zde potkávala, mi po celé tyto roky dodávali energii a chuť se do centra opět vracet. Tato místa se stávají prostorem setkávání a nových zážitků. Jsou prostorem, který tady dlouhou dobu chyběl a který si zaslouží naši podporu. Toto své přesvědčení považuji za důležité artikulovat již v úvodu této práce a budu se k němu znovu a znovu vracet na jiných místech.

Rozhodla jsem se v této práci analyzovat koncept aktivního stárnutí a aktéry, jichž se dotýká, z perspektivy působení mocenských technik a formování sociálních nerovností. Tato perspektiva nutně formuje kritické směřování práce, jehož jsem si vědoma a jež může kontrastovat s nadšeným přístupem klientů/tek a zaměstnanců/kyň centra, kterého jsem byla svědkem. Na první pohled může paradoxně kontrastovat i s mým vlastním nadšením z center a lidí pohybujících se kolem něj, jež jsem reflektovala a které stále přetrvává, a doufám, že bylo vtěleno i do této práce. Domnívám se nicméně, že tento paradox je pouze zdánlivý. Má kritická pozice nemusí nutně kontrastovat s mou podporou práce center a jejich klientů. Tento text by neměl být čten jako kritika center a jejich klientů, ale spíše nezamýšlených důsledků současné dominance konceptu aktivního stárnutí. Doufám proto, že citlivé čtenáře nebude podněcovat k úvahám nad chybami center či přístupem jejich klientů, ale ke kritickému uvažování nad způsoby, jakými jsou reprezentace stárnutí produkovány a zakotvovány v technikách moci.

2 GENEZE KONCEPTU AKTIVNÍHO STÁŘÍ

Předložit jasný a vyčerpávající výklad významu pojmu aktivní stáří je i přes jeho současnou popularitu překvapivě obtížné. Za termínem aktivní stárnutí (či stáří) se skrývá poměrně široká plejáda možných definicí. Světová zdravotnická organizace (WHO) představuje aktivní stárnutí jako v podstatě celoživotní projekt, který primárně neodkazuje k fyzické aktivitě, ale spíše k zajištění možnosti participace na dění ve společnosti ve všech fázích života (WHO 2002: 12). Aktivní stárnutí se v tomto pojetí nedotýká pouze individuálního životního stylu seniorů a jejich fyzické či pracovní aktivity, ale zdůrazňuje rovněž jiné dimenze aktivního zapojení seniorů v rodině, ve svém okolí a komunitě. Aktivita tedy v pojetí WHO figuruje jako mnohem širší pojem, který se vztahuje především ke snaze zlepšit podmínky života seniorů.⁷ V samotné praxi a především v politických agendách ale termín aktivního stárnutí nabývá mnohem konkrétnějších významů. Například text uveřejněný na stránkách Evropské komise v souvislosti s „novými paradigmaty stáří“ se zmiňuje o tom, že v praxi aktivní stárnutí znamená především „přijetí zdravého životního stylu, déle pracovat, odcházet do důchodu později a být aktivním i po tomto odchodu“ (European Commission 1999).

Avramov a Mašková (2003: 24) poukazují na čtyři základní domény, na něž se soustřeďují diskurzy aktivního stárnutí. Mezi ně patří především prodloužení participace na trhu práce, aktivní zapojení do rodinného života (prostřednictvím domácích prací či pečovatelských činností), aktivní zapojení do komunity (zvláště prostřednictvím dobrovolnictví) a aktivně trávený volný čas (spojený se sportem či dalšími koníčky). Samotný koncept aktivního stárnutí stojí na představě, že „aktivní život je pozitivně asociovaný s dalšími eticky oceňovanými hodnotami jako osobní autonomie, zdraví, životní spokojenost a kvalita života obecně“ (ibid: 23). Zmíněné domény diskurzu aktivního stárnutí nacházejí svou odezvu i v přístupu poskytovatelů sociálních služeb a lidí věnujících se seniorské problematice. Kvalitativní výzkum vycházející z rozhovorů s těmito aktéry v České republice a v Polsku identifikoval tři hlavní významy, které tito lidé aktivnímu stárnutí připisují. Prvním z nich bylo chápání

⁷ Podobně širokou definici nabízí i OECD, jež pojímá aktivní stárnutí jako „schopnost lidí, jak stárnou, vést produktivní život ve společnosti a v ekonomice. Což znamená, že jsou schopni činit pružná rozhodnutí o tom, jakým způsobem budou trávit čas v průběhu svého života – ve vzdělávání, v práci, ve volném čase a v péči o druhé“ (OECD 1998: 84).

aktivního stárnutí jako aktivního životního stylu s důrazem na individuální odpovědnost zůstat aktivním i v pozdějším věku. Další definice odkazovala na aktivní stárnutí jako formu inkluze. Její premisy odkazovaly k představě „zůstat zapojený“ at' již v rodině, či širší společnosti. Poslední přístup pojímal aktivní stárnutí v termínech materiálního zabezpečení a spojoval ho především s možnostmi participace na trhu práce a dostatečnou výší penze (Perek-Bialas, Ruzik a Vidovičová 2008).

Řada autorů a autorek nicméně poukazuje na to, že v konkrétní politice evropských států se význam pojmu aktivní stárnutí zužuje pouze na dimenzi jedinou a stává se spíše synonymem pro řešení problémů stárnoucí pracovní síly zdůrazňující především zvýšení zaměstnanosti lidí v pozdějším věku (Perek-Bialas, Ruzik a Vidovičová 2008).⁸ Jak upozorňuje Vidovičová (2005: 344), dochází k určitému „vytunelování“ původních idejí aktivního stárnutí, které jsou přetvořeny do úzce vymezených politických agend. Walker (2002: 124) ve svém apelu po jasnější konceptualizaci konceptu aktivního stárnutí dokonce hovoří o tom, že se tento termín často stává „sloganem, pod který se může schovat, co je zrovna potřeba“.

Koncept aktivního stárnutí svou filozofií i rolí v sociální politice navazuje na tradici podobných konceptů snažících se o redefinování významů stárnutí. Proliferace termínů jako produktivní stárnutí (Bass a Caro 2001), úspěšné stárnutí (Rowe a Kahn 1997) či pozitivní stárnutí (Gergen a Gergen 2001), v jejichž logice koncept aktivního stárnutí pokračuje, je produktem snahy o uchopení pozice a významů stárnutí v současné společnosti. Podobně jako představa aktivního stárnutí i tyto koncepty vycházejí z představy existence „vhodné“ podoby stárnutí, jejíž dílčí roviny je možné identifikovat a následně potřebovat podporovat. Například Rowe a Kahn (1997: 433) definují úspěšné stárnutí pomocí tří hlavních komponentů – nízká pravděpodobnost nemoci a postižení, dobrá kognitivní a psychická způsobilost a aktivní zapojení do života. Tyto komponenty se přitom netýkají pouze konkrétních individuí, ale odkazují i na společenské podmínky života seniorů. Koncept produktivního stárnutí se zaměřuje spíše na zapojení do produktivních aktivit. Bass a Caro (2001: 40-41)

⁸ Evropská unie přistupuje k politikám aktivního stárnutí především jako ke strategii dosažení Stockholmského a Barcelonského cíle. První z nich se dotýká vyšší zaměstnanosti věkové skupiny 55-64 až na padesát procent do roku 2010. Druhý cíl usiluje o zvýšení věku odchodu do důchodu. Oba cíle jsou vzájemně propojené. Koncept aktivního stárnutí tak v politice Evropské unie vystupuje především v souvislosti s jejich naplněním a oproti široké definici WHO se s mnohem větší intenzitou zaměřuje na otázky spojené s trhem práce a zaměstnaností (Vidovičová 2008b).

hovoří o tom, že produktivní stárnutí je jakákoliv aktivita seniorů, která produkuje společensky ceněné zboží nebo služby nebo rozvíjí kapacitu toto zboží a služby produkovat. Nejedná se přitom pouze o aktivity spojené s trhem práce. Významnou roli v přístupech vycházejících z teorie produktivního stárnutí hraje například dobrovolná činnost seniorů. Moody (2005: 56-57) rozdíl mezi těmito přístupy charakterizuje slovy „úspěšné stárnutí vychází z představy, že stáří může být obdobím zdraví a vitality. Produktivní stárnutí vychází z představy, že stáří nemá být obdobím neangažovanosti, ale naopak obdobím přínosu pro společnost prostřednictvím pokračující pracovní aktivity, dobrovolnictví nebo jiných produktivních rolí“.

Ačkoliv tyto koncepty mohou zdůrazňovat odlišné aspekty, vždy jejich používání odkazuje na určité společné principy vztahující se k sociálním významům stárnutí. Klíčovým motivem se stává snaha zpochybnit mýtus neproduktivního stáří. V tomto ohledu sleduje aktivní stárnutí tradici všech výše uvedených konceptů. Ačkoliv se jedná o termíny, které v gerontologickém diskurzu nefigurují jako synonyma a jejich variace je do značné míry také reakce na nedostatečnost a implicitní exkluzivitu jakýchkoliv snah definovat „vhodnou“ vizi stárnutí, shodně s konceptem aktivního stárnutí odkazují na termíny aktivity a vychází z podobných principů (Daatland 2005).⁹ Všechny významy konceptu aktivního stárnutí (i dalších zmíněných pojmů) pracují s představou jednotlivců, kteří se aktivně snaží ovlivnit podmínky svého stárnutí směrem k co nejmenší závislosti na sociálním systému a ostatních (Neilson 2006). Důraz na zapojení do trhu práce, celoživotní vzdělávání a aktivní životní styl, se kterými koncept aktivního stárnutí pracuje, zároveň omezují finanční i jinou závislost seniorů na státu. Biggs (2001) v této souvislosti hovoří o komplexní proměně rétoriky a přístupu sociální politiky. V jejím rámci došlo k redefinici původních předpokladů stárnutí jako období závislosti k obrazům stárnutí jako příležitosti. Tato příležitost odkazuje na potenciál seniorů a vytváří tak nové pozitivní reprezentace stárnutí. Podle

⁹ Sami autoři a autorky, kteří s nimi pracují, často vymezují jejich relevanci právě s ohledem na limity ostatních podobných konceptů. Snaha o vymezení indikátorů „vhodného“ či „žádoucího“ stárnutí s sebou nutně nese riziko uzavřenosti těchto reprezentací a zneviditelnění heterogenity významů, které jsou zdraví, úspěchu či produktivitě připisovány různými aktéry s ohledem například na jejich gender, sociální pozici či zdravotní stav. Variabilita těchto konceptů je často výsledkem právě identifikace zmiňovaných limitů. Gergen a Gergen (2001) při snaze o definování konceptu pozitivního stárnutí například upozorňují na nemožnost definovat úspěšné stárnutí. Samotný koncept úspěchu inherentně odkazuje na specifické kulturní významy. Sami hovoří o tom, že jejich cílem není zachytit nějakou „pravdu“ o stárnutí (ibid: 20). Na druhou stranu ale identifikují čtyři aspekty pozitivního stárnutí, které zahrnují trávení času s rodinou a přáteli, vhodný zdravotní režim, zapojování do fyzických a duševních aktivit a udržování pozitivního přístupu k sobě samému.

Biggse dnes sociální politika ve vztahu k seniorům prochází zásadní proměnou. Předchozí obrazy pasivity, snížení činnosti a ztráty rolí, se kterými pracovala a na něž reagovala, byly radikálně přetransformovány do vize seniorů, kteří aktivně zasahují do všech sfér společnosti v měřítku, které bylo do té doby nemyslitelné.¹⁰

Stárnutí není pouze individuálně zakoušeným prožitkem, je rovněž „kolektivně sdílenou zkušeností konstruovanou politickými a ekonomickými potřebami společnosti, veřejnými hodnotami a diskuzemi a měnicími se sociálními institucemi“ (Morgan a Kunkel 2001: 425). V následujících kapitolách se věnuji těmto potřebám, diskuzím a sociálním institucím. Mým cílem je nastínit společenské procesy, které ovlivňovaly reprezentace stárnutí a jejichž pochopení je klíčové i pro analýzu představ aktivního stárnutí. Současnou dominanci konceptu aktivního stárnutí v sociální politice a gerontologických přístupech nelze pochopit bez analýzy procesů, jež vedly k jeho ustavení, stejně tak jako pozice, jež aktivita v reprezentacích stárnutí tradičně zaujímala. Jejich nastínění se proto věnuje následující část práce.

2.1 MĚNÍCÍ SE SOCIÁLNÍ REPREZENTACE STÁŘÍ

Naše tendence uvažovat o stáří v biologických termínech často vede k tomu, že je s obdobím stáří nakládáno s podobnou samozřejmostí, s jakou je často pohlaví spojováno s biologickým rozdílem mezi genitáliemi mužů a žen. Podobně jako pohlaví nelze redukovat na biologickou dimenzi, ani stáří nelze ztotožnit pouze se změnami organismu v čase. Jak poznamenává Šmausová (2004: 5), „existují sice fyzické limity stáří, ale ty dovolují velkou volnost k dotváření stáří z hlediska kulturních znaků a způsobů jednání“. Stárnutí je tedy zkušeností, která je lemovaná objektivním fyzickým rámcem stárnutí organismu, zároveň je ale její konkrétní manifestace a role, kterou ve společnosti zaujímá, tvarována kulturními očekáváními. Stáří je do značné míry produktem sociální kategorizace (Powell 2006). Reprezentace stárnutí prošly během minulého století řadou zásadních změn. V následujících kapitolách se zaměřím nejprve na diskurzy, které Powell (2006) nazývá „modernistickými modely stárnutí“,

¹⁰ Tyto změny se týkají například nové konceptualizace seniorů jako silné skupiny potenciálních konzumentů. Vytváří se tak celý nový segment stříbrné ekonomiky (silver economy), která se obrací na seniory. Jak upozorňuje řada autorů (Coupland 2007; Featherstone a Hepworth 1995; Katz a Marshall 2003) průmysl, reklamy a média obracející se na tento „nový“ typ konzumentů často vytvářejí idealizovanou kulturu seniorů, kteří nestárnou právě díky spotřebě nabízených produktů.

jež se pokoušely nabídnout „velké teorie“ stárnutí. Klíčovou osou těchto teorií se staly představy stáří jako úpadku a období nečinnosti, výchozím bodem pak biomedicínské diskurzy stárnutí, které neoddělitelně svázaly stárnutí s přítomností smrti. Tyto „modernistické modely stárnutí“ se formovaly v kontextu širších společenských změn, především v souvislosti s poválečným rozvojem sociálního státu a instituce odchodu do důchodu. Proces stárnutí a stáří byly vždy součástí společnosti. Jak ale poukazuje Phillipson (1998: 32-41), teprve instituce modernity vedly k ustavení diskurzů, které se dotýkaly stáří jako specifické otázky vyžadující zvláštní pozornost. Stáří bylo v jejich rámci konstruováno jako sociální a vědecký problém a představy pasivity, závislosti a nemohoucnosti v nich sehrávaly zásadní roli. Tyto nově se etabloující diskurzy kolem stárnutí se formovaly v rámci tří institucionálních rámců. První z nich představovalo biomedicínské vědění spojující stárnutí s procesy fyzického a psychického úpadku. Druhý rámec představovalo zavedení instituce povinného¹¹ odchodu do důchodu, jež se stala klíčovým referenčním bodem reprezentací stárnutí a zároveň důležitým mechanismem vymezení společenské pozice seniorů. Třetí zásadní institucionální rámec představoval rozmach sociálního státu, který přináší novou rétoriku sociálních práv, jež konstituuje seniory jako specifickou (homogenní) skupinu se specifickými požadavky. Tyto tři institucionální rámce představovaly základ pro sociální konstrukci stáří v polovině dvacátého století (ibid: 32). Jejich prostřednictvím se etablovaly diskurzy, v nichž se představy aktivity stávaly nemyslitelné. Zároveň ale pouze skrze analýzu fungování těchto diskurzů můžeme zmapovat cesty, jakými se aktivita stala součástí současných reprezentací stárnutí. V následující části se proto budu věnovat těmto jednotlivým rámcům, jejich vzájemnému vztahu a způsobům, jakými se podílely na tom, co Walker (2010) nazývá „starým diskurzem stárnutí“.

2.1.1 MODERNISTICKÉ MODELÝ STÁRNUTÍ

Studium stárnutí bylo po dlouhou dobu výsadou medicíny. I sama gerontologie navazovala ve svých počátcích na biomedicínský model (Katz 1996). Tento model přitom vycházel z předpokladu inherentní problematičnosti procesu stárnutí, jež byl

¹¹ Spojením „povinný odchod do důchodu“ nerefereje k formálně vynucenému opuštění zaměstnání, ale k institucionalizaci vztahu mezi pevně stanoveným chronologickým věkem a odchodem do důchodu. „Povinnost“ v tomto ohledu odkazuje k roli věku jako sociálně uznávané a kodifikované překážce participace na trhu práce.

asociovaný s tělesným i duševním úpadkem (Powell 2006: 7-8). V průběhu osmnáctého a devatenáctého století se v jeho rámci ustavuje zcela nový diskurz senescence, jehož premisy na dlouhou dobu ovlivnily či dokonce ovlivňují pohled na proces stárnutí. Stáří jako období života se prostřednictvím tohoto diskurzu vyděluje od ostatních období skrze biologické tělo, jež je podrobena procesům medikalizace. V rámci diskurzu senescence bylo stárnoucí tělo nahlíženo jako systém významů. Jeho vnější podoba byla vnímaná jako odraz vnitřního rozpadu a bylo proto potřeba podrobovat jej důkladnému zkoumání. Stárnoucí tělo bylo zároveň konstruováno jako „odlišné“ tělo, jež je skrze procesy stárnutí ustavováno jako specifická entita vyžadující zvláštní péči. Katz (1996) hovoří o tom, že zatímco dřívější medicínské přístupy nepracovaly s věkem jako s významnou součástí interpretace nemoci, spolu s diskurzem senescence se konstituuje představa stárnoucího těla jako těla apriorně nemocného. Nemoc se stává nedílnou součástí významu stáří. Katz tuto proměnu ilustruje i na změně samotného konceptu „senescence“. Zatímco v sedmnáctém století byl termín senescence používán ve významu „spojený se stárnutím“ v polovině devatenáctého století označuje stejný termín slabost a na konci devatenáctého století se pak stává synonymem patologického stavu (ibid: 41). Tato patologičnost je umocněna i novým chápáním smrti, která již ve svých reprezentacích není situována mimo tělo, ale stává se součástí jeho stárnutí. Proces stárnutí je ztotožněn s procesem umírání a stárnoucí tělo se stává symbolem fyzického úpadku.¹² Katz poukazuje na to, že tyto představy stavěly stárnoucí tělo do specifické pozice. Bez ohledu na to, jak zdravý mohl starý člověk být, jeho tělo bylo vždy uchopováno skrze představy nemoci a patologie, jež ho symbolicky oddělovala od ostatních věkových skupin. Tato patologie byla zároveň konstruována jako norma. „V diskurzu senescence tak stárnoucí tělo nebylo ani nemocné ani zdravé, bylo stejně tak normální jako patologické, neboť oba tyto stavy ve stáří byly výrazem stejných fyziologických zákonů.“ (ibid: 44)

Vědění o stáří a reprezentace stárnoucího těla se tak formovaly v úzkém sepětí s představami nemoci a úpadku. Hazan (1994: 20) v této souvislosti hovoří o tom, že

¹² Chudacoff (1989) ve své historické analýze ukazuje, že automatické spojení smrti s pozdějším věkem je produktem až devatenáctého století. Teprve redukce novorozenecké úmrtnosti, zlepšení zdravotní péče a prodloužení věku dožití umožnilo představitelnost biografie jako lineárního řetězce životních tranzic, z nichž smrt je až tou poslední, přicházející v určitý předpokládaný moment. Smrt do té doby není asociována s určitou věkovou kategorií, moment jejího příchodu je opředen nejistotou. Spojení smrti se stářím nutně implikuje její absenci v předchozích fázích života. Vytvoření této asociace je tak možné až ve chvíli, kdy redukce mortality v určitých věkových kategoriích dovoluje učinit představu budoucnosti a vyčlenění smrti do jejího horizontu součástí způsobu, jakým o svém životě uvažujeme.

staří lidé ztrácí svou sociální identitu. Jsou degradováni na „nemocné“, i když z hlediska jejich zdravotního stavu mohou být zcela v pořádku. Hazan dává negativní konotace stárnutí do souvislosti s charakterem moderní západní společnosti, kde se práce stává měřítkem hodnoty člověka a smyslem jeho existence. Staří lidé z tohoto etické rámce vypadávají (ibid: 24). Hazan v této souvislosti nepřímou naráží na teorie, které vynoření negativních reprezentací stárnutí v západní společnosti spojují se změnou výroby. Transformace spojená s modernitou otřásla původním postavením seniorů. Tato představa asociující negativní obrazy stárnutí především s moderní společností si získala poměrně značnou popularitu. Řada autorů a autorek ale poukazuje na to, že historie reprezentací stárnutí je mnohem ambivalentnější. Warren (1998) například označuje představu tradiční společnosti oslavující moudré stáří za mýtus a naopak poukazuje na řadu společných rysů ve vnímání stárnutí v tradiční a současné společnosti. V obou případech se reprezentace stárnutí soustředily na tělo a jeho selhávání. Katzova (1996) analýza konstituování vědění o stáří nicméně ukazuje, že první systematické pokusy o uchopení povahy stárnutí skrze (medicínské) vědecké diskurzy ustavily představu stárnoucího těla jako inherentně nemocného, jehož nejvýraznějším znakem se stala neustálá přítomnost smrti či kontinuálního spění k ní. Normálním stavem stárnoucího těla se stala patologie, která jej vyčlenila z představ o produktivním zdravém těle. Spojení aktivity a stárnutí se v rámci těchto diskurzů stávalo oxymoronem.

Analýza procesů medikalizace stárnoucího těla nám umožňuje pochopit úzký vztah mezi představami stárnutí, nemoci a pasivity. Tyto diskurzy byly konstruovány v návaznosti na společenské procesy, které ovlivňovaly postavení seniorů ve společnosti a zároveň pro ně poskytovaly ideologické ospravedlnění. Medikalizace stáří učinila stárnoucí tělo závislá na medicínském systému. Společenské procesy klíčové pro rozvoj sociálního státu rozšířily tuto závislost i do dalších oblastí života. Podle Walkera (2010) jsou reprezentace stáří jako období pasivity a závislosti vedlejším produktem ustavování sociálního státu v Evropě, jehož následnou transformaci, jíž jsme dnes svědky, vidí jako klíč k pochopení vynoření se obrazů aktivního stárnutí.¹³ Poválečný vývoj v Evropě výraznou měrou přispěl k zlepšení životních podmínek seniorů, kteří se stali jednou z cílových skupin, na něž se pomoc státu soustřeďovala. Tyto procesy nicméně podle

¹³ Ačkoliv se Walker (2010) ve své práci věnuje především zemím na západ od našich hranic, domnívám se, že jeho analýza je relevantní i pro pochopení kontextu (post)socialistických zemí.

Walkera přispívaly rovněž k sociální konstrukci seniorů jako neproduktivních a závislých na státu. Jejich úzké spojení s pomocí státu vidí rovněž jako klíčový faktor determinující povahu diskurzů obklopujících stáří a rozvoj ageismu. Zajišťování důchodu se stalo jedním z klíčových úkolů sociálního státu a instituce důchodu se etablovala jako samozřejmá součást životního cyklu.¹⁴ Spolu s ní se ustavilo rovněž očekávání, že lidé v určitý arbitrárně, nicméně fixně, daný okamžik opustí trh práce a stanou se příjemci peněz od státu. Walker (2010: 589) hovoří o tom, že tyto procesy vedly rovněž k sociální a politické exkluzi seniorů, jež přispěla k ustavení obrazů starých lidí jako pasivních a závislých nejen ekonomicky, ale i v jiných oblastech života.¹⁵ Tento „starý diskurz stárnutí“ pracoval s pasivitou a odpoutáváním se od původních rolí jako se samozřejmou, očekávanou a nedílnou součástí stáří.

Walker ve své analýze „starého diskurzu stárnutí“ do značné míry navazuje na přístupy vycházející z politické ekonomie stárnutí. Townsend (1981) v této souvislosti zavádí pojem „strukturální závislost“ (structured dependency) odkazující na způsoby, jakými moderní sociální instituce jako důchod či systém sociální péče produkují závislost seniorů. Jeho kritika směřuje především vůči instituci odchodu do důchodu, kterou označuje za eufemismus pro nezaměstnanost (ibid: 10). Mechanismus jasně stanoveného odchodu do důchodu produkuje systém stratifikace podle věku a zároveň činí jednotlivce odkázané na „pomoc“ státu. V systému, kde se produktivita stává jedním z klíčových rámců, se tak senioři dostávají do pozice závislých. Townsend tuto závislost v době publikování své práce identifikoval jak v západních, tak v socialistických zemích. Závislost a pasivita se podle něj stávají zásadními charakteristikami seniorů, nikoliv však v důsledku jejich individuální dispozice či věku, ale v důsledku samotného fungování moderní společnosti.

¹⁴ Instituce důchodu má samozřejmě mnohem delší tradici a její vznik není spojen s poválečným rozvojem sociálního státu. První důchodový systém byl zřízen již v roce 1891 v Německu pod Bismarkovým vedením. Věk odchodu do důchodu byl v té době stanoven na sedmdesát let, což s ohledem na tehdejší délku dožití nedávalo lidem velkou pravděpodobnost, že jeho výhod budou moci čerpat. V polovině dvacátého století se věková hranice odchodu do důchodu začíná snižovat k věku šedesáti pěti let (Avramov a Mašková 2004: 19). Teprve v této době se důchod stává všeobecně dostupnou a využívanou institucí.

¹⁵ Spojení mezi stářím a závislostí našlo své metaforické vyjádření v představě „druhého dětství“. Hockey a James (1993) poukazují na silnou tradici infantilizačního diskurzu, který spojuje stáří s atributy dětství. Tyto diskurzy pracují s paternalistickou představou seniorů jako jedinců závislých, jimiž jsou připisovány podobné charakteristiky jako dětem. Tento infantilizační diskurz stejně tak jako instituce typu odchodu do důchodu, jež vedou k vyčlenění starších lidí z hlavního proudu ekonomického života, považují za manifestaci klíčové struktury, prostřednictvím níž je lidská závislost (re)konstruována v západní kultuře (ibid: 13).

Townsend (1981) svou analýzu strukturální závislosti začíná kritikou sociologických a gerontologických teorií, jež na konci padesátých let poprvé začínají tematizovat otázky stárnutí. Gerontologie se v této době vynořuje jako samostatná disciplína a stárnutí se stává předmětem bádání i mimo medicínské diskurzy. Tyto procesy nicméně neznamenaly ztrátu výsostného postavení otázek zdraví a nemoci v debatách týkajících se stáří a vztahu seniorů a společnosti (Powell 2006). Gerontologie se jako disciplína vynořuje ve společenském kontextu, v němž rezonuje představa stárnutí jako patologického stavu, a kde je stáří uchopováno jako sociální problém. Jako nově se formující disciplína se etabluje především jako prostředek k optimalizaci sociální politiky (Phillipson 1998). Tento celý nový soubor vědění o stárnutí poprvé přesunuje pozornost mimo individuální dispozice jedince. Klíčovou otázkou se stává, jakým způsobem se společnost vypořádává s faktem, že lidé stárnou. Gerontologie se přitom ustavuje jako interdisciplinární věda navazující na celou řadu jiných disciplín včetně sociologie. Dominantním interpretativním rámcem se stal funkcionalismus, s nímž přichází další klíčový atribut reprezentací stárnutí – ztráta rolí. Medicínské diskurzy ustavily spojení mezi stárnutím, nemocí a patologičností. Pevné etablování instituce odchodu do důchodu klíčové pro rozvoj sociálního státu vedlo k úzké asociaci seniorů s představami závislosti a pasivity. Gerontologické teorie poprvé tematizující stárnutí v kontextu sociálních procesů pak přinášejí další střípek do mozaiky v podobě představy stáří jako období ztráty původních rolí, a tak i smysluplné pozice ve společnosti.

Představa stáří jako potenciálního problému pro funkční zapojení individuů do společnosti se objevuje již v práci Talcotta Parsonse, jehož dílo ovlivňovalo gerontologické myšlení až do sedmdesátých let. Parsons sám se tématu stárnutí dotkl v několika textech. Již v roce 1942 vychází jeho studie věnující se věku a pohlaví v kontextu sociální struktury Spojených států amerických. Parsonsova pozornost se v něm upírá především na kulturu mladých a její pozitivní funkci při usnadňování přechodu k dospělosti. Závěr textu ale věnuje rovněž postavení seniorů. Americkou společnost popisuje jako společnost, jež přispívá k silné sociální izolaci seniorů a jejich vyloučení z možnosti participovat na důležitých společenských funkcích. Důvody vidí jednak v rozvoji samostatné nukleární rodiny, jež se fyzicky i jinak odpoutává od starší generace, a zároveň ve fungování pracovního trhu. Člověk buď zaměstnání má, nebo ne, přičemž pozice na pracovním trhu představuje jeden z nejzásadnějších společenských

statusů klíčových i pro pocity individuálního uspokojení. Jak sám Parsons (1942: 616) poznamenává: „Odchod do důchodu přivádí starého člověka do zvláštní situace, kdy ztrácí své funkce a je odříznut od možnosti participovat na nejdůležitějších zájmech a aktivitách ve společnosti.” Parsons ve svém textu vychází z předpokladu, že senioři se stávají pro společnost problémem, jež nabývá na relevanci spolu s měnící se věkovou strukturou. Jeho kořeny vidí ve strukturálních mechanismech fungování společnosti – především v institucích rodiny a důchodu. V závěru svého textu se nicméně od této interpretace v určité míře odklání a připisuje alespoň částečnou příčinu strukturální izolace seniorů „dobře známým psychosomatickým mechanismům a zhoršujícímu se zdravotnímu stavu ve stáří.“ (ibid: 616)

Logika odchodu do důchodu, jenž se stal symbolem stáří jako momentu, kdy je potřeba vyrovnávat se se ztrátou původních rolí a funkcí, ustavila klíčový rámec gerontologických studií až do sedmdesátých let. Zásadním konceptem lemujícím empirické studie i teoretické uvažování se stalo „přizpůsobení se” (adjustment) stárnutí. Katz (1996: 119) dominanci této představy v procesu ustavování gerontologie jako disciplíny připisuje potenciálu tohoto konceptu. Ten dovoľoval mimo jiné transformovat individuální adaptaci, spokojenost či dokonce štěstí do sady indikátorů, jež rovněž umožnily „měřit” úroveň stárnutí jako problému. Koncept „přizpůsobení se” stárnutí v sobě zhmotňoval premisy funkcionalismu. Studium stáří rámoval otázkami pozitivních a negativních hodnot, jejichž jasné stanovení rovněž otevíralo možnost kontroly nad postupně rostoucí populací seniorů.

Zájem ohledně přizpůsobení se stáří a ztrátě rolí ve stáří vyvrcholil v debatě mezi zastánci teorie odpoutávání (disengagement theory) a teorií aktivity. Obě dvě teorie vycházely z funkcionalistického paradigmatu. Parsons dokonce napsal předmluvu k vydání zlomové knihy Cumming¹⁶ a Henryho (1963), která vymezila základní premisy teorie odpoutávání pracující s představou seniorů opouštějících své role a vztahy v zájmu zachování fungování sociálního systému i v zájmu přijetí nových podmínek svého (věkem omezeného) života. Cumming a Henry představovali tento proces jako funkční odpověď na přirozený vývoj životního cyklu. Emocionální, psychologické i sociální odpoutávání se od původních rolí a aktivit bylo konstruováno jako prospěšné, žádané a především normální. Tento proces v očích zastánců teorie

¹⁶ V této práci ponechávám příjmení zahraničních autorek v jejich původních tvarech bez českých koncovek „ová“.

odpoutávání zbavoval seniory tlaku dostat původním požadavkům spojeným s jejich produktivním věkem a zároveň otevíral prostor pro možnost soustředit svou pozornost na emocionální vypořádávání se s blížící se smrtí. Výsledkem tohoto procesu je i změna ve vzorcích chování, jež začínají vykazovat více sebestředné a výstřední rysy (Cumming et al. 1960: 35). Podobná představa rezonuje i v pozdějším Parsonsově (1962) textu, kde hovoří o tom, že stáří je především posledním obdobím našeho životního cyklu. Tato skutečnost se odráží i ve způsobech, jakými se individua vztahují ke svým možnostem. Racionálně jednající aktéři, podle Parsonse, nutně toto vědomí blížícího se konce transformují do soustředění se na ty nejdůležitější věci, které je potřeba udělat, dokud je ještě čas (ibid: 34). Oproti svým původním úvahám zde Parsons předkládá mnohem optimističtější vizi stáří, které stále pro společnost představuje problém, zároveň ale již neomezuje odchod do důchodu pouze na odpoutání se od původních rolí a funkcí. Tato fáze života není pouze osvobozením se od něčeho, ale rovněž svobodou pro něco. Otevírá prostor pro vymanění se z normativních společenských očekávání a soustředění se na ty nejdůležitější věci, i když sám Parsons se definování toho, o jaké věci se jedná, elegantně vyhýbá.

V tomto pozdějším Parsonsově textu můžeme na jednu stranu pozorovat dozvuky biomedicínského diskurzu senescence, který přítomnost (blížící se) smrti konceptualizoval jako definující rys stáří, na druhou stranu se v něm ale odráží reflexe debaty ohledně role aktivity, z níž teorie odpoutávání vyšla jako poražená. Obě strany v této debatě vycházely z představy stáří jako období, které na jedince klade nové nároky. Sporným místem byly nicméně otázky, jakým způsobem jedinci na tyto změny reagují a jaký druh chování je žádoucí s ohledem na dosažení nejhladšího vyrovnání se s nimi. Paralelně s texty zastánců teorie odpoutávání vychází texty autorů a autorek poukazujících na zásadní roli aktivity ve stáří. Pod vlnou kritiky teorie uvolnění, jež se v této době stává nejviditelnějším gerontologickým paradigmatem, se formuje (další) funkcionalistická alternativa ve formě teorie aktivity (Katz 1996). Namísto uvolnění se z rolí, které bylo popisováno nejenom jako nutné, ale rovněž jako žádoucí jak pro sociální systém, tak pro jednotlivce, zdůrazňovala flexibilitu rolí jako základ života po odchodu do důchodu (Havighurst 1954). Vyzdvihuje přitom úzkou souvislost mezi aktivitou a spokojeností a štěstím ve stáří. Jak uvádí jeden z čelních představitelů teorie aktivity Robert Havighurst (1961: 8): „Úspěšné stárnutí znamená co nejdelší udržení aktivit a postojů spojených s produktivním věkem.“ Ne všechny role však mohou být

ve stáří udrženy. Mohou být ale nahrazeny rolemi a aktivitami jinými. Do popředí se tak dostávají aktivity asociované s volným časem. Uspokojení z práce a nové zážitky s ní spojené mají být v důchodu nahrazeny koníčky a zájmovými aktivitami (Havighurst 1954; Havighurst a Feigenbaum 1959). Aktivita v jakékoliv formě tím byla ustavena jako univerzálně žádoucí mechanismus udržení tělesné i duševní pohody ve stáří.

2.1.2 „VÍTĚZSTVÍ“ AKTIVITY V GERONTOLOGII

Spor mezi teoriemi aktivity a uvolnění se stal klíčovým narativem ustavujícím historii gerontologie jako disciplíny (Katz 1996: 125). Součástí této historie je dnes již i kritika teorie uvolnění. Ta nejčastěji směřovala k její roli jako prostředku ospravedlnění izolace starých lidí, stejně tak jako jejich vyčlenění z veřejného života a trhu práce (Victor 1994: 42). Teorie aktivity vystupuje v tomto narativu spíše jako vítěz. Její premisy se staly nejen akademickou, ale především etickou odpovědí na reprezentace konstruované teorií uvolnění. Jejím prostřednictvím se poprvé ustavuje spojení mezi aktivitou a stářím a přináší tak rekonceptualizaci důchodu jako období, které má být především naplněno činnostmi (Katz 1996: 123-127). Můžeme přitom identifikovat několik důvodů úspěchu teorie aktivity a její odezvy v současných diskurzích aktivního stárnutí. Green (2009) například poukazuje na její zásadní roli v rozšíření kompetencí a úlohy gerontologie. Spojení mezi životním stylem, aktivitou a spokojeným stářím dovolilo gerontologii rozšířit pole svého působení. „Spravování“, „řízení“ a „zprostředkovávání“ aktivity se stalo expertním kapitálem (srovnej rovněž Katz 1996; 2000). Tato skutečnost nám umožňuje pochopit neotřesitelnou pozici vztahu mezi aktivitou a spokojeným a zdravým stářím i v současných diskurzích kolem stárnutí, a to i přes nízkou empirickou evidenci o skutečné existenci tohoto vztahu, na niž upozorňovali dokonce i někteří původní zastánci teorie aktivity (Green 2009: 143).¹⁷

¹⁷ Klíčová premisa teorie aktivity (a na ni navazujících konceptů úspěšného či aktivního stárnutí) vztahující se k předpokládanému vztahu mezi aktivitou a kvalitou života ve stáří se stala předmětem řady empirických studií. Závěry těchto studií jsou nicméně nejednoznačné. Nimrod a Adoni (2006) ve svém kvantitativním výzkumu poukazují na existenci různých typů životních stylů seniorů vyznačujících se různou mírou aktivity. Zároveň konstatují, že vyšší životní spokojenost zástupců dvou z těchto typů životního stylu je výsledkem jejich participace na specifických aktivitách (vztahujících se především k účasti na kulturních událostech, práci s počítačem...) a spokojenosti s využitím vlastního času. Využití volného času funguje podle autorů rovněž jako kompenzační mechanismus. Ti, kteří se zúčastňovali těchto aktivit, dosahovali vysoké míry životní spokojenosti i v případě, že byli vystaveni podmínkám, které jejich duševní i fyzickou pohodu mohly potenciálně narušit (Nimrod a Adoni 2006). Liwin a Shiovitz-Ezra (2006) při studiu stejné cílové populace izraelských seniorů dochází k odlišným závěrům. Ukazují, že aktivita samotná nehraje ve vztahu ke spokojenosti ve stáří významnou roli přímého

Přetrvávající dominanci důrazu na aktivitu ve stáří nicméně nelze vysvětlit pouze odkazem na potenciál expertního vědění a ustavování gerontologie jako disciplíny. Spojení mezi aktivitou a stářím v gerontologických diskurzích i v přístupu sociální politiky je třeba interpretovat i s ohledem na sociální a demografické procesy, v jejichž kontextu se tyto formy vědění a politiky ustavovaly. Thane (2003) hovoří o vzájemném vztahu mezi kulturními reprezentacemi stáří, individuální zkušeností stárnutí a politickou a ekonomickou sférou. Poukazuje přitom především na vliv demografických trendů na způsob, jakým jsou sociální reprezentace stáří konstruovány. Zjednodušeně řečeno - „vynoření“ se reprezentací spojujících stáří s aktivitou bylo podmíněno historickým a kulturním kontextem, jež dal těmto reprezentacím vzniknout. Jeho zásadní součástí byly na západ od našich hranic od sedmdesátých let i demografické trendy spojené s rostoucím počtem seniorů v populaci. Součástí těchto trendů bylo i postupné zvyšování hranice dožití, které spolu s relativně nízkým věkem odchodu do důchodu zvýznamňovaly období po odchodu do důchodu jako stále důležitější součást individuální biografie. Laslett (1991) v této souvislosti zavádí koncept „třetího věku“ pro pochopení změn, jež tyto demografické trendy přinášejí pro pozici stáří v individuální biografii. Ve své práci rozpracovává představu životního běhu rozděleného do čtyř věků. První věk je ve znamení závislosti spojené s obdobím socializace a dospívání, ten je následován věkem dospělosti, nezávislosti a odpovědnosti. Laslett se ve své práci zaměřuje především na třetí věk, který popisuje ve velmi pozitivním duchu jako období osobního sebenaplnění. Život po odchodu do důchodu tak podle něj v současné době nabízí řadu nových možností, jež činí život člověka méně závislým na trhu práce a umožňuje lidem budovat svou identitu na nových základech, které již nejsou stavěny pouze na absenci práce. Toto období je pak následováno závěrečným čtvrtým věkem, který je znovu ve znamení závislosti a nakonec i smrti.

zprostředkovatele. Jejich analýza naopak zdůrazňuje působení sociálních vztahů. Spokojenost a pocit zdraví ve stáří tak nesouvisí ani tak s tím, co lidé dělají, ale spíše s kým a jaký k dané osobě mají vztah (Liwin a Shiovitz-Ezra 2006: 237). Příklady těchto dvou studií, jež sice pocházejí ze stejného prostředí a věnují se stejné cílové populaci, nicméně přicházejí s odlišnými závěry, poukazují na obtížné stanovení skutečného vztahu mezi aktivitou a spokojeností ve stáří, do kterého vstupuje řada zprostředkujících faktorů, jež téměř znemožňují ustavit jasnou kauzální vazbu. Přesto v současné době představuje předpoklad vztahu mezi aktivitou a šťastnějším/spokojenějším/zdravějším stářím poměrně neproblematický výchozí bod většiny úvah o životě seniorů.

Laslett ve své typologii věnuje pozornost především třetímu věku. Jeho vize je přitom v ostrém kontrastu s negativními představami stáří. Odmítá dualitu mezi mít zaměstnání a být bez něj, a tudíž bez funkce, kterou ve svých úvahách rozvíjel Parsons (1942) a jeho následovníci/e, a zaměřuje se na rekonceptualizaci práce jako kategorie, která v jeho pojetí odkazuje na mnohem širší plejádu aktivit, jako je možnost věnovat se ostatním členům rodiny, komunitě, koníčkům či vzdělávání. V jeho popisu vystupuje třetí věk jako v podstatě nejsvobodnější fáze lidského života, která nabízí nové příležitosti a prostor k vlastní seberealizaci mimo omezující struktury pracovního trhu. Laslettova práce tak přináší poměrně zásadní změny v konotacích, které byly jednotlivým životním obdobím tradičně připisovány.

Ačkoliv Laslett implicitně spojuje třetí věk s odchodem do důchodu, sám se explicitně vyhýbá jasné chronologické periodizaci. Třetí věk pro něj představuje výsledek „kolektivních okolností“ stejně tak jako „osobní událost“ (ibid: 77). Toto pojetí nás znovu vrací k zásadní roli historického a sociálního kontextu, který dává možnost vzniku jednotlivým reprezentacím stárnutí i podobám individuální zkušenosti. Sám Laslett při analýze britské společnosti datuje pevné ustavení třetího věku jako nedílné součásti biografie do osmdesátých let dvacátého století, ačkoliv sám poukazuje na to, že jeho konstituování probíhalo již od let padesátých (ibid: 87). Tento proces je podmíněný na jedné straně prodlužující se délkou dožití a zároveň celkovým zlepšením socioekonomické situace starších lidí. Klíčovým faktorem se pro Lasletta stává uvědomění si třetího věku jako součásti životní biografie, na kterou je potřeba se připravit. Spolu s tímto vědomím se pak ustavuje třetí věk jako „koruna života“, kdy lidé „vítají svou svobodu a usilují o to učinit jej časem osobního sebenaplnění“ (ibid: 144). Toto sebenaplnění přitom není uskutečňováno prostřednictvím aktivit spojovaných s druhým věkem, ale prostřednictvím svých vlastních forem. Laslett tak sleduje trajektorii započatou již zastánci a zastánkyněmi teorií aktivity, etablojících aktivity volného času a vzdělávání jako nedílnou součást života ve stáří.

Laslettova teorie byla často kritizována za přehlížení skutečnosti, že některé sociální skupiny nemohou díky strukturálním bariérám ideu třetího věku naplnit (Bury 1995) či za malou pozornost, již věnuje věku čtvrtému, která může potenciálně vést k další stigmatizaci procesů stárnutí (Higgs a Jones 2009; Jones et al. 2008). Bez ohledu na tato omezení je ale představa třetího věku stále zásadním konceptem pro pochopení současných reprezentací stáří. Představa třetího věku v sobě ztělesňuje ideje

postmoderního životního běhu se svým důrazem na seberealizaci a individualismus (Rubinstein 2002). Poukazuje na zásadní změny ve způsobech, jakými je stáří reprezentováno a prožíváno s ohledem na společenské procesy, jež dávají vzniknout specifické životní zkušenosti. Zároveň posiluje spojení mezi aktivitou symbolizovanou naplněným volným časem a obdobím po odchodu do důchodu. To je některými autory a autorkami téměř glorifikováno v představách třetího věku jako příslibu neobyčejné svobody vztahované k možnosti věnovat se vlastním zájmům a koníčkům (Weiss a Bass 2002). Laslett (1991: 197) sám ale tuto svobodu vymezuje hranicemi odpovědnosti, k níž patří i odpovědnost využít třetí věk způsobem, který ve své práci nastiňuje. Koncepce třetího věku je tak v mnoha ohledech vizí normativní. Laslett apeluje na to, aby volný čas přestal být záležitostí elit a stal se komoditou dostupnou milionům seniorů, již „musí být zbaveni své současné nečinnosti“ (ibid: 202). Naplněný volný čas ve stáří se tak nestává pouze otevřenou možností, ale téměř povinností.

Koncepce třetího věku je zásadní součástí i současných reprezentací aktivního stárnutí. Spojuje v sobě předpoklady teorie aktivity poukazující na důležitost rozvíjení vlastních zájmů, koníčků či cestování ve stáří, nevymezuje jim ale místo „náhrady“ za aktivity produktivního věku (především práce). Naplněný volný čas se v Laslettově koncepci stává hodnotou samou o sobě, již mají senioři nejen možnost, ale téměř povinnost vyznávat. Jeho kniha se v mnoha aspektech stává odrazem kulturních změn probíhajících od devadesátých let, kdy kniha vychází na západ od našich hranic a s malým zpožděním rovněž v zemích bývalého sovětského bloku, spojených s rozvojem konzumní společnosti. Giljeard a Higgs (2000: 29) v této souvislosti mluví o životě po odchodu do důchodu jako o „rozšiřující se možnosti pro spotřebu a rozvoj nových identit“, kde se životní styl definovaný mimo rámce pracovního trhu stává jednou ze zásadních os reprezentací stárnutí.

2.1.3 AMBIVALENTNOST A PŘÍSLIBY AKTIVNÍHO STÁRNUTÍ

Diskurz aktivního stárnutí a jeho současná dominance v sociální politice je zčásti následovníkem těchto reprezentací stárnutí artikulovaných v rámci koncepce třetího věku, jež lze vnímat jako „optimistickou“ odpověď na demografické trendy, které zásadní měrou obrátily pozornost ke stáří a jeho významům. Tato pozornost se ale neobrátila pouze k otázkám postavení tohoto období života v rámci individuální biografie. Jejím produktem jsou i debaty týkající se udržení stávající koncepce důchodu

a s ní spojené pozice seniorů ve společnosti, a tak i redefinice fungování sociálního státu, jež, jak jsem se pokoušela ukázat i výše, zastávaly po dlouhou dobu zásadní místo v konstrukci reprezentací seniorů. Tyto debaty se spíše než na naplnění volného času soustřeďují na prodloužení produktivního věku a realizaci seniorů na trhu práce a nikoliv mimo něj. Reprezentace stárnutí, ze kterých vycházely, se často opíraly o předpoklad demografického stárnutí jako hrozby pro společnost. V rámci této „demografické paniky“ se stárnutí stále častěji dostává do popředí jako celospolečenský problém, jež představuje riziko pro ekonomiku, zdravotnictví i mezigenerační vztahy (Vidovičová 2008a). Od sedmdesátých let se veřejný diskurz kolem otázek stárnutí stále častěji soustřeďuje na kritiku stávající podoby sociálního státu, jenž se s ohledem na pozici, kterou seniorům vymezuje, zdá stále méně udržitelný (Walker 2010). V souvislosti s touto kritikou jsou v osmdesátých letech publikovány vlivné mezinárodní dokumenty, jako zprávy OECD hovořící o břemenu stárnoucí populace (OECD 1988), nebo zpráva Světové banky upozorňující na neodvratitelnou krizi penzí (The International Bank for Reconstruction 1994).

Může se na první pohled zdát, že tyto debaty nemají s reprezentacemi stárnutí, tak jak jsou konstruovány v rámci koncepce aktivního stárnutí, nic společného. Zatímco diskurz demografické paniky vychází z předpokladu stáří jako období nečinnosti a pasivity, reprezentace aktivního stárnutí naopak zdůrazňují potenciál seniorů a jejich aktivitu na trhu práce i mimo něj. Ačkoliv oba diskurzy pracují s odlišnými významy stáří, jejich vzájemný vztah je potřeba vnímat spíše jako dialektický. „Pozitivní reprezentace“ stárnutí, mezi něž lze řadit i vizi aktivního stáří, se formují ruku v ruce s diskurzy upozorňujícími na rostoucí počet seniorů v populaci jako na negativní jev. Podle Walkera (2010) to byla právě kritika sociálního státu podněcovaná představami stárnoucí populace jako hrozby, jež dala vzniknout „nové politice stárnutí“, pro niž aktivní stárnutí představuje vlajkovou loď.

Tyto „nové diskurzy stárnutí“ formující se v rámci sociální politiky reagují na ageistické stereotypy, které jsou součástí „demografické paniky“. Walker (2002: 128) dokonce označuje aktivní stárnutí za antitezi věkové diskriminace. Expanzi konceptu aktivního stáří je potřeba vnímat na jedné straně jako přímou reakci na rozpoznání ageismu a rozvinutí konceptuálních nástrojů pro jeho uchopení a na straně druhé jako reakci na demografické trendy, které s sebou ze své podstaty nesou potřebu stáří redefinovat. Demografické trendy spojené s tzv. stárnutím populace přitahují pozornost

k seniorům jako skupině s určitou sociální pozicí a rolemi. Neudržitelnost této pozice je přitom zviditelňována diskurzy popisujícími jejich rostoucí počet v termínech hrozby, jež vyvstává z asociace stáří s pasivitou a neproduktivitou. Koncept aktivního stárnutí přináší v rámci sociální politiky odezvu na tato dilemata. Je do značné míry produktem snahy využít potenciál seniorů (především s ohledem na participaci na trhu práce), kterým si společnost v současné situaci nemůže dovolit „plýtvat“. Zatímco demografická panika reaguje na stárnutí populace jako na hrozbu, koncept aktivního stárnutí ji zobrazuje jako příležitost pro redefinování významů stáří.

Koncept aktivního stárnutí se na jednu stranu stává strategií udržení seniorů co nejdéle na trhu práce (Rabušic 2008) a představuje tak jasnou odezvu na debaty upozorňující na hrozbu rostoucího počtu „neproduktivních“ seniorů. Zároveň posunuje stárnutí více do roviny osobní odpovědnosti a vlastní životní strategie. V rámci konceptu aktivního stárnutí přebírají individua odpovědnost za kvalitu života ve stáří prostřednictvím svého životního stylu. Stárnutí se stává individuální životní trajektorií, na kterou je potřeba se připravit finančně (participací na trhu práce) i ve vztahu ke svému zdraví (správnou životosprávou, aktivním životním stylem) (Neilson 2006). Jak uvádí Moody (2001: 176), aktivní stárnutí můžeme vnímat jako „optimistickou odpověď, která zpochybňuje určité prvky liberálního sociálního státu“. Privatizace sociálních služeb a zdravotnictví, stejně tak jako důraz na reformu penzijních systémů staví jednotlivce do pozice, kdy se stává prostřednictvím svého životního stylu do značné míry odpovědný za kvalitu svého života ve stáří (Moody 2001). Břímě je tak do značné míry snato z ramen státu a uloženo na záda jednotlivých stárnoucích občanů.

Aktivní stárnutí vystupuje v současném gerontologickém diskurzu i ve vládních a mezinárodních dokumentech jako univerzální obraz pozitivní vize stárnutí. Walker (2002: 137) shrnuje její přitažlivost jednoduše slovy, že „je dobrá pro všechny“. Pro společnost jako celek, neboť vede k větší inkluzi a představuje odpověď na demografické trendy zajišťující ekonomickou udržitelnost systému, i pro samotná individua, jejichž kvalita života je díky této strategii maximalizována (ibid: 137). Díky zvyšující se participaci na trhu práce a celoživotnímu vzdělávání je zažehnána „hrozba“ demografického stárnutí, podpora odpovědného zdravého aktivního životního stylu a pozitivních obrazů stárnutí otevírá jednotlivcům prostor pro naplněné a spokojené stáří. Tato pozitivní vize tak paradoxně vychází z podobných předpokladů jako teorie odpoutávání Cumming a Henryho (1962), která je zastánci koncepce aktivního stárnutí

často stavěna do příkrého rozporu s vizí stárnutí, k níž je žádoucí směřovat. Teorie odpoutání popisovala proces postupného opouštění rolí jako proces výhodný pro společnost i jednotlivce. Odpoutání seniorů se stalo nutnou podmínkou jejího pokračování a zároveň nabízelo seniorům možnost vyvázat se z původních povinností. Walker (2002) ve své rétorice nahrazuje odpoutávání strategií aktivního stárnutí. Pro společnost se stává výhodným podpořit co nejdelší zapojení seniorů na trhu práce a v dalších strukturách, jednotlivcům tato vize nabízí cestu k vyšší „kvalitě života“. Aktivita se ve svých různých podobách stává klíčem k vizi žádoucího stárnutí, jejíž naplnění přináší v kontextu současných demografických trendů výhody pro všechny.

Úspěšnost konceptu aktivního stárnutí a neutuchající snahy o definování úspěšného, zdravého či produktivního stárnutí, ze kterých vychází, je výsledkem právě tohoto příslibu v podobě „klíče ke stárnutí“. Jak poznamenává Phillipson (1998: 1), v posledních třiceti letech se stáří více než kdy jindy stává předmětem nejistoty a změn. Koncept aktivního stárnutí je produktem této nejistoty ohledně významů a obsahů stáří v individuální životní biografii, jejíž se stává stále delší a významnější součástí. Zároveň reaguje na potřebu redefinice společenské pozice a role seniorů. Kloubí se v něm tradice koncepce třetího věku a teorií aktivity nabízejících vizi stárnutí jako prostoru aktivně naplněného volného času a zaměření na vlastní zájmy. V sociální politice pak představuje synonymum většího a delšího zapojení seniorů do trhu práce (Perek-Bialas, Ruzik a Vidovičová 2008). „Klíč ke stárnutí“, který nabízí, je tak na první pohled velkým paradoxem. Skloubí se v něm zaměření na volný čas a koníčky spolu s co nejdelším zapojením do aktivit produktivního věku. Nabízí na jednu stranu reprezentace požitkářských aktivních konzumujících seniorů a na straně druhé reprezentace seniorů, kteří odchod do důchodu odkládají, aby mohli co nejdéle pracovat.¹⁸ Domnívám se přitom, že je to právě toto zdánlivě protikladné spojení mezi volným časem a prací, jež je jedním z významných zdrojů úspěchu konceptu aktivního

¹⁸ Dominance konceptu aktivního stárnutí v sociální politice a její rozmach v populární kultuře (srovnej například Blaikie 1999) neznamená absenci dalších diskurzů operujících často s odlišnými obrazy stárnutí. Reprezentace aktivního stárnutí představují stále jedno z mnoha soupeřících narativ usilujících o uchopení zkušenosti stárnutí. Paralelně s ním ale můžeme identifikovat i jiné koncepce stáří. Analýza českých médií například upozorňuje na stále přetrvávající selektivní a stereotypní zobrazování seniorů, kteří se v médiích objevují především v souvislosti s důchodovým systémem v pozici sociální a ekonomické hrozby (Sedláková a Vidovičová 2005). Proliferace obrazů aktivních seniorů neznamená nutně eliminaci reprezentací stárnutí vztahujících se ke stáří odlišným způsobem. Tyto různé diskurzy je potřeba vnímat spíše jako koexistující a vzájemně se ovlivňující.

stárnutí, jež se stává politickou reakcí na „ohrožující“ demografické trendy i vizí nabízející odpovědi na otázky, co znamená stárnout a kam bychom měli směřovat.

Aktivnímu stárnutí byla věnována pozornost především v souvislosti s participací seniorů na trhu práce či procesem celoživotního vzdělávání. Tato práce se zaměřuje specificky na významy, jež aktivní stárnutí nabývá mimo struktury pracovního trhu. Věnuje se druhé, stejně významné, dimenzi aktivního stárnutí odkazující na volný čas a jeho naplnění. Idea aktivního stárnutí a jí podobné strategie daly vzniknout rovněž specifickému segmentu služeb a organizacím, jež jsou předmětem zájmu této studie. Prostřednictvím aktérů, kteří se v nich pohybují, nahlížím rovněž způsob, jakým jsou představy aktivního stárnutí konstruovány a jaké implikace s sebou přináší pro zkušenost stárnutí.

2.2 DISKURZ AKTIVNÍHO STÁRNUTÍ A CENTRA PRO SENIORY

Dominance určitého modelu stárnutí jako žádoucího a hodného podpory ze strany vlády se nutně promítá také do konkrétní praxe práce se seniory. Ačkoliv byla geneze konceptu aktivního stárnutí primárně spojená s teoretickými debatami v rámci gerontologických studií, samotný koncept je současně překládán a transformován v rámci konkrétní sociální interakce (Katz 2000). Reakce na současnou dominanci konceptu aktivního stárnutí lze vyzorovat i na úrovni chodu organizací zaměřujících se na práci se seniory v České republice. Především v druhé polovině devadesátých let zde začala vznikat centra, která si kladou za cíl nabídnout aktivní trávení volného času specificky seniorům. Tyto organizace pořádají besedy, přednášky, vzdělávací kurzy, pohybové a další aktivity, jejichž účastníky jsou pouze senioři (věková hranice je často formálně zakotvena v samotných stanovách fungování organizace). Chod těchto organizací vychází ze shodných principů a struktura nabídky jejich aktivit je velice podobná. Mezi nejznámější organizace tohoto typu patří v České republice například občanské sdružení Remedium, občanské sdružení Život 90, akademie třetího věku na univerzitách či kluby aktivního stáří v různých městech.

Podobné organizace existují po celé Evropě. Řada studií přitom poukazuje na to, že mohou sehrávat zásadní roli ve způsobu, jakým se senioři vztahují k významům stárnutí, přičemž koncept aktivity sehrává v tomto procesu zásadní roli (srovnej např. Davidson, Daly a Arber 2003; Hurd 1999; Lund a Engelsrud 2008). V českém prostředí

se těmto organizacím nedostávalo zatím přílišné pozornosti. Nejčastěji diskutovaný a pravděpodobně také nejznámější typ podobných organizací představují univerzity třetího věku. Již svým názvem jasně odkazují na koncepci Petra Lasletta (1991), kterou lze považovat za jednu ze stěžejních ideových inspirací pro rozvoj představ úspěšného, produktivního či aktivního stárnutí. Praxe univerzit třetího věku sleduje v českém prostředí tzv. francouzský model, kdy se aktivity univerzity třetího věku stávají formální součástí „klasických“ univerzit, opírají se o jejich zdroje a kopírují styl výuky, jež běžně nabízejí ve svých oborech (Moody 2004).¹⁹ Odlišný je pouze věkový průměr posluchačů a frekvence, s jakou se kurzy scházejí. Filozofie univerzit třetího věku je velice podobná té, již nabízejí další centra pro seniory. I ty se orientují především na vzdělávací aktivity. Privilegované postavení přitom zauímají především počítačové a jazykové kurzy. Nabídka služeb je ale podstatně širší, sahá od přednášek až po výtvarné dílny, pohybové programy a organizované vycházky. Oproti univerzitám třetího věku ale tato centra pracují s mnohem intenzivnějším zapojením klientů a klientek. Jednotlivé aktivity mají většinou týdenní periodicitu a odehrávají se v menších skupinkách umožňujících jiný typ interakce. Zásadním aspektem se stává přímé zapojení seniorů ve formě dobrovolnické pomoci.²⁰ Vzdělávání seniorů tak, jak je centry prezentováno, neodkazuje k představám vzdělávání ve smyslu rozvíjení vlastní kvalifikace či praktickému využití, ale odvolává se spíše na koncepci smysluplně stráveného volného času.

Tato centra (mezi něž šířeji řadím i univerzity třetího věku) lze považovat za důležitou součást manifestace idey aktivního stárání v konkrétní praxi. Materiály těchto center explicitně odkazují k aktivitě a aktivnímu stárnutí, které jsou vnímány v souladu s obrazem „dobrého“ stárnutí. Například občanské sdružení Život 90 se ve své výroční zprávě z roku 2009²¹ zmiňuje o tom, že cílem akademie seniorů, kterou provozuje, je „udržet a zvyšovat aktivní přístup seniorů k účasti na společenských a vzdělávacích aktivitách“, přičemž dále uvádí, že „tato aktivita vede ke zlepšení zdravotního stavu,

¹⁹ Univerzity třetího věku se v Evropě rozvíjely na základě dvou modelů. Kromě francouzského, z něhož vychází i podoba univerzit třetího věku v České republice, se jedná o model anglický. Ten vychází z koncepce univerzit třetího věku jako formy svépomocných skupin, kde je výuka organizovaná samotnými seniory. Mnohem větší důraz je kladen na reciprocitu a zapojení jednotlivých aktérů. Skupiny se často scházejí v domácích prostředích bez návaznosti na akademické prostředí (Moody 2004).

²⁰ Filozofii těchto center dobře ilustruje například sborník *Senioři vítáni: sborník případových studií* (2008), který popisuje projekty podobných center podpořených nadací Open society found.

²¹ <http://www.zivot90.cz/uploads/document/163.pdf>. [online] [cit. 1.3.2011].

omezuje růst počtu závislých seniorů a je podmínkou pro zajištění kvalitního a důstojného stárnutí“ (ibid: 18). S podobnou představou spojení aktivního životního stylu a kvalitního stáří pracuje například i občanské sdružení Remedium, které realizuje programy pro seniory. Na jejich webových stránkách se mimo jiné píše o tom, že podporují „aktivní život, celoživotní vzdělávání a odpovědnost za své zdraví“ a že hlavním cílem všech nabízených aktivit je „zachování kvality života“.²² Tato centra tak přijímají rétoriku spojující aktivitu se zdravým životním stylem ve stáří, přičemž sama sebe představují jako její zprostředkovatele. Jak poznamenává Jiřina Šiklová v předmluvě ke sborníku *Senioři vítáni* (2008: 8), který shrnuje příklady praxe podobných organizací s cílem podpořit rozvoj těchto aktivit pro seniory: „Říká se, že staří lidé jsou bez sociální role. Ale to není tak úplně pravda. Rolí, či chcete-li sociálním úkolem, starých lidí v současnosti je najít nový životní styl v tomto období, najít aktivity, které by byly přínosem pro společnost a pro ně samotné. Pokud se to nepodaří, tak sen lidstva prodloužit život nebude přínosem.“ Centra pro seniory jsou přitom zobrazovaná jako místa, kde je možné tento životní styl najít. Moody (2004: 37) v souvislosti s filozofií univerzit třetího věku posouvá tento idealizovaný obraz ještě dále, když hovoří o „kulturách rezistence“ – místech, kde senioři mohou unikat ageistickým předsudkům společnosti a kde může být v pozdějším věku rozvíjena „pozitivní kultura růstu a rozvoje“.

Ačkoliv se centra prezentují jako otevřená všem seniorům a nefungují zde žádné formální bariéry pro vstup²³ (vyjma věku v některých případech), mohu na základě své zkušenosti s několika takovými centry konstatovat, že jejich klienti představují poměrně homogenní skupinu s ohledem na vzdělání, socioekonomický status a gender. Ženy představují drtivou většinu klientů center.²⁴ Jedná se přitom především o lidi se středoškolským až vysokoškolským vzděláním. Tato skutečnost je pochopitelná s ohledem na strukturu nabízených služeb, jejichž jádrem jsou vzdělávací aktivity

²² Dostupné z: <www.remidium.cz/programy-pro-seniory/programy-pro-seniory.php>. [online] [cit. 27.10.2010].

²³ Výjimku v tomto ohledu představují univerzity třetího věku, které většinou od svých posluchačů vyžadují minimální vzdělání na úrovni maturity. Existence této formální bariéry může sehrávat poměrně zásadní roli. Návštěva univerzit třetího věku byla nedílnou součástí aktivit řady klientů a klientek center, se kterými jsem měla možnost hovořit. Často navíc sehrávala určitou iniciační úlohu, kdy představovala první aktivitu, jíž se v rámci podobných organizací zúčastnili. Můžeme tak spekulovat, zda vyloučení lidí s nižším vzděláním z těchto aktivit nemůže přispívat rovněž k jejich menšímu zapojení do aktivit ostatních center.

²⁴ Analýze vztahu mezi genderem a participací v centru se věnuje samostatná kapitola této práce.

(jazykové a počítačové kurzy, přednášky). Výzkumy týkající se celoživotního vzdělávání ukazují, že lidé s vyšším vzděláním mají větší pravděpodobnost se v pokročilém věku zapojit do dalšího neformálního vzdělávání (Rabušic 2008: 265). Podobná struktura klientů se nicméně objevuje i v rámci pohybových programů. Je proto na místě se domnívat, že participace v těchto centrech je spíše součástí životního stylu určitých skupin nezávisle na struktuře samotných aktivit.

3 TRAJEKTORIE VÝZKUMU

Mým výzkumným polem se stala dvě centra pro seniory v České republice. V širším pohledu lze ale vnímat jako výzkumné pole i sociálně politický kontext, ve kterém se tato centra pohybují a které vymezují jejich každodenní fungování. Při své analýze jsem se proto zaměřovala nejen na centra samotná a aktéry, již se v nich pohybují, ale rovněž na kontext sociální politiky (aktivního stárnutí), ke kterým se centra svou filozofií vztahovala. Tato studie vychází z etnografického výzkumu dvou takovýchto center a dílčích zkušeností z dalších podobných organizací, které jsem během třech let svého výzkumu měla možnost navštívit. Na základě zkušeností z různých center pro seniory a míst, jež se věnují volnočasovým či vzdělávacím aktivitám specificky pro seniory, mohu označit tato centra jako ideálně typické reprezentanty podobných organizací. Tato představa přitom nestála na samém počátku mého výběru, ale je spíše produktem samotné analýzy. Rozhodnutí zvolit si pro svůj výzkum dvě centra a ne jedno se naopak řídilo mým přesvědčením, že centra se mohou z hlediska své polohy, počtu klientů, nabídky služeb a především s ohledem na principy, jimiž se jejich chod řídí, značně lišit, přičemž tyto odlišnosti mohou rovněž ovlivnit způsoby, jakým se organizace, jejich zaměstnanci a klienti k aktivitě a reprezentacím aktivního stárnutí vztahují. Tyto mé předpoklady se nicméně nevyplnily, a to i přestože jsem pro svůj výzkum zvolila centra, jež se v mnoha formálních ohledech značně liší.

Můj výzkum začal v roce 2006, kdy jsem vstoupila do centra, jež se nachází v okolí Prahy. Druhé centrum se nachází ve Zlínském kraji ve městě se zhruba sto tisíci obyvateli. Z hlediska služeb nabízí méně aktivit, jejich složení se nicméně velice podobá aktivitám organizovaným centrem pražským. S ohledem na velikost a počet klientů se ale jedná o centrum několikanásobně menší. Centrem v okolí Prahy prošlo za dobu jeho působení několik stovek seniorů, centrum ve Zlínském kraji má kolem šedesáti stálých členů.²⁵ Struktura klientů center je velice specifická, především co se týče vzdělání. V obou centrech se jedná o klienty se středoškolským, velmi často i vysokoškolským vzděláním. Věkový profil klientů se v obou centrech mírně liší. V centru ve Zlínském kraji, jehož nabídka aktivit je mnohem užší (specificky zacílená

²⁵ Uváděná čísla o počtu klientů mají pouze orientační charakter. Reálné číslo seniorů participujících na aktivitách pražského centra je ve skutečnosti spíše menší. Jeden klient může být zapsaný na více aktivit, což se v řadě, ne-li ve většině případů, také děje. Ve statistice se přitom tato skutečnost nereflektuje a je počítaný každý zápis samostatně. Podobně i centrum ve Zlínském kraji eviduje stále členy. Ti ale nemusí do centra fakticky vůbec docházet.

především na jazykové kurzy a práci na počítači), se pohybují především senioři mladší ve věku mezi šedesáti jedna až šedesáti šesti lety. Pražské centrum je věkově heterogennější. Na rozdíl od centra ve Zlínském kraji se mezi klienty objevuje poměrně silná skupina seniorů z vyšších věkových ročníků. V obou centrech dominují mezi klienty ženy, jež podle mých odhadů a hrubých statistik center tvoří osmdesát (v případě centra ve Zlínském kraji) až devadesát (v případě centra v okolí Prahy) všech pravidelných návštěvníků center.²⁶

Intenzita výzkumného pobytu se v těchto centrech s ohledem na jejich vzdálenost značně lišila. Odlišný byl rovněž způsob mého vstupu do těchto center, který se promítal i do mé pozice při sběru dat. V následující části se proto věnuji mé cestě do každého z nich. Pokouším se zrekonstruovat momenty, jež považuji za klíčové pro pochopení pozice, kterou jsem v centru zastávala, a tak i pohledu, jenž se mi na procesy zde odehrávané, otevíral.

3.1 CENTRUM V OKOLÍ PRAHY

Centrum v okolí Prahy představuje mezi podobnými centry organizaci s nadprůměrnou nabídkou aktivit. Kromě počítačových a jazykových kurzů, které se nejčastěji objevují i v nabídce ostatních podobných center, nabízí širokou škálu dalších programů. Ty lze rozdělit do několika kategorií. Největší počet klientů se účastní jazykových a počítačových kurzů. Další výraznou část služeb reprezentují výtvarné programy a pohybové aktivity. Specifický segment pak představují přednáškové bloky a společenské kluby. Přednáškové bloky a společenské kluby byly často navštěvovány jinými klienty a klientkami než ostatní aktivity. Zaměstnanci, kteří organizovali přednášky a společenské kluby, poukazovali na jednu stranu na nižší vzdělání klientek navštěvujících tyto programy a na druhou stranu na odlišnou funkci těchto programů samotných. Ty byly konceptualizovány především jako forma sociální služby bránící samotě ve stáří. Zaměstnanci vnímali návštěvníky těchto rozdílných typů aktivit jako

²⁶ Z tohoto důvodu jsem se rozhodla pro označení klientů center používat generické femininum „klientky“. Tento tvar v kontextu práce referuje jak k mužům-klientům tak ženám-klientkám. Dominanci žen považuji za analyticky významnou, proto ji v této práci zviditelňuji i tímto způsobem. V případě zaměstnanců center užívám tvaru „zaměstnanci“, ačkoliv i mezi nimi převládaly ženy. S ohledem na malý počet zaměstnanců-mužů v obou centrech jsem se rozhodla pro používání pouze ženských pseudonymů i v případě mužů. Malý počet zaměstnanců-mužů v obou studovaných centrech by mohl ohrozit anonymitu mých informátorů především uvnitř samotné organizace.

odlišné skupiny s odlišným životním stylem i motivacemi k participaci v centru. Jedna ze zaměstnankyň tuto odlišnost vyjadřovala rozdílem mezi těmi „co jsou v pohybu“, představující účastníky kurzů, a těmi, „co posedí“, odkazující na návštěvníky přednášek společenských klubů

To je vidět, že ti, co chodí na ty kurzy, mají ještě hodně náplně ještě, že třeba hlídají, nebo jedou někam, takže ty mají ještě ten režim takový zaplněný proti těmhletěm (*návštěvníkům společenských klubů*), který si jdou sednout. Ty jsou třeba sami, jak říkám, tahle pani si tady čte, vezme si knihu opravdu, čte si a pak se jde tady někam juknout.²⁷

Centrum v okolí Prahy jsem kontaktovala v září 2006, kdy se rozbíhaly nové aktivity. Centrum pravidelně hledalo dobrovolníky, kteří by byli ochotní se do jejich realizace zapojit. Reagovala jsem na tuto výzvu. Paní Sylvě, jež měla na starost koordinaci volnočasových aktivit a vzdělávání, jsem vysvětlila svůj úmysl v budoucnosti realizovat v případě svolení vedení centra výzkum v jejich prostorách a zároveň jsem nabídla svou pomoc při realizaci aktivit. Na základě této domluvy jsem se stala dobrovolnicí v centru pravidelně organizující jeden ze vzdělávacích kurzů. O svých úmyslech jsem informovala i všechny účastníky tohoto kurzu, v jehož realizaci jsem pak pokračovala po celou dobu mého pobytu v terénu. Období od září do listopadu 2006 jsem využila k seznámení se s prostředím centra a především jeho zaměstnanci a vyjednání svolení vedení. To nakonec s provedením výzkumu souhlasilo. Od listopadu 2006 jsem začala s realizací rozhovoru a zintenzivnila jsem rovněž svůj pobyt v centru. Můj věk se přitom stal jedním z nejvýraznějších faktorů ovlivňujících mou pozici uvnitř organizace. Centra pro seniory se obracejí na věkově homogenní skupinu klientů, nicméně kladou rovněž velký důraz na vzájemné porozumění a reciprocitu mezi různými věkovými skupinami. V tomto ohledu působil rozdíl dvou a tří generací mezi mnou a většinou klientů/ek jako bariéra a zároveň výhoda. Můj věk fungoval jako jasný identifikační znak, který mě odlišoval od běžných návštěvníků center, zároveň se ale ukázal být svým druhem „kapitálu“, který jsem mohla centru nabídnout při vzájemném vyjednávání o mém zapojení. Přítomnost „mladých“ lidí v centru byla vítaná a především podporovaná jak zaměstnanci, tak klienty.²⁸ Věkový rozdíl tak na jednu

²⁷ Uváděné úryvky z rozhovorů jsou z jazykového hlediska upraveny. Tyto úpravy se týkaly nespisovných tvarů, přechůvků či jiných jazykových „výplněk“, které pro mou analýzu nebyly významné a působily by rušivě s ohledem na čtivost a vnímání pozice mých komunikačních partnerů/rek s ohledem na charakter tohoto odborného textu.

²⁸ Přítomnost mladých lidí v centru je vnímána s jistou mírou ambivalence. Klienti/ky popisovali přítomnost mladých lidí v centru jako velké pozitivum především s ohledem na možnost kontaktu

stranu působil jako zdánlivá překážka mého „splynutí“ s prostředím, na druhou stranu ale v rámci center fungoval jako prostředek vzájemné reciprocity, který jsem mohla mobilizovat při ustavování své pozice.

Během výzkumu se mi hlavním zdrojem dat staly rozhovory s klienty a zaměstnanci centra, zúčastněné pozorování a analýza dokumentů spojených s chodem centra. Zásadní součástí analyzovaných dat byla data získaná pozorování a zachycování neformálních konverzací mezi různými aktéry pohybujícími se v centru. Během každodenní rutiny chodu centra byly mimoděk zpřítomňovány základní premisy a kategorie, které stály v pozadí jeho fungování. Tato data byla doplněna 31 hloubkovými rozhovory s klienty a zaměstnanci centra (mezi nimi bylo jedenáct rozhovorů se zaměstnanci a dvacet s klienty/kami). Během výzkumu jsem trávila v centru vždy dva dny v týdnu nejméně dvě hodiny denně. Měla jsem navíc možnost se aktivně zúčastňovat organizace různých typů aktivit. Tato skutečnost mi poskytla detailnější pohled na fungování centra z pohledu zaměstnanců a výrazně mi usnadnila kontakt s mými komunikačními partnery a partnerkami.²⁹ Centrum jsem opustila v prosinci 2009, s některými z mých komunikačních partnerek jsem se ale scházela i po tom, co jsem formálně své působení v centru ukončila.

s mladými lidmi. Jak se zmínila paní Hana (67 let): „Tohle je také myslím důležité mít někoho kolem sebe, nepohybovat se jenom mezi seniory. Člověk by se měl pohybovat nejen ve své kategorii.“ Věk byl konstruován také jako faktor ovlivňující způsob výuky směrem k větší aktuálnosti a flexibilitě. Zaměstnanci ale bylo zapojení mladých dobrovolníků v centru popisováno s větší mírou nedůvěry. Na jednu stranu byla vyjadřována podpora zapojení mladých lidí do centra, na druhou stranu bylo ale angažování mladých dobrovolníků vnímáno jako potenciálně problematické s ohledem na jejich jiné zájmy a životní priority, ke kterým referovala i zaměstnankyně centra paní Vendula: „Co se týče mladých dobrovolníků, tak já osobně bych mladé dobrovolníky moc nechtěla, protože jsou nespolehliví, věnují se radši škole. Jednu chvíli je to baví a pak prostě od toho utečou.“ Skutečnost, že dobrovolnická práce v centru není placená a je často časově náročná, stavěla mladé lidi, již se ji rozhodli vykonávat, do pozice s jistou mírou „podezřelosti“. Sama jsem byla několikrát konfrontována s údivem nad tím, že je možné v tomto věku dělat něco zadarmo a zároveň s projevením díky a ocenění artikulovaných s větší intenzitou v souvislosti s mým věkem. Podobná činnost byla u dobrovolníků v seniorském věku vnímána s mnohem větší mírou samozřejmosti. Hodnota času a jeho naplnění tak byla silně vztahována k pozici v životním cyklu. Čas v důchodu byl konstruován jako méně fixně vymezený. Absence aktivit spojovaných s produktivním věkem jako by jej činila více flexibilním, jako by se jeho hodnota stávala méně viditelná.

²⁹ Na tomto místě bych ráda zdůraznila, že jsem se aktivně jako dobrovolnice či v jiné formě zapojovala i do chodu jiných center než jsou ty, na které v tomto textu odkazuji. Spojení mého jména s podobnými organizacemi tak může být náhodné a nemusí nijak souviset s prostředím popisovanými v tomto textu.

3.2 CENTRUM VE ZLÍNSKÉM KRAJI

Centrum v okolí Prahy mělo za dobu svého působení již jasně zaběhnutý systém organizace aktivit i stabilní zaměstnaneckou strukturu a fungovalo na formalizovaných, ustálených principech. Předpokládala jsem navíc, že jeho poloha v blízkosti hlavního města může ovlivnit strukturu klientů i jejich přístup k aktivitám. Snadno se nabízel závěr, že centrum může představovat specifikum svého druhu. Tato úvaha se pro mě stala impulzem pro hledání dalšího centra, jehož studium by umožnilo možnou komparaci. Centrum ve Zlínském kraji bylo neporovnatelně menší nabídkou svých služeb i počtem klientů a zaměstnanců. Existovalo jen několik let a jeho fungování bylo závislé na entuziasmu zaměstnankyň, které byly ve věku klientů a často nebyly za svou práci ani placeny. Samotné město, kde se centrum nacházelo, bylo svou rozlohou spíše menší. Každý znal každého nejen v organizaci, ale i mimo ni. Centrum ve Zlínském kraji se tak jevilo jako možná „alternativa“ k centru v okolí Prahy. Ve městě a v jeho nedaleké blízkosti fungovala i další „konkurenční“ centra (či spíše místa setkání) pro seniory, organizující především počítačové kurzy a přednášky. Centrum samotné nabízelo rovněž počítačové a jazykové kurzy. Nepravidelnou součástí byly přednášky a organizované procházky a výlety. Zaměstnankyně plánovaly nabídku aktivit kontinuálně rozšiřovat, narážely však na nedostatek finančních prostředků.

Můj vstup do tohoto centra i moje pozice v něm byla zcela odlišná než v případě prvního z center. Stejně tak se lišila i intenzita mého pobytu a zapojení. Studium centra ve Zlínském kraji probíhalo prostřednictvím týdenního intenzivního pobytu na začátku roku 2009, během něhož byl pozorován každodenní chod centra během celého týdne. Data ze zúčastněného pozorování byla doplněna čtrnácti polostrukturovanými rozhovory s klienty centra a dvěma hloubkovými rozhovory s jeho zaměstnankyněmi.³⁰ Vstup do centra mi byl zprostředkován jeho ředitelkou, se kterou jsem se seznámila při jedné ze svých přednášek týkajících se mého výzkumu. Ředitelku centra má přednáška zaujala. Z naší vzájemné konverzace a následného dopisování a telefonování vznikla dohoda o možnosti rozšířit můj výzkum na centrum, které vedla. V průběhu mého pobytu v centru pak fungovala jako má klíčová informátorka a gatekeeper. Zprostředkovávala mi kontakt s klienty a klientkami centra, kterým mě představovala,

³⁰ Centrum ve Zlínském kraji představuje malé lokální sdružení, kde pracují pouze dvě stálé zaměstnankyně, které navíc působí jako dobrovolnice. Během výzkumu jsem tedy dotazovala všechny zaměstnance daného centra.

stejně tak jako vyjednávala možnost být přítomná v průběhu jednotlivých kurzů. Po skončení mého pobytu jsem s ní diskutovala i některá svá zjištění.

Moje výchozí předpoklady týkající se možné komparace center se v průběhu výzkumu ukázaly jako liché. Organizace služeb, přístup zaměstnanců a klientů, způsob, jakým se ve svých materiálech obracejí na klienty a veřejnost, byly téměř totožné v obou centrech. S ohledem na zachování co největší anonymity center a mých komunikačních partnerů/rek jsem se proto rozhodla v textu spojit obě centra do jednoho prostředí.³¹ Za zajímavou skutečnost považuji samotný fakt, že obě centra i přes svou polohu v různých částech republiky a ve městech, jež se v mnoha aspektech zásadním způsobem lišila, představovala organizace odkazující na podobné principy nejen v rámci organizace každodenního chodu, ale i v souvislosti s přístupem zaměstnanců a klientů k reprezentacím stárnutí. Ani odlišná velikost center a rozdílná doba jejich fungování nevedla k zásadním rozdílům. Přesto jsem se rozhodla v této práci ponechat odkaz na přibližnou geografickou lokaci center. Fakt, že se jedno ze studovaných center nachází v blízkosti hlavního města, považuji z hlediska analýzy za důležitou informaci, se kterou by měli být čtenáři/ky této práce obeznámeni. Poloha poblíž hlavního města hrála při mých počátečních analýzách zásadní roli. Centrum jsem vnímala jako organizaci, jejíž chod je možnostmi, které hlavní město nabízí a jeho obyvateli, z nichž se klienti rekrutují, zásadním způsobem formována. Tento argument lze stále pokládat za legitimní, a proto rovněž čtenářům/kám tuto skutečnost v metodologii práce odkryvám. Zároveň ale nápadná podobnost principů fungování obou center naznačuje, že procesy nastíněné v této práci přesahují lokální kontexty a poukazují na širší proměny ve způsobech, jakým jsou reprezentace stárnutí konstruovány.

3.3 VÝZKUMNÉ METODY A JEJICH ROLE V PRŮBĚHU VÝZKUMU

Během výzkumu jsem pracovala především se třemi hlavními zdroji dat. První z nich představovaly dokumenty různé povahy vztahující se k fungování centra. Tyto dokumenty zahrnovaly na jedné straně různé materiály produkované samotnými centry (výroční zprávy, pozvánky na akce, brožurky představující centrum, internetové

³¹ S ohledem na zajištění co největší anonymity komunikačních partnerů/rek užívám v textu pouze smyšlené pseudonymy. Detailnější charakteristiky klientů a klientek center uvádím v příloze.

stránky, fotografie, jimiž se centra prezentovala...) a na straně druhé dokumenty, jež rámovaly širší kontext, ke kterému se centra musela vztahovat. Do své analýzy jsem zahrнула rovněž klíčové dokumenty týkající se otázek stárnutí publikované českou vládou a politiky aktivního stárnutí vydávané Evropskou komisí a Světovou zdravotnickou organizací. Centra čerpají finanční prostředky především z dotací měst či státu. Způsob, jakým je otázka stárnutí konceptualizována na úrovni sociální politiky, se tak nutně promítá i do jejich fungování, jež je na souladu s touto konceptualizací doslova existenciálně závislé. Tyto dokumenty tak chápu jako součást „kontextuálního vědění“ o organizaci, jehož znalost je nutná pro interpretaci procesů, ke kterým v organizacích dochází. Zároveň jsem si ale vědoma, že teprve etnografické studium prostřední organizace dovoluje pochopit, zda a jakým způsobem jsou koncepty konstruované v těchto dokumentech „přiváděny k životu“, překládány a (re)konstruovány (Oberhuber a Krzyzanowski 2008: 191-192). Studium těchto dokumentů představovalo první část mé analýzy.

Druhým klíčovým zdrojem dat pro mě byly terénní poznámky získané během pozorování v centru. Během tří let docházení do centra v okolí Prahy a týdenního intenzivního pobytu v centru ve Zlínském kraji jsem nasbírala nespočet terénních poznámek či záznamů neformálních konverzací, které se staly jedním ze stěžejních bodů mé analýzy. Centra nabízejí různé aktivity, každý den má vlastní harmonogram a objevují se zde i mimořádné akce. Při svém výzkumu jsem se snažila být účastna co nejširšího spektra těchto aktivit. Díky dlouhodobému docházení do centra v okolí Prahy jsem měla možnost se pravidelně zúčastňovat různých typů kurzů, přednášek, organizovaných setkání s lidmi, již v centru pracovali, i akcí určených pro veřejnost. V centru jsem byla přítomná vždy minimálně dva dny v týdnu alespoň dvě hodiny. V druhém z center jsem byla přítomna při všech organizovaných aktivitách v průběhu jednoho běžného týdne. To samozřejmě neznamená, že se mi podařilo zachytit průběh všech aktivit. O nic takového jsem ostatně ani neusilovala, ani si nemyslím, že by takovéto úsilí nutně vedlo k lepší či snad dokonce „vědeckější“ etnografii. Centra jsem nikdy nevnímala jako statické objekty, jež je možné v určitý moment zastavit, prohlédnout, zanalyzovat a odejít. Tato místa se proměňovala s ohledem na měnící se zaměstnance, kteří často přinášeli jiné přístupy a jiné představy o stáří. Proměňovala se spolu s přicházejícími a odcházejícími klienty a klientkami, dobrovolníky, trendy

v životním stylu.³² Proměňovala jsem se i já a můj pohled na centra a proměňovala se i moje pozice, ze které jsem všechny tyto procesy pozorovala. V některých momentech jsem byla pouhou přihlížející na kurzech počítačů, v jiném případě dobrovolnicí, která kurz sama vede. Byla jsem ženou, která pije kávu ve společných prostorách centra, i jednou z tanečnic v kurzech tance pro seniorky. Možnost organizovat některé aktivity mi poskytovala neocenitelnou zkušenost práce se seniory, zároveň mi otevírala možnost navazovat s ostatními zaměstnanci vztahy opírající se o tuto sdílenou zkušenost (jakkoliv se prakticky ve svých konkrétních podobách mohla lišit). Tyto odlišné pozice mi poskytovaly různé možnosti vzhledů do jednotlivých situací, stejnou měrou mi ovšem jiné možnosti uzavíraly. Nikdy mi nemohly poskytnout kompletní a vyčerpávající pohled na procesy a interakce, které se v centrech odehrávaly. Snažila jsem se je nicméně zachytit v jejich komplexitě a bohatosti tak, jak jsem toho byla nejlépe schopna.

Konkrétní terénní poznámky z těchto pozorování jsem v případech, které to dovolovaly, zapisovala přímo v centrech. Většinou však byly vytvářeny až mimo centra na základě stručných poznámek. Psaní terénních poznámek pojmám jako proces interpretace, nikoliv jako pouhý záznam pozorovaného. Jak poznamenává Emersona, Fretz a Shaw (1995: 16) prostřednictvím voleb toho, co je zaznamenáno, dochází k „primární textualizaci, jež na stránkách vytváří samostatný svět a zásadním způsobem spoluutváří podobu etnografické studie“.

Další důležitý zdroj dat představovaly rozhovory s různými aktéry pohybujícími se v centru. Dohromady jsem provedla třicet čtyři rozhovorů s klienty center (mezi nimiž bylo třicet žen a čtyři muži) a třináct rozhovorů se zaměstnanci.³³ Podoba rozhovorů se lišila a byla do značné míry ovlivněna charakterem mého vztahu k dané komunikační partnerce či partnerovi. V centru ve Zlínském kraji se v případě klientů/tek jednalo o polostrukturované rozhovory, které v průměru trvaly tři čtvrtě hodiny. Ve většině případů probíhaly po našem prvním setkání přímo v centru, kde jsem účastníky po skončení aktivit, kterých se zúčastňovali, oslovovala. Rozhovory se zaměstnanci měly charakter hloubkových rozhovorů a trvaly déle. Při kontaktování komunikačních

³² V době mého výzkumu se například objevil trend tzv. „nordic walking“. Obě centra v podobném časovém horizontu začala organizovat přednášky věnující se správným technikám nordic walking a vycházky za použití této techniky. Po čase se stal nordic walking nedílnou součástí nabídky center.

³³ Do skupiny zaměstnanců v případě centra ve Zlínském kraji řadím i dobrovolníky, kteří vedli kurzy. Hranice mezi dobrovolnictvím a zaměstnáním byla v tomto případě velice tenká.

partnerů a partnerek jsem byla odkázána na pomoc mé klíčové informátorky – ředitelky centra, jež mi poskytovala informace o tom, jak dlouho a s jakou pravidelností se daní klienti a klientky aktivit centra zúčastňují. Na základě této informace jsem pak oslovovala jednotlivce tak, abych měla možnost hovořit s lidmi s různou mírou zapojení se do centra.

V případě centra v okolí Prahy mi charakter dlouhodobého pobytu umožňoval navazovat s komunikačními partnery a partnerkami jiný typ vztahu. Počáteční měsíce svého působení v centru jsem využívala pouze k seznámení se s prostředím. První rozhovory se zaměstnanci a klientkami jsem prováděla až v době, kdy jsem se do značné míry obeznámila s fungováním centra. S většinou mých komunikačních partnerů a partnerek jak z řad zaměstnanců, tak klientů jsem měla možnost se seznámit a pravidelně stýkat dlouho před tím, než jsem je oslovila s žádostí o rozhovor. Rozhovory měly v těchto případech charakter hloubkových rozhovorů a trvaly v průměru hodinu a půl. Při výběru svých komunikačních partnerů a partnerek jsem se řídila snahou o zachycení co nejširší variability zkušenosti. Při výběru komunikačních partnerů a partnerek z řad zaměstnanců jsem usilovala o zastoupení různých pozic v hierarchii organizace, lišících se intenzitou i formou kontaktu s klienty. V průběhu výzkumu se mi postupně podařilo oslovit všechny zaměstnance, kteří se podíleli na formální organizaci volnočasových aktivit. Klienty a klientky centra jsem oslovovala na základě své zkušenosti s fungováním centra a strukturou aktivit. Jak jsem se zmínila již v předchozí části, sami zaměstnanci poukazovali na odlišné motivy participace i životní styly klientek zúčastňujících se různých typů aktivit. Při oslovování komunikačních partnerů a partnerek jsem brala tuto skutečnost v úvahu. Snažila jsem se proto kontaktovat klientky navštěvující různé typy aktivit. Mým cílem přitom nebylo dosáhnout nějakého proporcionálního zachycení vzhledem ke struktuře aktivit, ale nahlédnout různé motivace a formy zapojení do centra v jejich variabilitě. Většina klientek navštěvovala několik aktivit v centru – nejčastěji jazykové a počítačové kurzy, na kterých jsem oslovila rovněž nejvíce svých komunikačních partnerů a partnerek. Druhou výraznou skupinu pak představovaly účastnice společenských programů. Při oslovení komunikačních partnerů a partnerek jsem se snažila postupovat flexibilně v závislosti na skutečnostech, které se v průběhu výzkumu ukázaly jako relevantní. Oslovila jsem tak například muže, kteří do centra zavítali poprvé (a dále se do aktivit již nezapojovali), či klientky, které v rozhovorech zmiňovali sami zaměstnanci. V průběhu

výzkumu jsem se rozhodla kontaktovat i seniorky, které se aktivit centra nezúčastňovaly, ale na něž mé komunikační partnerky z řad klientek odkazovaly v rámci popisů „jiných“ životních stylů ve stáří. Provedla jsem další čtyři rozhovory se ženami, na které mi daly kontakt klientky centra. Tyto rozhovory mi pak sloužily k triangulaci dat.

Rozhovory byly v případě svolení mých komunikačních partnerů a partnerek nahrávány a následně doslovně přepisovány. V případě, že si komunikační partneři a partnerky z určitých důvodů nahrávání nepřáli, byl rozhovor zachycen prostřednictvím detailního zápisu. Stejně zásadní součástí nasbíraných dat byly ale rovněž neformální konverzace s klientkami a zaměstnanci, které jsem vtělila do svých terénních poznámek.

3.4 PROCESY ANALÝZY

Analýza dat není v etnografickém výzkumu procesem, který by byl oddělitelným od jejich produkce. Formálně začíná v momentě psaní terénních poznámek a mem, neformálně je však součástí již samotného vyjasňování samotného výzkumného problému (Hammersley a Atkinson 1995: 205). Podobně i Ezzy (2002: 73) upozorňuje na to, že již jednotlivá rozhodnutí činěná v procesu sběru „jsou integrální součástí toho, jak jsou a budou data analyzována – rozhodnutí týkající se vzorku, koho se ptát, jak a co ignorovat. Tyto volby jsou produktem výzkumníkových rozvíjejících se interpretací studovaného fenoménu“. Analýzu dat tak v souladu s tímto přístupem chápu v mnohem širším smyslu než samotnou analýzu textového (či jiného) materiálu nasbíraného v průběhu pobytu v terénu. Samotná analýza započala již v průběhu formování mých teoretických pozic, ze kterých k danému fenoménu přistupuji.

Tyto perspektivy se přitom stávaly součástí mých interpretací nejen v průběhu faktické práce s daty, ale ovlivňovaly rovněž otázky, které jsem si kladla v průběhu celého výzkumu. Sběr dat a jejich analýza jsou v tomto ohledu neoddělitelně spjaté. Analýza probíhá nejen v momentě, kdy jsou určitá data „získaná“, ale stává se součástí samotného procesu jejich produkce. Má teoretická východiska ovlivňovala nejen to, jak jsem na data nahlížela, ale především, co vůbec jsem v terénu byla schopna vidět či slyšet. Tento první analytický filtr byl přítomný v průběhu celého výzkumu. Určité fenomény činil více viditelné, jiné posouval do pozadí. Tato selektivní povaha výzkumu, jež je produktem partikulární pozice, ze které vycházím, je integrální součástí

každého kvalitativně orientovaného výzkumu. Objektivitu v tomto ohledu nevnímám jako snahu o „odosobněný“ nezaujatý pohled, neboť samotnou představu o existenci takového pohledu v etnografickém výzkumu považuji za mylnou. Sociální situovanosti a vymezení vlastních konceptuálních rámců nepojímám v souladu s Brianem Fayem (2002: 251-262) jako překážku objektivitu. Jejich kritickou reflexi naopak považuji za jediný možný předpoklad jak se jejím ideálům přiblížit.

I z tohoto důvodu nepředstavuje analýza dat v etnografickém výzkumu samostatnou, jasně oddělenou fází. Etnografický výzkum je svým charakterem cyklický. Vyžaduje neustálou reflexi sesbíraných dat, jež ovlivňuje jejich další produkci. Proces sběru dat a jejich analýzy tak jdou nutně ruku v ruce (Coffey a Atkinson 1996: 6). Při zpracování textové podoby dat jsem využívala software Atlas.ti. V souvislosti s rostoucí oblibou využívání programů pro analýzu kvalitativních dat upozorňuje řada autorů a autorek na riziko mechanizace procesů práce s kvalitativními daty a přílišné podřízení analýzy principům (grounded theory), ze kterých software vychází (srovnej například Coffey, Halbrook a Atkinson 1996). I z tohoto důvodu jsem se snažila samotný program ve svém výzkumu využívat flexibilně. Jeho zapojení mi umožňovalo především efektivnější práci s daty a jejich třídění.

Samotná práce s daty sledovala trajektorii nastíněnou Emersonem, Fretz a Schaw (1995: 142-158). Ta začínala prvním čtením terénních poznámek a později i rozhovorů. Vlastní paměť a zkušenost přitom hrála roli dalšího zásadního zdroje dat. Čtení jednotlivého materiálu je procesem vyžadujícím neustálou interakci s vlastní pamětí, artikulování důvodů, které vedly k zaznamenání daných poznámek, a vzájemné propojování s různými segmenty dat. Po detailním čtení materiálu jsem přistoupila k otevřenému kódování a psaní prvních analytických mem. V interakci s mým výzkumným zájmem a teoretickými pozicemi docházelo k vymezení klíčových témat mého výzkumu, na které se pak soustředila další analýza. Soubor těchto témat mi byl spíše vodítkem pro orientaci v nezměrném množství dat a směrů, kterým se můj výzkum mohl dále ubírat. Moje pozornost se díky nim mohla soustředit na jasněji vymezené otázky. V průběhu práce s daty jsem postupně vymezila několik klíčových témat, na které jsem se zaměřila. Mezi ně patřily především různé významy pojmu aktivita a její role v prostředí centra. V návaznosti na něj byla postupně definována další podtémata vztahující se k otázkám role aktivity ve způsobu, 1) jakým se klienti

a klientky centra vztahují ke svému životnímu stylu, 2) jakým zaměstnanci chápou význam centra a popisují seniory, kteří jej navštěvují, 3) jakým jsou v centru aktéry konstruovány reprezentace „vhodného“ stárnutí. Druhým klíčovým tématem se při mé analýze stala otázka motivace k participaci v centru, vztahující se rovněž k postavení centra v každodenním životě klientek. Jako třetí výrazné téma vystupovaly otázky uzavřenosti/otevřenosti centra a životního stylu, jež reprezentovala, a tak i téma sociálních nerovností konstruujících se prostřednictvím aktivity. V následujících fázích jsem přistoupila k fokusovanému kódování a psaní integrativních mem rozpracovávajících vztah mezi jednotlivými segmenty dat.

3.5 ETICKÉ OTÁZKY VÝZKUMU

Otázka etiky výzkumu bývá často spojována se získáním informovaného souhlasu od všech zúčastněných. I pro mě představoval informovaný souhlas zásadní podmínku pro realizaci výzkumu. V obou centrech jsem na počátku výzkumu nejprve kontaktovala vedení centra s žádostí o možnost provedení výzkumu. V centru v okolí Prahy jsem se zástupci vedení podepsala smlouvu upravující podmínky realizace výzkumu. Při jedné z neformálních konverzací mi bylo řečeno, že i zaměstnanci byli na poradě o mém záměru informováni. Nicméně při dalších konverzacích s nimi jsem nabyla dojmu, že s mým výzkumným záměrem nejsou srozuměni a žádala jsem je proto o informovaný souhlas vždy ještě osobně. Skutečnost, že realizuji v prostorách centra výzkum a ráda bych využila data z pozorování během jednotlivých aktivit, jsem sdělila i účastníkům kurzů a dalších aktivit, na kterých jsem byla přítomna, přičemž jsem vždy žádala o svolení všechny přítomné. Informovaný souhlas jsem od komunikačních partnerů a partnerek, kteří svolili k rozhovoru, získávala v ústní podobě na základě jejich obeznámení s charakterem výzkumu a způsobu nakládání s daty. Stejný postup jsem volila v obou centrech. V centru ve Zlínském kraji byl informovaný souhlas vedení zajišťován méně „formální“ cestou. Ředitelka centra mě rovněž osobně představila ostatním zaměstnancům a všem klientům, kteří byli na jednotlivých aktivitách přítomni a jež jsem žádala o svolení s realizací výzkumu. Z hlediska velikosti centra a počtu lidí, kteří se v něm pohybovali, bylo mnohem snazší zajistit obeznámenost každého aktéra/ky s důvody mé přítomnosti.

Jakkoliv se představa informovaného souhlasu stává mantrou současného (nejen) kvalitativně orientovaného výzkumu, má vlastní výzkumná zkušenost mě přesvědčila o tom, jak ambivalentní je jeho samotná praxe, jakkoliv se formálně může držet jasných a transparentních pravidel. Tato ambivalentnost nejviditelněji vystupuje v případě delšího výzkumného pobytu a intenzivnějšího zapojení výzkumníka/ce do studovaného prostředí. V těchto momentech často jasně ohraničené role ztrácejí své kontury, informace o tom, kdo jste a co v organizaci děláte, se kontextuálně proměňují spolu s měnícími se vztahy v terénu. Informovaný souhlas získávaný na počátku výzkumu od všech participantů/ek sice může formálně naplňovat principy etického výzkumu ve smyslu procedurální etiky, nicméně vypovídá jen málo o skutečné informovanosti všech zúčastněných v průběhu výzkumu (více např. Guillemin a Gillam 2004; Miller a Bell 2002).³⁴ Otázky, které problematičnost získávání takto chápáno informovaného souhlasu vyvolává, se vynořují především v souvislosti s mým pobytem v centru v okolí Prahy s velkým počtem klientů. Získání absolutního informovaného souhlasu od všech aktérů pohybujících se v rámci organizace je vždy problematické. Proměňující se charakter etnografického výzkumu a především velké množství lidí vstupujících do organizace vždy znesnadňuje získání informovaného souhlasu od všech zúčastněných (Punch 1986). Ani já jsem v tomto ohledu nemohla mít absolutní kontrolu nad tím, zda jsou vždy všichni aktéři informováni o mém výzkumu a pozici v centru. Vždy jsem se ale snažila o to, aby lidé, kolem nichž jsem se pohybovala, o mém výzkumu informováni byli.

Reflexivita výzkumné praxe mě vede nicméně i k problematizaci samotné představy „informovanosti“ i u těch z participantů, kde jsem informovaný souhlas explicitně získala. V této souvislosti se nejedná pouze o nejasné kategorie „socioložka“

³⁴ V souvislosti s etikou výzkumu řada autorů (např. Guillemin a Gillam 2004; Matoušek 2008) rozlišuje mezi dvěma hlavními etickými rozměry výzkumu. První z nich Guillemin a Gillam (2004) označují za procesuální etiku. Tato koncepce etiky výzkumu je založena na fixních pravidlech a definovaných normách, jež musí být dodrženy, aby výzkum mohl být považován za etický. Její součástí je například ustavování etických komisí hodnotících projekty a rovněž koncepce informovaného souhlasu, který je získáván na počátku výzkumu nejčastěji v písemné podobě. Miller a Bell (2002) nicméně poukazují, že takováto forma informovaného souhlasu je problematická, neboť implikuje statické pojetí výzkumu, jehož směřování, stejně jako vztahy, které jsou v terénu ustavovány, se nijak nevyvíjejí. Ačkoliv je informovanost participantů/tek ohledně cílů výzkumu zásadní povinností výzkumníka/ce při vstupu do terénu, výstupy samotného výzkumu (především v případě kvalitativně orientovaného výzkumu) se často mohou lišit od jeho původně předpokládaných cílů, o nichž byly participanty/ky informováni (ibid). Druhé pojetí etiky výzkumu, ke kterému se hlásím rovněž já, ji nahlíží jako součást reflexivního procesu přítomného v průběhu celého výzkumu. Toto pojetí se nezříká etických pravidel, se kterými procesuální etika pracuje (např. písemný informovaný souhlas na počátku výzkumu), zároveň ale reflektuje omezení této představy jako možné cesty k ošetření etických otázek výzkumu.

a „sociologický výzkum“, které nemusí nacházet odezvu v představách lidí, jichž se průběh výzkumu následně dotýká. I získání „skutečně informovaného“ souhlasu na počátku výzkumu nenabízí žádnou jistotu ohledně naplnění jeho principů v průběhu celého pobytu v prostředí. Etnografický výzkum je vždy procesem, v jehož rámci dochází k proměňování pozice výzkumníka/ce a jeho/jejího vztahu s ostatními aktéry. Moje role výzkumnice byla součástí všech rolí, které jsem v centrech zastávala, v některých případech ale mohla být méně viditelná. S řadou mých komunikačních partnerek jsem se vídala každý týden, někdy i vícekrát do týdne. Hranice mezi mnou jako výzkumníci a mnou jako dobrovolnicí se mohly snadno smazat. Ačkoliv jsem se snažila při různých příležitostech připomínat, že realizuji rovněž výzkum, mé pochyby o tom, že tato skutečnost byla vždy zřejmá, zůstávají. Můj věk v této souvislosti opět nabýval na významu, neboť mi pomáhal (většinou neúmyslně a neuvědomovaně) zpřítomňovat status někoho, kdo vyčnívá z předpokládaných představ o centru.

Moment získání informovaného souhlasu není momentem, kdy zodpovědnost výzkumníka/ce končí, je naopak začátkem nepřetržitého etického, morálního i politického dialogu se sebou samým (Ezzy 2002: 156-157). Tento dialog pro mě představoval jednu z nejtěžších součástí mého výzkumu a dilemata, která s sebou přinášel, nepovažuji za uzavřená ani v okamžiku psaní této práce, kdy je můj výzkum alespoň formálně uzavřen. Tento dialog je až bolestivou součástí procesu psaní této práce. Promítá se do mých rozhodnutí o tom, jak svůj argument formulovat, které pasáže z poznámek a rozhovorů vybrat. Ve své práci vycházím z feministické výzkumné tradice zdůrazňující význam pozice výzkumníka/ce a nutnost reflektování mocenských vztahů přítomných ve vztahu s ostatními aktéry. Tyto přístupy zdůrazňují odpovědnost výzkumníka/ce za způsob, jakým reprezentuje/konstruuje ty, již mu/jí dali svůj čas a především důvěru (Letherby 2003). Sampson, Bloor a Fincher (2008) prostřednictvím výpovědí konkrétních výzkumníků a výzkumnic ukazují, že tyto přístupy s sebou nesou břemeno obrovské zodpovědnosti. Řada výzkumníků a výzkumnic zůstává frustrována, s pocitem, že nedosáhli principů, ke kterým se zavázali, že možná z různých důvodů zklamali. Například proto, že jejich interpretace nenaplňují představy, jež o nich měli jejich komunikační partneři či partnerky, kteří se jejich popisem cítí být zraněni, či prostě proto, že necítí kontrolu nad tím, jak budou jejich texty čteny a jaké závěry z nich budou v různých kontextech vyvozovány. Tyto nároky kladené na výzkumníky/ce považuji za jeden z nejzásadnějších přínosů

feministicky orientované metodologie. Moje přesvědčení o tom, že představují ideály, kterým bych se chtěla co nejvíce přiblížit, ale v několika momentech mého výzkumu způsobovaly doslova „paralýzu“ vyvěrající ze strachu, že můj výzkum kvůli svému směřování povede právě k podobným pocitům a problematickým čtením.

Když jsem poprvé vstupovala do centra a postupně se sžívala s jeho prostředím, byla jsem nadšená možnostmi, které seniorům nabízí. Byla jsem fascinovaná myšlenkou aktivního trávení volného času, sympatizovala jsem s ideou dobrovolnictví a vzdělávání se po odchodu do důchodu. Poznávala jsem seniory a seniorky, kteří mě neustále překvapovali, nejen svým aktivním životním stylem, ale i nadšením a optimismem. Tyto pocity ve mně zůstávaly v průběhu celého mého výzkumu. Tato centra považuji za místa, která otevírají nové možnosti pro seberealizaci seniorů, které zde dlouhou dobu absentovaly. Zároveň ale současná dominance reprezentací aktivního stárnutí jako žádoucí vize pro každého, přináší řadu zásadních dilemat týkajících se způsobů, jakými jsou tyto reprezentace konstruovány, a otázek sociálních nerovností, jež s sebou mohou potenciálně přinášet. Na tyto otázky jsem se zaměřila ve svém výzkumu. Centra jsem vnímala jako jakési „předkladatele“ diskurzu aktivního stárnutí – jako místa, kde dochází k jeho neustálé (re)konstrukci. Jako v případě každého procesu překladu i zde se překladatelé vztahují k rámcům, které byly vymezeny již někým jiným. Zároveň je ale proces překladu produktivní a bez neustálé práce překladatele (jeho invence, modifikací, rezistencí) nemůže výsledný „produkt“ vzniknout. Přesto ale překladatel není autorem. Má teoretická východiska směřovala mou pozornost k otázkám moci, disciplinace a sociálních nerovností, jež jsou součástí tohoto procesu. Jedním z kořenů mé „paralýzy“, jež mě přiváděla k myšlenkám na vzdání se tohoto tématu, bylo neustálé dilema přítomné v mé na jednu stranu kritické pozici vůči konceptu aktivního stárnutí a na straně druhé v obdivu ke klientům centra a možnostem, které tyto organizace nabízejí.

Síla tohoto dilematu byla zásadním způsobem podpořena odpovědností, kterou jsem nejen vůči zaměstnancům, ale především klientkám cítila. Ta tvořila druhý kořen mé „paralýzy“, jenž činil otázku o „správnosti“ mého uchopení tématu ještě naléhavějším. Představovat zkušenost a životy druhých je vždy obtížná a riziková práce (Ezzy 2002: 156). Ztotožňuji se s přístupem Davies (1999: 6), která hovoří o tom, že „cílem výzkumu je zprostředkovávat a vyjednávat mezi různými konstrukcemi reality. Dělat výzkum znamená zvyšovat porozumění těchto různých konstrukcí, mezi nimiž je

i ta výzkumníková“. I přes to, že má konstrukce stojí v řadě s dalšími, zároveň vnímám, že je předkládána z jiných pozic, než z těch, ze kterých promlouvají mí komunikační partneři a partnerky. V průběhu výzkumu jsem několikrát sdílela své závěry s mými klíčovými informátorkami. V několika případech se staly rovněž prvními čtenářkami mých textů a poskytly mi řadu neocenitelných komentářů. Přesto ale odpovědnost za své interpretace nesu já. Odpovědnost za to, zda se jimi lidé, kteří se stali součástí mého výzkumu, nebudou cítit zraněni, se pro mě stala podobně jako ve výzkumu Sampson et al. (2008) těžkým břemenem.

4 AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO FORMA DISCIPLINACE TĚLA

Procesy demografického stárnutí tvoří výchozí bod uvažování téměř všech dokumentů věnujících se otázkám stárnutí v současné společnosti. Jak uvádí WHO v první větě pravděpodobně nejcitovanějšího dokumentu týkajícího se aktivního stárnutí „populační stárnutí vyvolává mnoho zásadních otázek“ (WHO 2002: 5). Aktivní stárnutí je přitom představováno jako odpověď na řadu z nich. Reprezentace demografického stárnutí (nejen) v dokumentech věnujících se seniorům a otázkám stárnutí ukazují na značnou ambivalenci vnímání těchto procesů. Rostoucí počet seniorů je výsledkem mimo jiné zkvalitňující se zdravotní péče a prodlužující se délky dožití.³⁵ Jako takový jej tedy můžeme považovat za vedlejší produkt úspěchu v podobě delšího a potenciálně zdravějšího života (Rabušic 2002). Tento úspěch se ale paradoxně v diskurzích obestírajících současné demografické trendy stává zároveň synonymem hrozby a předzvěstí úpadku společnosti. Tato ambivalentnost se promítá i do pozice úvah o demografickém stárnutí v rámci přístupů k aktivnímu stárnutí, neboť koncept aktivního stárnutí je nemyslitelný mimo tyto debaty. Poptávka po kontrole seniorské populace je nejen výchozím bodem úvah o tomto konceptu, ale celým jeho definičním rámcem. Není pouze otázkou na jeho počátku, ale definuje celou jeho logiku i mechanismy a směr jeho působení.

Pasáž věnovaná současným demografickým trendům, jejich revolučnímu charakteru a potřebě jasné reakce tvoří zásadní osu argumentace všech studovaných dokumentů věnujících se otázkám aktivního stárnutí. Demografické trendy vyvolávají potřebu změny. Jak uvádí například národní program přípravy na stárnutí 2003 až 2007: „Nárůst počtu seniorů, kteří potřebují a budou potřebovat zdravotní péči, povede k rostoucím požadavkům na systémy zdravotní péče.“ (MPSV 2003) Podobně dokument publikovaný Evropskou komisí označuje stárnutí populace za formu „tiché revoluce“, která vyžaduje jasnou akci (European Commission nedatováno). Tyto úvodní pasáže jsou pochopitelné s ohledem na obhájení relevance navrhované strategie, stejně tak jako na potřebu vymezit kontext formulace dané politiky. Zároveň jsou ale tyto

³⁵ Faktory prodlužující se délky dožití nicméně hrají v procesu tzv. demografického stárnutí jen dílčí roli. Jako mnohem zásadnější faktor působí klesající fertilita, jež může být označena za hnací sílu vychýlení věkové pyramidy směrem k většímu podílu seniorů v populaci (Mullan 2002: 10).

úvahy nad dopady demografických trendů klíčové pro konstrukci reprezentací stárnutí, jež tyto dokumenty ustavují.

Diskurz kolem aktivního stárnutí je lemován dvojznačností implikací procesů stárnutí populace. Koncept aktivního stárnutí je součástí diskurzů, které přeznačují představu hrozby rostoucího počtu seniorů do narativa příležitosti (Biggs 2001). Současné demografické procesy v nich figurují jako historické a společenské podmínky, jež konečně otevírají prostor pro redefinování obrazů stárnutí a seniorů. Jak uvádí Národní program přípravy na stárnutí 2003 až 2007: „Stárnutí společnosti je třeba pojmout jako příležitost, které má být využito všemi generacemi.... Je žádoucí, aby mladá generace přijala pozitivní přístup ke stáří a starším lidem.“ (MPSV 2003) Tento obrat od hrozby k příležitosti nicméně nepředstavuje narativum, jež by bylo v přímém protikladu s představou populačního stárnutí jako hrozby.

Automatickou součástí téměř všech dokumentů formulujících politiku aktivního stárnutí se stávají odkazy na statistické údaje o podílu počtu seniorů v populaci (srovnej např. WHO 2002; MPSV 2008; European Commission 1999). Tyto údaje představují nutnou předeheru ukazující vizi společnosti, jež alespoň v některých aspektech již nikdy nebude stejná, jako je nyní. Tato změna je „jedním z největších triumfů lidstva, ale zároveň jednou z jeho největších výzev“ (WHO 2002: 6). I přes to, že je tato výzva představována rovněž v pozitivních pojmech jako příležitost, stále zůstává rizikem pro společnost. Změna je nutná. Příležitost může být naplněna, ale i promarněna – je pouze prostředkem, jak riziku čelit.

Projekce populačního růstu, které jsou součástí diskurzu aktivního stárnutí a které ve většině případů uvádí dokumenty věnující se otázkám stárnutí, představují symbolický horizont rizika, které nemusí být nutně hrozbou, pokud je správně zvládnuté. Koncept rizika je spojen s moderní představou víry v možnost vlastní budoucnost ovládat či přinejmenším pozměňovat vlastním jednáním (Zinn 2008: 3-4). Základem rizika tak není to, co se děje, ale co se může stát. Hrozba tak není obsažena v samotném momentu či procesu, ale spíše v jeho špatném zvládnutí. Jak uvádí dokument Evropské komise (2006: 12) s názvem *The demographic future of Europe – from challenge to opportunity*, jež názorně ilustruje proměnu zmiňované rétoriky: „Současné nastavení politik není životaschopné v dlouhodobém horizontu.“ Jako zdroj potenciálních problémů není ale popisován stav samotný (zvyšující se délka dožití), ale neschopnost na něj v budoucnu reagovat. Problémem je tak „neschopnost současných

politik adaptovat se na tento nový demografický řád a necht' podniků a občanů změnit svá očekávání a přístup“. Svůj apel končí slovy „členské státy čelí spíše problému důchodu než problému stárnutí“ (ibid: 12).

Koncept aktivního stárnutí se přitom stává prostředkem spravování těchto rizik a problémů. Diskurz aktivního stárnutí nepředstavuje populační stárnutí jako hrozbu samu o sobě, ale jako proces, který může být kontrolovatelný a zvladatelný. Nebezpečí se zhmotňuje až v představě určité podoby budoucnosti, již ale může být z principu zabráněno. Jak podotýká WHO (2002: 6): „Země si *mohou* dovolit zestárnout, pokud vlády, mezinárodní organizace a občanská společnost přijme politiku aktivního stárnutí a programy, jež podporují zdraví, participaci a bezpečnost starších občanů. Čas plánovat a jednat je nyní.“ Proces populačního stárnutí je tak představován jako inherentní problém, který ale může být minimalizovaný skrze jasně definované politiky. Rizika musí být kontrolována, přičemž aktivní stárnutí je představováno jako strategie prevence, jež přináší univerzální řešení.

V této kapitole analyzuji diskurz aktivní stárnutí nejen jako formu sociálních politik či koncept vycházející z gerontologických teorií, ale především jako technologii moci, jejímž cílem je kontrola populace skrze individuální těla a životní styly. Vycházím přitom z Foucaultovy (2000a) konceptualizace moci a politické technologie těla jako mikrofyziky moci. Foucault zásadním způsobem redefinuje pojetí moci jako vlastnictví, jež může být jasně identifikováno u konkrétních osob či institucí. Moc je v jeho pojetí spíše strategií, jež je praktikována spíše než vlastněna. Není uplatňována z pozice „vyšší moci“ ve formě zákazu či příkazu, ale vstupuje do konkrétních individuálních těl. Foucault (2000c) představuje moc jako produktivní sílu, jež utváří individuální subjekty. Prostřednictvím drobných mikropraktik „kategorizuje individua, opatřuje je jejich vlastními identitami, připoutává je k nim, uvaluje na ně zákon pravdy, jež musí rozpoznat oni sami i ostatní“ (ibid: 331). Je to forma moci, která působí skrze mocenské techniky, již Foucault inspirován organizací církve nazývá „pastorální mocí“. Tato forma státní moci si klade za cíl dosáhnout dobra nejen pro celou komunitu, ale především pro jednotlivce. Nemůže být proto uplatňována bez poznání každého individua, zmapování jeho potřeb a uvažování. Nenařizuje, ale vede specifickým směrem v zájmu osobního blaha. Oproti církvi se ale tato forma moci nesoustřeďuje na cestu za spásou na onom světě. Spása zde nabývá nových významů vtělených do

přislíbů zdraví, blahobytu, zajištění, či bezpečí (ibid: 334). Jak se pokusím ukázat v následující části, diskurz aktivního stárnutí pracuje s podobnými přísliby.

4.1 MOC NAD ŽIVOTEM – PROMĚNY MODERNÍ FORMY MOCI

Foucault (1990; 2005) za jednu z nejvýznamnějších transformací spojenou s moderní společností považuje proměnu technik moci, zasahujících nejen mechanismy legitimizace suverenity, ale především směr, jakým se moc ubírá a působí na jednotlivce. Život byl vždy předmětem moci. Zásadní zlom ale nastává ve způsobu, jakým je kontrola nad životem uplatňována a jak se k člověku jako k živé bytosti, mající hmatatelné biologické tělo, moc obrací. Foucault tento proces demonstruje na modifikaci práva suverenity, vztahující se k životu z „práva zbavit života nebo nechat žít“ na právo „udělit život či odmítnout život (nechat zemřít)“. Tradiční forma absolutní suverenity uplatňuje moc nad tělem jednotlivců prostřednictvím práva život vzít či život ponechat. Bylo nezpochybnitelným právem suveréna rozhodovat o smrti poddaných. Moc nad životem a smrtí tak byla asymetrická ve prospěch smrti. Druhá část tohoto práva – nechat žít - se mohla uskutečňovat pouze její absencí. Právo život vzít či život ponechat se manifestovala v jeden a ten samý okamžik - v momentě zabití, jenž se stává rovněž jediným momentem, kdy je suverénní moc schopna vykonávat své právo nad životem.

V průběhu sedmnáctého a osmnáctého století se legitimita a podoba tohoto práva mění. Staré právo život vzít či život ponechat je modifikováno na právo suverenity „udělit život a nechat umřít“. Výsostné postavení smrti v uplatňování práva nad životem ustupuje do pozadí technikám moci, jež se soustřeďují na život samotný. To neznamena, že by smrt jako taková zmizela z pravomoci suverenity. Právo nechat umřít se ale řídí jinou logikou a nespadá již do pravomoci suveréna jako držitele absolutní moci. Právo život ponechat již není součástí momentu, kdy je život brán, ale naopak moc uplatňující se prostřednictvím práva dávat žít ve smyslu život podporovat a pozitivně rozvíjet je jedinou možnou formou legitimizace práva nechat umřít. Historie této moderní formy moci je tak paradoxně historií krvavých konfliktů, během nichž ale lidé neumírají ve jménu suveréna, jenž musí být bráněn, ale ve jménu života

ostatních – populace, rasy, národa, jejichž existence musí být zachována a systematicky podporována (Foucault 1990; 2005).

Moderní forma moci se uskutečňuje jako biomoc, jejíž nejvyšší funkcí je rozvíjet život. Tato moc si „vzala na sebe zodpovědnost za život“ (Foucault 2005: 215). Její mechanismy byly obráceny k člověku jako subjektu, který je součástí biologických procesů. Jeho/její vlastní tělo se stalo výsostným polem působení mocenských technik. Biomoc se formuje od sedmnáctého století prostřednictvím dvou technologií. Jako první z nich se formuje technika kázeňská soustředující se na tělo a jeho disciplinizaci. Foucault (2000a) prostřednictvím studia institucí jako školy, vězení či továrny poukazuje na expanzi praktik do detailu organizujících nakládání s prostorem, časem a především vlastním tělem produkující „poslušná“ těla (docile bodies). Lidské tělo se stává předmětem moci skrze tyto praktiky, jež poslušnost nevynucují hrozbou trestu či nátlakem, ale činí ji nedílnou součástí těla samotného. Tělo je prostřednictvím těchto praktik cvičeno, manipulováno, každá jeho část a jeho pohyb jsou podrobovány detailní inspekci s cílem zvýšit jeho efektivitu. Disciplína doslova „vyrábí podřízená a vycvičená těla, těla „poslušná““ (ibid: 202).

Tato kázeňská technika se soustřeďuje na každé dílčí tělo. Je to jednotlivec jako individuum se svými vlastními dispozicemi, jež musí být poznány, aby byly vhodně trénované a rozvíjené, který se stává předmětem jejího působení. Kázeňská technika má tak silné individualizační důsledky. V jejím zájmu není abstraktní tělo, ale tělo individuální, jehož efektivita může být zvýšena pouze jeho detailním poznáním (Foucault 2005: 223). Rozvoj této techniky moci je s určitým zpožděním následován rozvojem druhé technologie moci, která do středu zájmu nestaví tělo, ale život samotný. Jejím cílem není ani tak disciplinovat, jako regulovat. Jejím předmětem se nestává individuální tělo, ani společnost, ale nová kolektivita – populace, jež se v této době objevuje jako „problém současně vědecký a politický, jako problém biologický a jako problém moci (ibid: 220). Tato technologie moci – biopolitika – se soustřeďuje na globální rozměr. Jejím cílem není formovat individuum, ale dosáhnout určité globální rovnováhy. Předvídá, aby mohla regulovat. Touží poznat, aby mohla předcházet nahodilostem. Procesy jako porodnost, úmrtnost, délka života či nemocnost se stávají novým předmětem působení těchto technik doprovázené rozvojem demografie a statistického měření poskytujících vědění nutné k jejich kontrole. Biopolitika se snaží sledovat, kontrolovat a manipulovat těmito vlastnostmi populace. Zatímco kázeňské

techniky disciplinují jednotlivost těla, biopolitika reguluje populaci jako živoucí masu. V obou případech se jedná o technologie těla. V prvním případě ale technologie ustavují individualizované tělo jako entitu s vlastními schopnosti, v druhém případě je prostřednictvím technologií biopolitiky toto tělo vráceno zpět do celkových biologických procesů. Procesy mortality, délky dožití či nemocnosti mohou být modifikovány. Nejsou již vnímány jako nahodilé, ale získávají svou politickou existenci jako oblast výkonu suverénní moci, které se v moderní době konstituuje nejen prostřednictvím práva život ponechat, ale především život dávat ve smyslu pěstovat a rozvíjet (ibid.).

Ve svých dalších pracích rozvíjí Foucault (2000b) klíčovou roli „objevení“ populace pro transformaci principů umění vládnutí (art of government), jejíž pozornost se z oblasti rodiny přesouvá právě na populaci. Rodina si své privilegované postavení ponechává pouze jako instrument spravování populace. Ačkoliv se politiky propagující například vakcinaci či regulující porodnost soustřeďují na instituci rodiny, výsostným cílem se stává kontrola populace. Populace je obdařena svými zájmy a potřebami. Je nutné zlepšovat zdraví populace, zvyšovat či snižovat porodnost, spravovat její potřeby směrem k žádoucímu ekvilibriu. Individuum se stává prostředníkem této správy, nikoliv však jejím nejzajímavějším zájmem. Jak poznamenává Foucault (2000b: 217): „Zájem jako povědomí každého individua, jež tvoří populaci a zájem považovaný za zájem populace bez ohledu na zájmy a aspirace, které mohou jednotlivci, jež ji tvoří mít – to je nový cíl a základní instrument správy populace.“

Podobně se i diskurz aktivního stárnutí obrací na jednotlivce s cílem kontroly populace, jejíž rovnováha je vnímána jako narušená zvyšujícím se počtem seniorů. Koncept aktivního stárnutí se formuje v reakci na procesy demografického stárnutí. Riziko, jež je potřeba kontrolovat a od jehož předpokládané přítomnosti se odvíjí logika argumentace politik aktivního stárnutí, není rizikem, jež by bylo přítomné v procesu stárnutí jako takovém. Problémem v rámci úvah o demografickém stárnutí se nestává stárnutí či stáří samotné jako součást individuální životní biografie, ale stárnutí jako vlastnost populace. Koncept aktivního stárnutí se obrací na jednotlivce, neboť jsou jediným možným prostředkem kontroly populace jako celku. Diskurz aktivního stárnutí v sobě kloubí disciplinační techniky s individualizačními důsledky produkujícími „poslušná těla“ (Foucault 2000a), stejně tak jako technologie soustřeďující se nikoliv na tělo, ale na život samotný prostřednictvím kontroly populace (Foucault 1990; 2005).

Politiky aktivního stárnutí je tak třeba analyzovat především jako technologie moderní moci, jejíž osou se stává kontrola těla a života.

V následující části se zaměřím nejprve na popis politik aktivního stárnutí jako formy biopolitiky. Prostřednictvím analýzy způsobů, jakými je koncept aktivního stárnutí formulován na úrovni mezinárodních dokumentů a dokumentů publikovaných českou vládou, ukazuji aktivní stárnutí jako formu moderní biomoci, jejímž cílem je kontrola populace. Analyzuji přitom dílčí technologie, jimiž je tato moc mobilizována. V další části se zaměřuji na druhou rovinu Foucaultova konceptu biomoci – na disciplinační praktiky soustřeďující se na těla samotná. Ukazuji, jakými způsoby jsou praktiky disciplinace stárnoucího těla zakotveny v centrech pro seniory a inkorporovány do života/těl jejich klientek. Na diskurz aktivního stárnutí tak nahlížím jako na technologii moci s jejími regulujícími a disciplinačními technikami, jež je ale zároveň mocí produktivní a dává vzniknout novým formám subjektivity – aktivně stárnoucí/ho seniora/ky.

4.1.1 AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO FORMA BIOPOLITIKY

Jak jsem se pokoušela demonstrovat v úvodu této kapitoly, úspěch konceptu aktivního stárnutí je do značné míry produktem příslibu řešení, které nabízí. Toto řešení lze prozaicky shrnout do jednoho slova – efektivita. Efektivita je v tomto smyslu spojována především s maximálním využitím potenciálu, který je nejhlasitěji asociován s představou seniorů jako rezervoáru pracovní síly. Zpráva Evropské komise tak mluví o tom, že „nejlepší šance Evropy při vyrovnávání se s výzvami populačního stárnutí závisí na využití potenciálu starších lidí, jež bude vyžadovat prosazení aktivního stárnutí“ (Council of the European Union 2010: 5). Na jiném místě se zmiňuje o tom, že „ekonomická konkurenceschopnost a prosperita zásadně závisí na schopnosti plně využít své zdroje pracovní síly“ (ibid: 4). Podobně i Národní program přípravy na stárnutí 2008 až 2012 se v souvislosti s výzvami demografických změn zmiňuje o nutnosti vytvoření efektivních politik, které budou využívat potenciál rostoucího počtu starších lidí - „ekonomický dopad stárnutí populace bude do značné míry závislý na tom, jak využijeme získané přírůstky v délce života“ (MPSV 2008). Efektivita je tak představována jako klíč k zvládnutí rizik spojených s procesem demografického stárnutí.

Tato efektivita ale nenabývá pouze podoby plného využití potenciálu starších lidí ať již na trhu práce, v rodině či komunitě, jedná se především o efektivitu života samotného, která je prvním předpokladem rozvoje tohoto potenciálu. Proměnné jako závislost (dependency), prevalence chorob či postižení (disability) se stávají kritérii aktivního stárnutí. Jejich spravování je určující i pro kontrolu rizik. Klíčovým aspektem politik aktivního stárnutí se tak nestává využití potenciálu starších lidí na trhu práce, což ve spojení s nimi nejčastěji zaznívá a je na první pohled rovněž nejvíce viditelné, ale využití potenciálu života samotného. Života konceptualizovaného prostřednictvím kritérií zdraví, nezávislosti a soběstačnosti, jež se stávají vyjádřením jeho „kvality“. Teprve splněním těchto kritérií se život sám (a především fakt jeho prodloužení) stává hodnotou samou o sobě, kterou je možné vítat. Potenciál života je možné maximalizovat pouze kontrolou toho, co Foucault (2005: 218-219) nazývá endemii – nemocí, jež jsou vnímány jako trvalé faktory a jež vedou k „zeslabení sil, zkrácení pracovní doby, poklesu energie, ekonomických nákladů – jak s ohledem na pokles produkce, tak s ohledem na náklady na péči, kterou vyžadují“. Efektivita života samotného je podmínkou efektivity pracovní síly, stejně tak jako udržitelnosti systému veřejných financí. Jak poukazuje WHO (2002: 17): „S ohledem na rostoucí veřejné výdaje související se zdravotní péčí, dostupná data stále silněji poukazují, že stárí samo o sobě není spojeno s rostoucími náklady zdravotní péče. Je to spíše postižení (disability) a špatné zdraví – často spojené se stářím – jež je nákladné. Když budou lidé stárnout v lepším zdravotním stavu, náklady zdravotnického systému nemusí růst tak rapidně.“ Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 ekonomiku efektivity života samotného shrnuje ještě pragmatičtěji, když uvádí, že „lidé musí být zdravější a spokojenější, aby byli schopni a ochotni zůstat déle v zaměstnání“ (MPSV 2008).

Důraz na efektivitu života samotného jako podmínku udržení stávajícího společenského systému sleduje logiku technik biomoci v rámci kapitalistické společnosti. Rozvoj kapitalistické ekonomiky je přímo závislý na pracovní síle. Stát nemůže pracovní sílu produkovat, může ji pouze spravovat. Investice do individuálních těl s cílem poznat je tak, aby mohla být trénována s ohledem na plné využití jejich schopností, se tak staly nezbytným nástrojem rozvoje kapitalismu. V případě disciplinačních praktik se tak klíčovým aspektem stává zvýšení efektivity individua/těla, v případě biopolitiky pak prodloužení délky života, zvýšení jeho kvality,

eliminace náhodných a nebezpečných procesů jako nemocnost či mortalita (Foucault 1990: 140-141).

Efektivita, již koncept aktivního stárnutí nabízí jako klíč ke zvládnutí rizik, je tak především efektivitou ve schopnosti „vytěžení“ potenciálu života. Benefit, jež zvýšení kvality života přináší, je i přes svou individuální povahu implicitně, velmi často však explicitně, vztahován k potřebám společnosti jako celku, které jsou středobodem těchto úvah. Jak uvádí dokument Evropské komise, „umožnit jim (*seniorům*) zůstat aktivní a nezávislí musí být prioritou, jež umožní udržitelné spravování dopadů stárnutí jak na ekonomiku, tak společnost. Zdravější stárnutí a účinnější a dostupnější zdravotní péče a sociální služby včetně preventivních opatření povedou k snížení nákladů péče, jež může do zásadní míry vyrovnat finanční dopad demografického stárnutí na zdravotnický a sociální systém.“ (Council of the European Union 2010: 5)

Ačkoliv je efektivita života směřována k populaci jako celku, jsou to konkrétní individua, která jsou k jejímu uskutečnění vyzývána. Koncept aktivního stárnutí zdůrazňuje potřebu uzpůsobit stávající instituce jako trh práce či sociální služby situaci rostoucího počtu seniorů (například eliminovat stereotypy vůči seniorům-pracovníkům tak, aby byl podpořen jejich delší pobyt na trhu práce). Mnohem zásadnější komponentou diskurzu aktivního stárnutí se však, dle mého názoru, stává apel, jenž je vznášen vůči konkrétním (stárnoucím) jednotlivcům, kteří jsou situováni do pozice těch, již jsou za podobu svého stárnutí zodpovědní. Aktivní stárnutí je především individuální projekt, který je naplňovaný skrze snahu a aktivu jednotlivců. Aktivita a individuální rozhodnutí jsou v diskurzích kolem aktivního stárnutí prezentovány jako jediná možná cesta nejen k efektivitě života, ale také k důstojnému, kvalitnímu a především zdravému stárnutí. Tento diskurz na jednu stranu nabourává stereotypní představy pasivních a bezmocných seniorů, na druhou stranu ale jeho individualistický apel staví (nejen) seniory do pozice těch, na jejichž ramenou spočívá břímě vést aktivní a zodpovědné životy (Jolanki 2008). Národní program přípravy na stárnutí na rok 2003 až 2007 tak například uvádí, že „ke změně společenského klimatu a přijetí starší generace jako plnoprávné složky společnosti je třeba především aktivního přístupu samotných seniorů ke stárnutí a stáří. Svými aktivitami a postoji by měli také senioři přispívat ke změně vnímání stárnutí a stáří ve společnosti.“ (MPSV 2003) Dokument publikovaný pro další období pokračuje v podobné logice, když mluví o tom, že „důstojné a aktivní postavení

starších lidí vyplývá mimo jiné z aktivního přístupu a odpovědnosti za vlastní život i za mezigenerační vztahy, předávání důležitých zkušeností, tradic a hodnot.“ (MPSV 2008)

Koncepty aktivního či zdravého stárnutí pracují s individualizovanou koncepcí jednotlivců, kteří prostřednictvím vhodného životního stylu a voleb ovlivňují podobu svého stárnutí (Cardona 2008; Jolanki 2008). Sociální stát, který po dlouhou dobu poskytoval rámec pro vymezení významů a podob, které byly stárnutí přisouzeny, je v rámci této konceptualizace upozadněn. Stáří se stalo zkušeností, která je chápána jako výsledek vyjednávání, jež je v rukou konkrétního jednotlivce (Phillipson 2003). Tyto individualizované koncepce stárnutí mají zásadní dopad na redefinování pozice seniorů a jejich role v „spravování rizika“ stárnoucí populace, neboť jsou to oni, kdo se stávají klíčovým aktérem nesoucím zodpovědnost za zvyšování efektivity života samotného skrze vlastní životní styl. Bengtson et al. (2005) označují tuto proměnu chápání odpovědnosti a očekávání kladených na jednotlivce za jednu z klíčových změn probíhajících v západní společnosti v návaznosti na demografické trendy stárnutí populace. Většina dvacátého století byla ve znamení posilování odpovědnosti (sociálního) státu za podobu života svých občanů. Od devadesátých let se tento trend ale zásadně obrací společně se snahou vlád snížit veřejné výdaje (ibid.). Odpovědnost za kvalitu života je tak situována do rukou konkrétních individuů, jejichž správné zvládnutí vlastních životů se stává téměř občanskou povinností zajišťující možné fungování společnosti jako celku (Powell 2006).

Důraz na individuální odpovědnost za své stárnutí zpochybňuje diskurzy stárnutí, jež tento proces spojovaly s univerzálním a nevyhnutelným fyzickým i psychickým úpadkem. Na druhou stranu ale imperativy odpovědnosti a vlastního snažení kladou na jednotlivce nové nároky, které některé volby a životní styly nutně problematizují. Ačkoliv je stárnutí konstruované v termínech individuálního úsilí, odpovědnost za úspěch tohoto úsilí představu jednotlivce přesahuje. Apel odpovědného stárnutí přítomný v koncepcích aktivního stárnutí není pouze výzvou k odpovědnosti k sobě samému, ale především k anonymizované kolektivě populace, v jejímž zájmu je efektivita života uskutečňována. Ne všechny volby jsou tak rovnocenné. Jak poznamenává Rudman (2006: 197), ačkoliv nové diskurzy kolem stárnutí přislíbují svobodu ve smyslu konstruování zkušenosti stárnutí mimo ageistické představy a omezující strukturální rámce, tato svoboda je spíše iluzorní. Individualizace zkušenosti stárnutí se prostřednictvím koncepcí odpovědnosti proměňuje v „povinnost

stárnout dobře“. Aktivita přitom vystupuje jako součást této představy dobrého stárnutí v podobě síly, jejímž prostřednictvím mohou lidé bojovat proti závislosti či nemocnosti a snižovat tak rizika spojená se stárnutím (ibid: 192).

Odpovědnost za podobu vlastního stárnutí vystupuje v rámci diskurzu aktivního stárnutí jako celoživotní projekt, který je potřeba kontinuálně rozvíjet. Celoživotní přístup je jedním ze základních pilířů koncepce aktivního stárnutí tak, jak je představována například WHO či Národním programem přípravy na stárnutí. Odpovědnost za kvalitu života ve stáří, finanční zabezpečení a zdraví jsou popisovány jako výsledek nepřetržitého úsilí co nejlépe pečovat o sebe sama. Národní program přípravy na stárnutí na rok 2003 až 2007 tak například uvádí, že „vědomí vlastní odpovědnosti za přípravu na stáří...je souvislým celoživotním procesem.“ (MPSV 2003) WHO (2002: 17) se podobně zmiňuje o tom, že „individua a rodiny musí plánovat a přemýšlet o stárnutí a každý musí usilovat o přijetí pozitivních zdraví prospěšných praktik v každé fázi života“. Aktivní stárnutí se tak stává nepřetržitým procesem, prostřednictvím něhož jsou jedinci vybízeni k činění správných rozhodnutí v průběhu celého života s cílem kontrolovat budoucí rizika.

Aktivní stárnutí lze nahlížet jako prostředek kontroly populace, jež je uskutečňována prostřednictvím kontinuální disciplinace jednotlivců. Individualizace odpovědnosti za podobu vlastního stáří, jež je vnímáno jako produkt voleb uskutečněných v průběhu celého života, vznáší na jednotlivce požadavek neustálého „aktivního přístupu“ ke svému stárnutí, které je přítomné v jakýkoliv moment jejich biografie. Jak poukazuje Jolanki (2008), zdraví se stalo otázkou morálního závazku a znakem odpovědného občana. Koncept aktivního stárnutí pracuje s touto koncepcí, jež se stává prostředkem neustálé kontroly jednotlivců nikoliv prostřednictvím donucování či dohledu, ale prostřednictvím příslibu lepšího života a apelu odpovědnosti vůči sobě i vůči druhým. Stává se efektivními „technologiami sebe samého“ (technologies of self)³⁶, jež je potřeba inkorporovat a praktikovat v průběhu celého života. Tato technika moderní moci cvičí těla jednotlivců k správnému (aktivnímu) přístupu. Můžeme ji slovy Foucaulta (2000a: 202) označit za „umění lidského těla, které neusiluje pouze o zvýšení

³⁶ Při překladu termínu „technologies of self“ se držím slovenského překladu Foucaultových pozdějších přednášek, kde mimo jiné rozvíjí koncept technologie sebe samého. Tu definuje jako technologii, jež „jednotlivcům umožňuje, aby sami nebo s pomocí druhých vykonávali jisté operace na svých tělech a duších, myslích, konání a způsobu bytí, a změnili se tak, aby dosáhli jistého stavu štěstí, čistoty, moudrosti, dokonalosti nebo nesmrtnosti“ (Foucault 2000d: 187-188).

jeho zručností, ani jen o upevnění podřízenosti, nýbrž o formování vztahu, jenž v samotném svém mechanismu činí tělo o to poslušnější, o co je užitečnější a naopak.“

Aktivní stárnutí tak představuje formu moderní biopolitiky uplatňované skrze sebedisciplinační praktiky. Zájem o zdraví občanů není odůvodňován nutností péče o zdatnost populace, klíčové pro zachování rasy, národa či jiné sociálně-biologické kolektivity, k níž se biomoc, tak jak ji konceptualizuje Foucault (2005), obrací. Jak poukazuje Rose (2007), současný zájem státu o zdraví svých občanů je rámován v ekonomických termínech snižující se produktivity a rostoucích nákladů. Stát již přitom není situován do pozice subjektu, na jehož bedrech leží tato starost. Jakákoliv intervence státu do otázek posílení zdraví, odolnosti či vitality populace je těžko legitimizovatelná v kontextu moderní historie. Jeho úloha je být státem umožňujícím, usnadňujícím a zprostředkujícím (ibid: 63). Podobně i v rámci politik aktivního stárnutí je stát situován do role prostředníka, který ovlivňuje okolnosti, ale hlavní odpovědnost za aktivní stárnutí je v rukou konkrétních aktérů. Stát tak „poskytuje dostatečný prostor a podmínky k aktivní účasti na životě společnosti a jejím rozvoji“ či „motivuje a posiluje úlohu jedince, rodiny, komunity v procesu stárnutí a přípravy na stáří a vytváří prostor pro aktivní život.“ (MPSV 2003) Či slovy Rady Evropské unie „vytváří vhodné strukturální podmínky pro mobilizaci potenciálů starších lidí“ (Council of the European Union 2010: 6).

Stát si tak na jednu stranu ponechává část odpovědnosti za kvalitu života svých občanů, kterou získal v osmnáctém století, zároveň se ale značné části této odpovědnosti, jejíž teritorium bylo paradoxně po většinu dvacátého století spolu s rozvojem sociálního státu systematicky posilováno a rozšiřováno, citelně zbavuje. Každý občan je nyní situován do pozice aktivního partnera, jenž musí akceptovat zodpovědnost za svoje zdraví a podobu života (nejen) ve stáří. Rose (2007: 64) nazývá tyto procesy „vůlí ke zdraví“, prostřednictvím níž jsou jednotlivci regulováni a cvičeni „na dálku“ skrze sebedisciplinační praktiky obsažené v závazku a povinnosti činit volby v zájmu života samotného. Aktivní stárnutí sleduje logiku těchto technik moci, prostřednictvím nichž jsou individuální těla disciplinována apelem na celoživotní aktivní přístup, jenž v sobě nese příslib vyšší kvality života ve stáří (Jolanki 2008; Katz 2000). Tyto sebedisciplinační praktiky inkorporované do individuálních těl a životních stylů jsou přitom ustavovány jako součást biopolitiky, jejímž cílem je spravování populace jako celku.

V následující části interpretuji způsoby, jakými jsou tyto disciplinační praktiky obsažené v diskurzu aktivního stárnutí zakotveny v centrech pro seniory a jak jsou inkorporovány do životních stylů jejich klientů/ek a jejich vztahu k vlastnímu stárnutí. Jinými slovy, zaměřím se na druhou rovinu biomoci tak, jak ji definuje Foucault (2000a; 2005) – na kázeňské techniky, jež se soustřeďují na tělo samotné, na jeho cvičení, manipulaci a kontrolu.

4.2 MUSET, MOCI, MUSET CHTÍT – KLIENTKY CENTER A JEJICH REPREZENTACE ŽIVOTA PO ODCHODU DO DŮCHODU

Diskurzy aktivního stárnutí představené v předchozí části prostřednictvím analýzy dokumentů věnujících se otázkám stárnutí představují pouze formu teoretické abstrakce usilující o nastínění vize stárnutí pro příští období. Jak ale upozorňuje Jolanki (2009), tyto (teoretické) abstrakce nám poskytují myslitelné rámce představ toho, co to znamená stárnout. Stávají se zdrojem konstrukce identit a normativních představ o vhodném stárnutí v dané společnosti. To neznamena, že jednotliví aktéři mobilizují tyto diskurzy uniformně či že je interpretují stejným způsobem. Význam těchto diskurzů je v tom, že poskytují představy, obrazy a slovník, prostřednictvím nichž mohou jednotlivci uvažovat o svém stárnutí a budovat vlastní identity. Shodují se v tomto pohledu s Jolanki (2008: 47), jež chápe společenské diskurzy jako zdroje, jež umožňují, ale zároveň omezují naše myšlení. Idea aktivního stárnutí formující se v rámci gerontologických teorií a sociální politiky představuje tuto formu teoretické abstrakce, která ale rezonovala rovněž ve výpovědích mých komunikačních partnerek. Spojení mezi aktivitou a stárnutím se v případě klientek stalo zásadním rámcem pro budování narativ o odchodu do důchodu. V případě zaměstnanců pak tvořilo důležitý motiv konstrukce představ ideálního stáří. V obou případech byla aktivita asociována s pozitivními reprezentacemi stárnutí v duchu koncepce třetího věku a zároveň, jak ukážu později, představovala zásadní mechanismus disciplinace jednotlivců.

Spojení odchodu do důchodu s představami neproduktivity a nečinnosti ztrácí v moderní konzumní společnosti na své síle spolu s otevírající se plejádou zdrojů pro konstrukci vlastní identity, jež se stále silněji opírá o jiné rámce, než je samotný trh práce (Gilleard a Higgs 2000). Vidovičová (2008b) ve svém výzkumu ukazuje, že

třetina lidí v České republice ve věku 55 až 65 let hodnotí odchod do důchodu jako jednoznačně radostnou událost, na kterou se dlouho těšili.³⁷ Koncepce třetího věku jako období, které otevírá nové možnosti vlastní seberealizace, se odrážela i v přístupu klientek k odchodu do důchodu, který popisovaly jako vítanou a pozitivní změnu v jejich životě. Jejich výpovědím dominoval motiv svobody. Ten se na jednu stranu vztahoval k osvobození se od povinností spojených s placenou prací a zároveň odkazoval ke svobodě v možnostech věnovat se věcem, na které nebyl v jejich předchozí biografii čas. Klientky v této souvislosti často měly plány, čemu všemu se budou po odchodu do důchodu věnovat, spojené s aktivitami, které nebylo možné v kontextu pracovní biografie plně realizovat³⁸ jako v případě paní Hany (67 let):

Připadala jsem si tehdy (*před odchodem do důchodu*) naprosto vyšisovaná, úplně jako do mrtě, že už to dál nejde, a tak jsem říkala vedení, že jdu, že odcházím do důchodu s tím, že když budou potřebovat, že se prostě vrátím a měla jsem naplánované, co všechno tedy budu dělat, že rozhodně mě vždycky lákala filosofická fakulta, protože já jsem chodila na teologickou fakultu.

Pozitivní přístup klientek k období odchodu do důchodu silně kontrastoval s představami stáří jako období pasivity a ztráty rolí. Samy klientky si tento kontrast uvědomovaly, podobně jako paní Jarmila (67 let), která po odchodu do důchodu začala znovu studovat dálkově na vysoké škole a aktivně se zapojila rovněž do centra. Náš první hloubkový rozhovor proběhl několik měsíců po tom, co odešla z práce, a byl ve znamení euforie z možnosti věnovat se novým aktivitám.

³⁷ Druhá třetina respondentů v uvedeném výzkumu hodnotila odchod do důchodu jako okolnostmi vynucenou. Zbývá třetina dotazovaných zaujímala k této tranzici neutrální postoj. Pouze 4,5% hodnotila odchod do důchodu jako nepřijemnou událost. Tato zjištění poukazují na heterogenitu vnímání této tranzice, jež je do významné míry ovlivněno dalšími faktory, jako je například vzdělání a původní profese (Vidovičová 2008b).

³⁸ Rabušic (2004) považuje existenci představy odchodu do důchodu jako času pro aktivity, na něž nebyl v minulosti čas, za jedno z možných vysvětlení přetrvávající popularity předčasného odchodu do důchodu v české populaci. V české společnosti podle něj přetrvává obraz důchodu jako času „sladkého nicnedělání“, užívání si a vlastních koníčků. Rabušic nicméně zůstává skeptický, co se týče skutečného naplnění této vize. Nesplnění těchto představ je podle něj jedním z možných klíčů k pochopení tzv. „důchodového paradoxu“ v české společnosti, kdy relativně velká část populace preferuje předčasný důchod a uvádí, že se na něj těší, jakmile ale do důchodu skutečně odejdou, začíná se mezi nimi objevovat jeho negativní hodnocení (Rabušic 2004). K podobné změně přístupu nicméně u mých komunikačních partnerek nedošlo. V době našeho rozhovoru byla většina z nich již několik let v důchodu. Pouze v případě prvního rozhovoru s paní Jarmilou (67 let) jsme se sešly několik měsíců po jejím odchodu z práce. Při jednom z našich mnoha dalších setkání zhruba po roce po prvním rozhovoru se sama zmínila o jistém vystřízlivění. Toto vystřízlivění ale nevztahovala k přehodnocení pozitivního hodnocení této tranzice, ale k nutnosti omezit některé své aktivity, kterých si na sebe nabrala příliš.

Já jsem měla tedy ukrutný pocit štěstí (*po odchodu do důchodu*) a moje dcera měla hrozný strach, abych v tom svém domečku nezůstala zavřená a nepropadala nějakým depresím a prostě těžkým pocitům a pak když zjistila, co jsem si všechno na sebe nabalila, tak zase byla otrávená, protože má dvě děti a potřebuje hlídat občas.

Mé komunikační partnerky ve vztahu k vlastní zkušenosti stárnutí používaly strategii, kterou Sýkorová (2007a: 224) nazývá přístupem „vyrovnaného stáří“. Senioři používající tuto strategii pojmají období po odchodu do důchodu především v termínech možnosti vlastní seberealizace. Tento čas je určen kulturním zájmům či cestování, na které nebyl v minulosti čas. Důchod se stává obdobím vlastní seberealizace. Mé komunikační partnerky používaly tuto strategii při popisu svého životního stylu a významů, které odchodu do důchodu připisovaly. V jejich výpovědích tato tranzice vystupovala jako přechod do období, kde jsou na jednotlivce kladená jiná očekávání a požadavky otevírající prostor pro mnohem svobodnější naplnění vlastního času jako v následujícím optimistickém vyjádření paní Anny (75 let).

Tudíž jsem tedy si říkala: jsem v důchodu, tak teď už tedy opravdu budu žít naplno, protože život je krásný. No a to, že život je krásný, tak to je pravda, protože v důchodu všechno můžete a nic nemusíte, tak to prostě je.

Vyjádření „můžete všechno a nemusíte nic“, přítomné i v úryvku z rozhovoru s paní Annou představovalo frázi, již jsem v centru slyšela při několika nezávislých příležitostech od různých aktérů. Imperativ „muset“ vystupoval jako symbolické vyjádření požadavku „produktivního“ života s pracovními a rodinnými povinnostmi jako jeho nedílnou součástí. „Moci“ se oproti tomu stalo vyjádřením nabyté svobody spojené s odchodem do důchodu jako mezníkem, jenž na jednu stranu člověka z těchto požadavků vyvazuje a zároveň otevírá prostor k širší plejádě forem seberealizace. „Moci“ a svoboda s ním konotovaná se tak stala důležitou osou konstrukce reprezentací stárnutí klientkami. Weiss a Bass (2002: 4) poukazují na zásadní relevanci představy svobody pro celý koncept třetího věku. Tato svoboda se stává nejen „svobodou od něčeho“ (pracovních či rodinných povinností) ale rovněž „svobodou k něčemu“. Weiss a Bass obsah této svobody k něčemu vztahují v souladu s významy aktivního stárnutí k možnostem nových koníčků, cestování či vzdělávání. Toto „něco“, k němuž třetí věk otevírá cestu, tak v jejich pojetí nabývá jasných kontur, podobně jako v práci Petera Lasletta (1991). Svoboda k něčemu je tak především svobodou k určitým činnostem, které svými pozitivními konotacemi v dané společnosti ladí s představou svobody. Paní Anna se ve své výpovědi nevztahovala k abstraktní svobodě k něčemu –

k slovesu „moci“ v jakékoliv jeho podobě, ale k svobodě k aktivitě, která „opravdu“ dovoľovala hovořit o jejím životě jako o prožitém naplno.

Přechod od „muset to a to“ k „moci cokoliv a nemuset nic“ tak představuje komplikovanější cestu. Ačkoliv klientky center zdůrazňovaly svou svobodu volného času jako nejzásadnější pozitivum života v důchodu, jejich narativa byla lemována jinými imperativy, jež hranice „moci cokoliv“ definovaly v mnohem konkrétnějších termínech. Jejich aktivní životní styl, jenž byl vyjádřením této svobody, explicitně či implicitně vztahovaly k potřebě až nutnosti být aktivní. Život bez aktivity popisovaly jako beze smyslu.

Chvíli si to (*nicnedělání po odchodu do důchodu*) vychutnáváte. Říkáte si: já nemusím vstávat a já můžu spát, ale ono vás to baví, já nevím, půl roku, možná ani ne. Tak já jsem potom tedy v důchodu ještě asi půl roku dělala, ještě jsem jako zkoušela něco, ale nějak to nebylo ono. Ze začátku, když byly děti malé, tak jsem ještě tak tu skočila, tam skočila něco pomoci. Kromě toho jsem měla ještě domácnost, muž dělal, čili jsem vlastně chtěla, aby to tam nějak vypadalo, aby, když přijde, měl co k jídlu. Kromě toho jsme také chodili třeba do divadla, do kina a já jsem pak dělala i to, že tady Fidlovačka má dopolední představení nebo ABC mívá také dopolední představení, takže jsem si koupila lístek do divadla a šla jsem dopoledne do divadla. No vyplňovala jsem si to nějak podle svého. Rozhodně jsem neseděla doma, protože jsem zjistila, že by to bylo čekání na smrt. Dá se říci, že důchod, pokud budu sedět doma, rovná se čekání na smrt. (paní Helena, 63 let)

Podobně jako v případě Heleny, jež označila život bez aktivit prosezený doma za čekání na smrt, například i paní Miluna (63 let) spojovala návštěvy kurzu v centru s podmínkou udržení si duševního a fyzického zdraví a zmiňovala se o tom, že „kdyby se neúčastnila těchto aktivit, tak by úplně sešla“. Jak poznamenává Rudman (2006), aktivita v současných diskuzích kolem stárnutí vystupuje jako pozitivní síla, s jejíž pomocí senioři mohou „bojovat“ proti závislosti, nemocem a dalším rizikům spojenými se stárnutím, stejně tak jako proti negativním obrazům stárnutí. Jolanki (2009) v této souvislosti ukazuje, že i sami senioři přijímají představu aktivity a aktivního přístupu k životu jako tu správnou volbu, jež může zaručit dobré zdraví ve stáří. I klientky a zaměstnanci centra spojovali aktivitu s ideálním obrazem života ve stáří.

JHM: A jak pro tebe osobně vypadá takové ideální stáří?

Gábina (zaměstnankyně): Já bych chtěla být celkem fyzicky na tom pořád dobře a abych měla dost peněz, abych mohla cestovat a poznávat – cestovat - to by bylo ideální s nějakou kamarádkou bych cestovala. Určitě si myslím, že ideální stáří, aby na tom člověk nebyl fyzicky nějak, aby mu zdraví

sloužilo, to jsem říkala, to je to nejdůležitější, aby právě mohl být aktivní ať už jakkoliv, chodit do Centra a k tomu cestování je potřeba...k tomu jsou potřeba i nějaké finance.

Podobně jako v případě výpovědi paní Gábiny i ostatní komunikační partneři a partnerky spojovali obrazy ideálního stárnutí s dalšími faktory – především s dobrým zdravím a nezávislostí, jež byly nutnou podmínkou aktivity. Důležitou roli hrálo rovněž kvalitní rodinné zázemí. Samotná aktivita nicméně v rozhovorech vystupovala jako důležitá součást reprezentací „vhodně“ prožitého stáří jako v případě pana Pavla (73 let):

Jenom abych se vyjádřil k tomuhle - já si myslím, že pokud člověk má nějaké aktivity, které může pokračovat v tom důchodu, takže to je také ideální, ale my jsme si vlastně našli nový zájem, takové ty památky, vlastivědné vycházky, dokud nebyla ta vnoučata, ještě že nás to tolik nezatěžovalo, no tak jsme se snažili na nějaké ty zájezdy, myslím takové ty vlastivědné.

Aktivita byla v těchto výpovědích konstruovaná jako absolutně pozitivní moment života po odchodu do důchodu jako v odpovědi paní Pavly (63 let), která na mou otázku ohledně ideální představy stáří stručně odpověděla: „No tak určitě jakékoliv aktivity.“

Období třetího věku je vždy žito s vědomím ambivalentní budoucnosti ve znamení věku čtvrtého (Rubinstein 2002: 39). Tento horizont byl přítomný v rozhovorech s klientkami, které si často uvědomovaly, že jejich aktivní životní styl může být ohrožený zdravotními či jinými problémy. Nutnost aktivity ale vystupovala v jejich výpovědích o to naléhavěji jako v případě paní Hany (67 let), která poznamenala: „Já říkám, dokavad' budu moci, tak se budu snažit někde něco chodit dělat a tak dále.“ Podobně i paní Helena (63 let) popisovala svůj postoj k aktivitě:

Takže jsme se dostali do styku s postiženými lidmi, daleko více postiženými. My jsme v podstatě nebyli proti nim nijak postižený, takže jsem tam viděla, že ty lidi se snaží něco dělat, že prostě sednout si a litovat se, to je to nejhorší, co může člověk udělat, že pořád musíte mít snahu se někam drát a pořád musíte mít snahu prostě se hýbat, dokud prostě lezu, kdybych se měla plazit, tak musím, protože jinak to nebude.

Motiv potřeby neustále něco dělat, být v pohybu, drát se, dokud je to ještě možné a rovněž, aby to možné mohlo být, představoval jeden ze základních rámců narativ klientek ve vztahu k životnímu stylu v důchodu a reprezentacím stárnutí. Paní Helena v tomto úryvku tematizuje paradox přítomný v hesle „v důchodu všechno můžete a nic nemusíte“. Ačkoliv byl odchod do důchodu popisován jako tranzice

zbavující jednotlivce břemene dělat „to či ono“ v souladu s nároky práce a rodiny, ve výpovědích mých komunikačních partnerek byl přítomný další imperativ, který nahrazoval konkrétní „to či ono“ mnohem abstraktnějším „cokoliv“. Normativní „muset“ tak spíše než idealizovaným „moci“ bylo nahrazeno spojením „muset chtít“. Aktivita v těchto rozhovorech vystupovala jako něco, co je potřeba udržet a rozvíjet. Slovy paní Heleny: člověk musí mít snahu se hýbat. Alternativa k této snaze byla na odlišném pólu představ idealizovaného stáří asociovaná s těmi, co sedí, litují se a dramaticky se tak přibližují horizontu obávaného čtvrtého věku.

Aktivita tak vystupovala jako cíl sám o sobě. Často neměla jasně vymezené obsahy a odkazovala k abstraktním představám „hýbat se“ nejen ve smyslu fyzického pohybu, ale i jiných forem aktivity, především vzdělávání se. Relevance aktivity jako cíle sama o sobě ilustruje i způsob, jakým se klientky i zaměstnanci centra vztahovali ke smyslu kurzů nabízených centrem. Ačkoliv se v drtivé většině jednalo o vzdělávací aktivity (práce na počítači, jazyky, přednášky), samotný aspekt vzdělávání se byl ve výpovědích upozaděn. Do popředí se naopak dostávaly jiné významy spojené s aktivitou samotnou ve smyslu vyjít ven, dostat se mezi lidi, jinými slovy „být v pohybu“. Paní Vlasta (66 let) a Hana (67 let) důvod návštěv univerzity třetího věku a jazykového kurzu shrnuly slovy „aby mozek nezahálel“. Ačkoliv v politikách aktivního stárnutí vystupuje celoživotní vzdělávání především v souvislosti se zvyšováním kvalifikace a jejím praktickým uplatněním na trhu práce, v centrech představovalo získávání nových znalostí jen jeden dílčí význam připisovaný účasti v kurzech. Stejně výrazným, někdy až významnějším, motivem se stávala aktivita samotná. Možnost mít důvod jít ven, obléci se, udržovat kontakt s ostatními lidmi.

Katz (2000) v souvislosti s rozmachem diskurzů aktivního stárnutí hovoří o „zaneprázdněných tělech“ (busy bodies), jež se stávají vyjádřením jakési etiky aktivity, která nahrazuje v důchodu etiku práce. Aktivizace seniorů a měření jejich aktivity se stává nedílnou součástí „spravování“ seniorské populace.³⁹ Důraz na aktivitu se promítá i do způsobů, jak se k představám „vhodného“ stárnutí a kvality zdraví vztahují samotní senioři (Bryant, Corbett a Kutner 2001; Lund a Engelsrud 2008). Jak poukazuje Katz (2000: 140), stárnoucí subjekty se tak stávají předmětem disciplinace

³⁹Koncept aktivizace dnes tvoří nedílnou součást konceptualizace sociálních služeb pro seniory. Například Zákon č. 108/2006 Sb. o sociálních službách z roku 2006 uvádí aktivizaci jako součást základních činností při poskytování sociálních služeb vztahující se na všechny formy sociálních služeb pro seniory.

prostřednictvím etických závazků a disciplinačních praktik soustředěných kolem aktivity, zdraví a nezávislosti.

Narativa klientek o odchodu do důchodu se vztahují k pozitivním reprezentacím stárnutí jako období osobní svobody a seberealizace. Ukazují, že aktivita a představa odchodu do důchodu jako životní etapy otevírající nové možnosti rezonuje ve způsobech, jakými se senioři vztahují ke svému životu, a představuje aktivitu jako důležitý zdroj pocitů osobního naplnění. Zároveň ale poukazuje na paradoxní povahu těchto reprezentací, jež konstruují život po odchodu do důchodu v termínech osobní svobody (jak od pracovních a rodinných povinností tak směrem k „něčemu“ ve smyslu nových možností seberealizace). Výpovědi lidí pohybujících se v centrech ukazují, že tito aktéři přijímají představu aktivity jako žádoucí až nutné součásti života ve stáří. Imperativy muset něco dělat, být v pohybu, cvičit mozek...se stávají důležitou součástí jejich vztahu ke stárnutí, který se promítá i do podoby jejich životního stylu, a jak se pokusím ukázat v další části této práce, i do vztahu k ostatním seniorům. Svoboda představovaná tvrzeními „nemusím nic a mohu všechno, co chci“ je tak svobodou, která je do značné míry limitovaná novými požadavky na stárnoucí tělo vztahujícími se k jeho kontinuální aktivitě. Její hranice jsou jasně vymezené neustále se vznášejícím požadavkem „muset něco dělat“, který se stává internalizovanou součástí vztahu jednotlivců k vlastnímu stárnutí.

4.2.1 AKTIVITA JAKO PROJEKT

Životní styl klientek centra reflektoval internalizovanou představu aktivního životního stylu jako žádoucího. Každodenní režim klientek byl ve znamení zapojení se do řady aktivit různých center, sportu, návštěv nepravidelných akcí, divadelních představení či výstav. Míra jejich aktivity a nadšení pouštět se do dalších nových věcí mě při mých prvních návštěvách překvapila a nepřestala udivovat v průběhu celého mého výzkumu. Množství aktivit a zájmů je patrné ve výpovědi pana Pavla (73 let), který popisoval týdenní režim svůj a své manželky:

Teď další dny jsou samozřejmě, že zavolá dcera, která má dvě malé děti, takže tam je třeba taky jet pomáhat. No a teď ukrádáme si vlastně čas na to, že ve čtvrtek musíme být tady, že je jazykový kurz. Ona mnohdy protestuje, samozřejmě, že právě ve čtvrtek by potřebovala pomoci. Snažíme se, abychom stihli ty aktivity, které jsme si zavedli. To znamená, že tu akademii třetího věku, ta bývá ve středu a máme to dva dny v měsíci. Takže chodíme

na dvě různá témata. Potom máme ten historický spolek, to je taky středa. To někdy stíháme s vyplazeným jazykem po té přednášce z té akademie třetího věku. Mezi to se to musí vyplnit návštěvou lékařů a podobně. A jinak doma se snažíme podívat buď na tu angličtinu, nebo číst. Bohužel se zajímáme stále ještě o politiku, takže nás zaplavují noviny, vlastně nám kradou čas, no. Bereme časopisy Respekt, já ho přečtu tak za první dva dni. Upozorním manželku, co je tam zajímavého. Potom ona zas něco objeví v novinách, toto si musíš přečíst, co tady říkali o Klausovi nebo o Topolánkovi nebo něco jiného. A teď ještě máme na starosti tam v tom našem družstvu, kde bydlíme, to nestojí za mnoho, tak je třeba taky na něco upozornit, zorganizovat a tak dále, nahánět výbor, aby něco dělal.

Podobně nabitý týdenní program popisovaly i ostatní klientky centra. Jejich životní styl demonstruje variabilitu ve formách trávení volného času mezi seniory a zároveň dekonstruuje obrazy stáří jako období pasivity a nečinnosti. Klientky samy naopak své reprezentace života ve stáří budovaly kolem aktivně stráveného volného času, často doprovázené výroky, že „ona se v důchodu rozhodně nenudí.“ Paní Zita (74 let) například na společenském programu mluvila o tom, že má pocit, že jí pořád něco utíká. I v momentě, kdy se zúčastňovala programu v centru, s úsměvem poznamenala, že si pořád v duchu říká, kde jinde (myšleno na jiných podobných akcích) by mohla teď ještě být.

Tento aktivní životní styl ale nebyl klientkami ani zaměstnanci popisován jako samozřejmý. Naopak představoval něco, o co je potřeba se snažit. Aktivní stárnutí bylo představováno jako výsledek individuálního úsilí, produkt usilovné práce, která s sebou často nesla i notnou dávku přemáhání.

Překonala jsem takovou tu svoji lenost (v *souvislosti s návštěvou pravidelného cvičení pro seniorky*). Člověk je takový spokojený. Unavený, ale spokojený a dobře naladěný, protože jsem si řekla: zase jsem tu svoji lenost překonala a zase jsem to dokázala. Ono vám, je to takový, že tedy musíte, že se vám nechce, ale prostě, když to překonáte, cítíte se dobře, takže dobré. No nevím, ještě jsem chtěla zkusit nějakou tu aktivitu v bazénu. (paní Helena, 63 let)

Klientky i zaměstnanci centra často poukazovali na to, že lidé přirozeně tíhnou k tomu být líní. Aktivita byla popisována spíše jako výsledek individuální snahy a přemožení této přirozené lidské vlastnosti. Paní Helena (63 let) v této souvislosti dodávala:

Důchod jako takový, pokud si ho člověk zpestří, tak je docela příjemný, ale musí se snažit, musí se nutit. Nesmí upadnout do, řekla bych, letargie a sedět doma a čekat, že někdo to udělá za něj, musí prostě být trošku aktivní a sehnat si informace ať už v novinách nebo na internetu.

Aktivita tak vystupovala jako forma individuálního projektu, na kterém je potřeba pracovat. Ať již formou neustálého snažení se, či formou aktivního hledání informací o centrech a dalších aktivitách. Hledání a sdílení těchto informací se stalo důležitou součástí života v centrech. Klientky samy aktivně vyhledávaly další a další aktivity pro seniory. Ve svém hledání se přitom soustředily především na aktivity určené pro seniory. Důvodem tohoto zaměření byla podle jejich slov za prvé cena. Kurzy nabízené v centrech pro seniory jsou často o polovinu až dvě třetiny levnější než podobné kurzy určené široké veřejnosti. Stejně tak divadla a jiné kulturní instituce často nabízejí speciální představení či akce pro seniory za neporovnatelně nižší ceny.

Druhý důvod zaměření se na aktivity pouze pro seniory, který uváděly především v případě vzdělávacích kurzů, se vztahoval k odlišným potřebám vzdělávání seniorů. S ohledem na teprve relativně nedávný rozvoj tohoto segmentu služeb pro seniory měla řada z klientek zkušenosti i z jiných organizací, jež se primárně nezaměřovaly na seniory, po zapojení se do centra ale svou pozornost zaměřily pouze na podobné specializované organizace. Soustředěný zájem klientek pouze o aktivity a organizace zaměřené na seniory poukazuje na tendence k věkové segregaci. Tento proces vystupoval ve výpovědích mých komunikačních partnerek jako pozitivum. Existenci věkové segregace ve vzdělávání a volném čase nicméně můžeme vnímat jako potenciálně problematickou, především s ohledem na formování mezigeneračních vztahů. Hagestad a Uhlenberg (2006) identifikují institucionální a prostorovou věkovou segregaci jako jeden z klíčových mechanismů rozvoje ageismu. Tyto formy segregace posilují formy distinkce „my“ versus „oni“, jež se stávají základním kamenem budování představ věkových kategorií jako homogenních a neprostupných (ibid). Existenci věkové segregace v centrech pro seniory nicméně nelze vnímat pouze jako problém těchto organizací samotných a jejich klientů/tek. Na jejím vzniku se do značné míry podílí malá inkluzivita organizací ostatních, jež se obracejí na širokou veřejnost, jak ale ukazují výpovědi některých mých komunikačních partnerek, nejsou schopné reflektovat specifické potřeby různých klientů/tek.

Vzdělávání se v přítomnosti mladších kolegů/yň bylo pro klientky stresující i z důvodů jiného smyslu, které pro ně účast na aktivitách měla. Paní Anna (75 let) se například zmínila o jejím zapojení se do běžné jazykové školy, kde „mladí to ze sebe sypali“. Dál už do školy nechodila, protože „jednak to bylo drahé a neměla na to a za druhé nestačila těm mladým“. Jak dodávala: „Člověk je skutečně pomalejší, nedá se nic

dělat.“ Soustředění se na výkon a osvojení znalostí bylo pro paní Annu jen dílčí součástí její participace v kurzu. Tím hlavním pozitivem bylo „trénování mozku tím, že se něco učí“. Byla to pak z velké části především *práce na projektu být aktivní*, jež paní Annu do kurzu přivedla a jež také nacházela odezvu ve způsobu, jakým se centra (na rozdíl od zmiňované jazykové školy) na své klienty obracela.

Cirkulace informací o akcích pro seniory byla součástí každodenního chodu centra. Klientky během volných chvil před a po kurzech, ale i v jejich rámci sdílely informace ohledně podobných aktivit. Zaměstnankyně centra paní Bohumila je nazvala „řetězovou reakcí“, kdy se informace o slevách a akcích pro důchodce během několika málo hodin rozšířila mezi velký počet stálých klientek. Toto sdílení umožňovalo upevňování vazeb mezi klientkami, které byly často založené právě na společné participaci v centrech. Seznamování se s novými lidmi byl rovněž jeden z nejčastějších důvodů, které klientky uváděly v souvislosti s motivy zapojení se do centra. Zároveň ale v souvislosti s kontakty navázanými v jeho rámci často upozorňovaly na jejich povrchnost. Sociální vazby ustavované v rámci těchto aktivit často nepřekračovaly jejich rámce. Paní Pavla (63 let) popisovala jejich podobu následovně:

To už víceméně nejsou už tak ty vazby, to jsou spíš tak dobří známí, dalo by se formulovat, se kterými se znám z těch jiných aktivit, a tak se setkáme. Oni mě třeba upozorní, tam se dá jít, tam se dá jít. Třeba i tady teď (v centru) jsem se seznámila na těch kurzech tady. Když jsem byla u toho pana (jméno) na kurzu, tak tam jsem se hned s jednou paní seznámila a byly jsme spolu na výletě, že mi dala tip.

Aktivní vyhledávání a sdílení informací týkajících se aktivit, navazování kontaktů s lidmi s podobným životním stylem, kteří na jednu stranu přinášeli nové informace o aktivitách a zároveň se stávali společníky/cemi při jejich navštěvování, představovalo důležitou podmínku udržení specifického životního stylu klientek. Stávalo se součástí práce na nikdy nekončícím projektu být aktivní. Bylo vyjádřením aktivního přístupu seniorek k životu a zároveň podmínkou jeho úspěchu.

Metafora aktivity jako projektu, na kterém je potřeba každý den pracovat, přemáhat se, aktivně hledat informace a snažit se, dokud síly stačí, ukazuje aktivitu jako soubor disciplinačních praktik produkujících to, co ve Foucaultově (2000a) terminologii můžeme označit za „poslušná těla“. Těla, jež jsou trénována a kontrolována, jejichž čas a pohyb je podřizován neustálé kontrole, která se stává internalizovanou součástí způsobu, jakým o sobě jednotlivci uvažují. Aktivita se stává formou vlastní

sebekontroly – mikrofyzičnou moci, již jsou produkovány specifické subjektivity, v tomto případě aktivně stárnoucích seniorů/ek. Neustále přítomný dohled v podobě imperativu „muset chtít“ není dohledem, který by byl uskutečňovaný vnějším nátlakem, ale stává se internalizovanou součástí individuálních úvah o sobě. Jednotlivci tak „normalizují“ sami sebe v souladu s diskurzy a obrazy, jež jsou jim předkládány jako reprezentace „vhodného“ stárnutí.

Produkce těchto „poslušných těl“, jež se stávají prostředkem a produktem působení moderní formy biomoci, se uskutečňuje prostřednictvím drobných mechanismů, jež rozkládají, kontrolují a organizují čas, prostor a pohyb jednotlivců/těl. Soustředí se na efektivitu těla nejen v jeho výsledku, ale na efektivitu celého procesu nakládání s tělem (Foucault 2000a). V následující části se zaměřím na tuto mikrofyzičnou moci, jež disciplinuje tělo prostřednictvím organizace jeho času, pohybu a nakládání s ním a její spojení s organizací center. Centra hrají zásadní roli v práci na projektu aktivity. Stimulují je a především poskytují prostředky k jeho úspěšnému naplňování. Kontinuální sebedisciplinace skrze aktivitu je zakotvena do principů fungování center především skrze organizaci času a „spravování“ stárnoucích těl, jež se v souladu s principy fungování biomoci podílí na procesech produkce subjektivity aktivně stárnoucích jednotlivců.

4.2.2 CENTRA A STRUKTURACE ČASU

Jak jsem se pokusila ukázat v předchozí kapitole, klienti/ky i zaměstnanci centra internalizovali představu aktivity jako zásadní součásti spokojeného a vhodného stárnutí. Dosažení tohoto ideálu ale vyžadovalo kontinuální úsilí. Aktivita se stávala projektem, jež bylo potřeba rozvíjet. Práce na tomto „projektu“ nahradila pevné struktury pracovní biografie, na které klientky odkazovaly v termínech jasně definovaných povinností spojených s imperativem „muset“. Tyto struktury zmizely po odchodu do důchodu ze dne na den a byly nahrazeny volným časem, který se stal na jednu stranu vítanou změnou spojovanou s osobní svobodou a možnostmi nových forem seberealizace, na druhou stranu ale v souvislosti s ideálem být aktivní kladl na klientky nové požadavky. Svoboda, kterou ženy vítaly a spojovaly se slovesem „moci“, nebyla svobodou k nicnedělání. Aktivita byla v idealizované představě svobodného důchodu vždy implicitně přítomná. Naplnění projektu být aktivní se ale v kontextu volného času, který ztrácel svou původní definici i hranice, stávalo až břemenem. Původní struktury

denního času zmizely. „Muset chtít“ spojené s ideálem aktivního stárnutí bylo ohrožováno absencí původních pevných bodů spojených s pracovní biografií. Jak poznamenala paní Vilma (61 let), lidé se stávali strůjci svého času, což byla pozice vítaná i problematičtější, neboť potenciálně ohrožovala „práci“ na aktivitě:

Výhoda toho důchodu je, že nic nemusíte a děláte jenom to, co chcete. Někdy to vadí, protože někdy neděláte nic, protože nemáte nad sebou ten metr, kdy si říkáte: „Musím do práce, musím udělat tohleto.“ Zás na druhou stranu jste strůjcem svého času.

Chybějící metr, o kterém paní Vilma hovořila, odkazuje právě na chybějící pevné body každodenní rutiny, jejichž absence je na jednu stranu osvobozující, na stranu druhou ale vznáší nároky směrem k novému strukturování vlastního času a jeho naplnění. Z metru, který jasně udává povinnosti a rytmus, se odpovědnost za jeho „správné“ využití dostává do rukou konkrétních aktérů/ek. Disciplinace povinnostmi spojenými (nejen) s prací byla v případě klientek nahrazena *technologemi sebe samého* - internalizovanou představou o potřebě „být neustále v pohybu“, která zmiňovaný „metr“ vymezený požadavky trhu práce a rodiny nahradila individuálním metrem v podobě projektu aktivního stáří. Aktivity center sehrávaly v práci na tomto „projektu“ zásadní roli. Stávaly se novými fixními body v jinak neohraničeném volném čase. Klientky často svůj denní režim strukturovaly právě podél osy aktivit, které představovaly pevný jízdní řád pro celý týden.

Chodím v pondělí s těma ženskýma také cvičit, v úterý jsme měli tu angličtinu, pak já jsem měla ty počítače, ve středu jsem chodila - to jsem měla hodiny - ve čtvrtek jsem chodila zase na ty počítače, to jsme měli dvakrát ty počítače, no a v pátek máme vždycky zamluvenou halu, tenis v zimě, jinak chodíme na takové babské čtyřhry v létě každý pátek, v létě ven a v zimě do haly. (paní Kateřina, 72 let)

Podobně jako paní Kateřina i ostatní klientky, které jsem žádala, aby mi popsaly svůj běžný týden, používaly aktivity center a podobných organizací jako pevné body pro svůj popis.⁴⁰ Řada z nich navštěvovala až několik podobných aktivit denně. Některé z klientek měly na zaznamenání aktivit diáře jako paní Zita (74 let), která se zmiňovala: „To (*informace o akcích*) si přečtu...ale okamžitě si to musím napsat do notýsku,

⁴⁰ Na tomto místě je potřeba podotknout, že význam struktury aktivit při popisu běžného dne v narativech klientů/tek mohl být umocněn očekávanými iniciovanými situacemi rozhovoru. Všechny své komunikační partnery a partnerky jsem kontaktovala v centrech a svůj zájem o jejich zapojení se do aktivit pro seniory jsem nijak neskrývala. Je tedy možné, že jejich vyzdvihnutí role, které aktivitám při svém popisu každodenního rytmu připisovali, bylo ovlivněno představou, že jsou to právě tyto informace, jež u nich jako u klientů/tek centra hledám.

protože bych to zapoměla, no takže notýsek je stále plný, no a můžu si vybírat.“ Podobně například i paní Hana (67 let) si vedla podrobné záznamy o tom, jaké aktivity daný měsíc absolvovala. Aktivity center představovaly důležitý prostředek strukturace vlastního času, který po odchodu do důchodu ztratil své původní hranice. Umožňoval oddělovat odpočinek od produktivně (tj. aktivně) stráveného času.⁴¹ Vrátime-li se ke slovíkům paní Vilmy, aktivity center pomáhaly klientkám, jež se po odchodu do důchodu staly „strůjkyněmi svého času“, tento čas uspořádat podél pevných rámců.

Aktivity center nesehrávaly roli pouze jako prostředek strukturace času. Svou nezastupitelnou úlohu měly rovněž v procesech vlastní sebedisciplinace skrze aktivitu. Jejich pevné místo v týdenním harmonogramu klientek umožňovalo aktivitu plánovat a systematicky rozšiřovat. Skutečnost, že většina kurzů je placená (přestože se jedná o řádově nižší ceny než je běžné) a klientky poplatky většinou hradí na začátku za celý kurz, zvyšuje motivaci k účasti. Paní Zita (74 let) v této souvislosti uvedla:

Dává mi to (*aktivity v centru*) takový pocit kontinuity. Někdy si sama říkám – nikdy jsem nechyběla, dneska bych možná radši zůstala doma. Ale je mi jasné, že jakmile jednou zmeškám, že pak už se mi tam nebude chtít pořádk. Člověk na sebe musí být přísný. Musí se hýbat, dokud to jde. To je ostatně princip kurzů placených dopředu.

Potřeba „hýbat se“ zdůrazňovaná paní Zitou jako součást práce na aktivním stárnutí byla na jednu stranu uspokojována účastí v centru. Zároveň ale její zapojení se do centra samu tuto potřebu stimulovalo. Kontinuita, ke které na začátku své výpovědi odkazovala, byla především kontinuitou v jasném každodenním řádu, kde aktivita měla nezastupitelné místo. Aktivity center tak do určité míry nahrazovaly imperativy pracovní biografie, kde režim práce byl nahrazen režimem aktivit.⁴² V případě paní Zity se jejich pevné místo a zaplacení dopředu stávaly důležitou motivací pro imperativ „muset chtít“. Pomáhaly překonávat „přirozenou“ lenost a zvyšovaly tak pravděpodobnost, že bude ve svém úsilí být aktivní úspěšná. Použijeme-li opět metafory paní Vilmy z úvodu této kapitoly, stávaly se rovněž „metrem“, který nad sebou

⁴¹ Tento čas samozřejmě nezahrnoval pouze participaci na aktivitách center, důležitou úlohu hrála například péče o vnoučata, které bylo v harmonogramu většiny klientek vymezeno nezastupitelné místo.

⁴² Centra ačkoliv se sama prezentují jako místa pro volnočasové vyžití a setkávání seniorů, kopírují do značné míry režim vzdělávacích institucí. Jejich chod v tomto ohledu navazuje na strukturaci času produktivního věku s letními měsíci jako obdobím volna a dovolené, kdy jsou centra zavřena. Symbolicky tak svým ročním harmonogramem ustavují hranice mezi časem věnovaným produktivním činnostem a časem odpočinku, kde aktivity center zastupují místo prvního jmenovaného. Některé z klientek, především pravidelné účastnice společenských klubů, vnímaly letní uzavření center s nelibostí, neboť s sebou často neslo rovněž přerušování kontaktů s ostatními účastnicemi a nezřídka tak pocit samoty.

(a především v sobě) klientky měly. Tento „metr“ strukturoval i čas mezi aktivitami jako v případě paní Hany (67 let):

To je všechno navečer a tu už mám dost práce se sebou, abych se dokopala do toho muzea městského, protože tam to začíná v půl páté. Je to vlastně dvakrát do měsíce v půl páté jeden kurz. A to si musím najít nějakou činnost a ve tři hodiny, že třeba půjdu do obchodu a tam hodinu strávím vybíráním knížek, protože už je třeba tma a to už se vám z domova vyloženě nechce. To je myslím můj hlavní nepřítel, ta pohodlnost, že prostě když se doma rozsedíte, tak se potom nechce.

Paní Hana ve svém popisu běžného dne ukazuje práci, které je potřeba k aktivnímu stárnutí. Plánování času tak, aby byl vytěžen co nejefektivněji. Jeho zaplnění činnostmi, které tuto efektivitu zpřítomňují. Aktivity center strukturují čas a zároveň zajišťují, že tělo bude neustále v pohybu, nerozsedí se, nezůstane pohodlným, svedené přirozenou touhou nicnedělání. Je potřeba vyjít ven a čas zde strávený zaplnit aktivně tak, aby produkoval další aktivitu. Jak uvádí Oancea (2008: 1): „Je dnes bezpochyby přijímáno, že pasivita a nečinnost v důchodu zvyšuje riziko chronických zdravotních problémů a že podpora sociálního zapojení mezi seniory je důležitou součástí veřejné politiky, jejímž cílem je zmírnit náklady na zdravotní a sociální péči.“ Jak ukazují tyto výpovědi, tuto perspektivu přijímají i samy klientky center. V souladu s efektivitou života samotného usilují o to být aktivními, směřovat ke zdravějšímu, naplněnějšímu stáří, které aktivní stárnutí přislubuje. Tento závazek je závazkem individuálním a nevynucovaným nikým dalším než sebou samotným. Jak poukazuje Foucault (2000a), moderní formy subjektivity nevznikají pod nátlakem vnějšího donucení, ale jsou produktem internalizovaných norem, skrze které kontrolujeme a normalizujeme sami sebe. Aktivní stárnutí jako strategie spravování populace a soubor technik moci, není uváděna v pohyb nátlakem či kontrolou státu, jenž by usiloval o to vynucovat aktivitu od svých občanů v zájmu „boje“ proti demografickému stárnutí. „Krásná totalita jednotlivce není naším společenským řádem amputována, potlačována či zaměňována, ale jednatel je tu pečlivě vyráběn podle celkové taktiky sil a těl.“ (Foucault 2000a: 302)

Subjektivita aktivně stárnoucí/ho seniora/ky, podobně jako ostatní moderní formy subjektivit, je výsledkem procesů sebedisciplinace a disciplinace. Sebedisciplinace byla v případě mých komunikačních partnerek vtělena do práce na projektu být aktivní. Disciplinační mechanismy jsou součástí samotného fungování center. Tyto formy disciplinace se netýkají pouze nabízených aktivit, které se stávají

prostředkem strukturace času a stimulují aktivitu, ale jsou rovněž zakotvené v každodenních interakcích v centru a očekáváníích, která jsou na jeho návštěvníky/ce kladena. Těmto disciplinačním praktikám, které jsou směřovány k tělu samotnému a nakládání s ním v souladu se sociálně konstruovanými významy (aktivního) stárnutí, se věnuje následující kapitola.

4.2.3 SPRAVOVÁNÍ A DISCIPLINACE TĚLA

Udržení si charakteristik těla a jeho zvládnání v souladu s představami produktivního věku bylo důležitou součástí disciplinačních praktik zakotvených ve fungování center. Centra představují veřejný prostor, který na jednotlivce, již do něj vstupují, klade specifické nároky. Vstup do tohoto veřejného prostoru, který je určen k vzdělávání a rozvoji, vyžaduje určitou formu prezentace v souladu s očekáváními kladenými na dospělé, autonomní jednotlivce. Stárí jako distinktivní rys těchto jednotlivců přitom některé z těchto jinak běžných nároků opatřuje zvláštním významem. Obléci se, dbát o své tělo a vzhled se stávaly důležitou součástí kompetencí, jež byly participací v centru potvrzovány a zároveň rozvíjeny. Role centra nebyla zaměstnanci vymezována pouze skrze nabízené aktivity či sociální kontakty, ale i prostřednictvím udržování těchto kompetencí, které byly ve stárí ohroženy na jednu stranu chybějícími strukturami trhu práce, jež by je vyžadovaly, a na stranu druhou předpokládanými rysy spojenými se stárím zahrnující sklony k pasivitě a ztrátu zájmu o svůj zevnějšek. Zaměstnanci centra se tak například zmiňovali:

Pro ně (*klienty/ky*) je to dobré, že mají každodenní činnost, že se musí obléci, že mají něco, jako měli dřív práci. (paní Bohumila, zaměstnankyně)

Ještě to má druhou stranu. Oni (*klienti/ky*) jsou motivovaní se umýt, obléknout, nakadeřit, posoudit, jestli mají dobrou kabelku, jestli nemají už moc nemoderní. Oni se jakoby vracejí do toho svého produktivního období tím, že musejí do té společnosti. (paní Iva, zaměstnankyně)

Přínos centra tak byl definován i skrze motivaci starat se o vlastní tělo a podřizovat ho podobným disciplinačním praktikám (pravidelně někam chodit, vhodně se oblékat, držet krok s módou), které byly součástí jejich „produktivního“ věku. Stárí bylo v tomto kontextu implicitně spojováno se ztrátou zájmu o sebe a svůj vzhled. Předchozí citace přitom představují participaci v centru jako prostředek, jak tento zájem opět nalézt a získat potřebný důvod k jeho rozvoji.

Starání se o svůj vzhled, a tak i jasné vymezení se vůči negativním obrazům seniorů jako lidí, kteří již o sebe nedbají jako dříve, hrálo svou roli i v konstrukcích reprezentací aktivního stárnutí. Klienti/ky centra vystupovali v tomto prostředí jako zhmotnění pozitivních reprezentací stárnutí. Tato pozice s sebou přitom nesla i určité závazky směrem ke vzhledu a šířeji k demonstraci vlastních schopností. Péče o sebe a nepoddávání se pasivnímu přístupu ke svému vzhledu spojeného s obrazy neupravených, zanedbaných seniorů, se stala součástí konstrukce subjektivit aktivně stárnoucích seniorů. Zároveň fungovala jako mechanismus odlišení aktivně stárnoucích seniorů (reprezentovaných klienty/kami centra) od seniorů s odlišným životním stylem, jak demonstruje následující úryvek z terénních poznámek.

Sedíme se zaměstnankyní centra paní Markétou u stolečků před učebnou. V naší blízkosti se utváří skupinka tří žen zřejmě čekajících na začátek kurzu. Paní Markéta přeruší náš rozhovor o fungování centra. Pokyne hlavou směrem ke klientkám a hrdě pronese: „Sem nechodí žádné babky v šátkách, to jsou dámy!“ Prohlížím si klientky. Dvě z nich mají na sobě kostýmek, vlasy pečlivě vyčesané. Jedna z klientek mě zaujme výraznými šperky a upraveným až nezvykle výrazným líčením. (terénní poznámky, schůzka s paní Markétou)

Hrdost v hlase paní Markéty reflektovala symbolické hranice mezi pozitivními reprezentacemi stárnutí symbolizovanými postavami klientek a ostatními seniory. Představa „dam“ se stala vyjádřením těchto obrazů žen, které dbají o svůj zevnějšek jako součást práce na projektu aktivního stárnutí. Jeho vyjádřením se stává tělo, jež je začleňováno do struktur aktivit tak, aby byly zajištěné neustálý dohled a motivace k tomu, aby bylo oblečeno a upraveno. Jinými slovy, aby bylo spravováno vhodným způsobem.

Tělo, jeho úprava, oblečení a především nakládání s ním sehrávaly důležitou roli v prezentaci sama sebe nejen jako aktivně stárnoucího seniora/ky, ale především jako kompetentního a soběstačného jednotlivce. Řada autorů a autorek (například Gullette 2003; Hockey a James 1993) poukazuje na silné spojení mezi stárnoucím tělem fyzickým a mentálním úpadkem. Featherstone a Hepworth (1991: 376) tvrdí, že stárnutí u většiny lidí budí znepokojivé pocity proto, že narušuje společenskou představu toho, co to znamená být plnohodnotným dospělým jedincem. Částečná nebo úplná ztráta kontroly nad vlastním tělem (zastoupená ve stáří například imobilitou nebo inkontinencí) ohrožují samotnou definici dospělého člověka, který má být schopen tyto tělesné funkce za každé situace ovládat. Kontos (1999) v této souvislosti hovoří

o dominanci biologického stárnutí organismu v současném uvažování o významech stáří. Staří lidé se stávají „uvěznění“ v biologii. Jejich osobnost je vnímaná stejně jako stárnoucí tělo jako křehká, upadávající, náchylná k nemocem. Skrze tyto představy je interpretováno rovněž chování jednotlivců. Jak poukazuje Twigg (2007: 295), staří lidé jsou vystaveni „...klimatu, jež disciplinuje a posuzuje jejich těla přísněji než těla mladších lidí.“ Jakýkoliv lapsus v jejich sebe prezentaci, přeřeknutí či skvrna na oblečení mohou být interpretovány jako ztráta kontroly nad svým tělem a příznak senility. Podobnému klimatu byla vystavena i těla seniorů v centru, jejichž disciplinace byla posilována neustálou přítomností hrozby selhání v prezentaci sebe sama jako kompetentního individua. Neupravenost, nevhodná poznámka, projevení emocí, ale i kritika mohly rychle získat nové významy, jak ilustruje i úryvek z terénních poznámek

Kurz se sešel po vánočních prázdninách. Když přicházím k místnosti, zdá se, že mezi klientkami panuje dobrá nálada, všichni jsou rádi, že se po prázdninách opět vidí. Místnost je ale zavřená. Přichází zaměstnankyně centra paní Vendula a odemýká ji. Klientky se stěžují, proč byla místnost zamčená, že musely čekat venku. Paní Vendula mluví o tom, že se v místnosti krade. V učebně jsou vystavené výrobky klientů z výtvarných kurzů a klienti si stěžují, že se jim ztrácí. Pak ale dodává, že sama osobně si myslí, že se tam nekrade, ale že někteří klienti, co už jsou trochu senilní, si tam něco zapomenou a pak jsou z toho zmatení. Říká to před všemi účastnicemi kurzu. Zdá se mi, že atmosféra trochu houstne. (terénní poznámky, angličtina)

Tato příhoda ukazuje, jak snadné je sociálně překročit hranici mezi třetím a čtvrtým věkem. Stárnoucí těla seniorů a jejich chování je posuzováno v kontextu této linie, která může opatřovat novým významem události, slova, rozhodnutí, která kdyby náležela jinému aktérovi s jinak starým tělem, byla by s největší pravděpodobností interpretována jinak. Odkaz na senilitu či demenci se vloudí velice rychle. Následující úryvek z mých terénních poznámek dobře ilustruje, jak běžné interakce snadno získávají jiné významy, pokud jsou rozehrávány stárnoucími těly.

Na klubu je přítomná i paní Cecílie. Její projev je hlasitější než ostatních. Často použije i sprosté slovo. Její smích je hlasitý a trochu zvláštní. Na první pohled nezapadá mezi ostatní i svým oblečením. Často si bere slovo a vypráví historky ze svého života vždycky zakončené hlasitým smíchem. Ostatní se ale nesmějí. Často ji přerušují. Paní Petra ji dává svým tónem i pohledem najevo, že ji vůbec nezajímá, co říká a skáče jí do řeči. Zdá se mi, že paní Cecílie se vymyká. Možná je to dáno jejím vzděláním, zdá se mi, že už má možná trochu problémy s pamětí, možná počínající senilita. (terénní poznámky, společenský klub)

Mé vlastní úvahy přítomné v těchto poznámkách ukazují, jak snadno jsou sociální interakce čteny skrze představy inherentního spojení stárnoucího těla a sešlosti. Blížící se čtvrtý věk charakterizovaný ztrátou kontroly nad svým tělem a vlastní agency se stává implicitně přítomným interpretačním rámcem, který je možné rychle mobilizovat. Jak poznamenává Higgs a Jones (2009: 76-77), iracionalita spojená s demencí a senilitou narušuje představu racionálního jednotlivce klíčovou pro moderní představu subjektu. Senilita představuje selhání moderního civilizovaného těla a schopnosti vykonávat nad ním kontrolu. Toto „selhání“ zároveň brání jedinci zastávat sociální pozici autonomního aktéra.

Možnost sociálního překročení této hranice je v případě stárnoucího těla neustále přítomná. Jak ukazuje analýza těchto běžných interakcí, jakékoliv vybočení v podobě například hlasitého smíchu, upovídání či stěžování si může být interpretováno jako symptom jejího překročení. Stárnoucí těla jsou sledována s tímto vědomím, jež má disciplinační účinky. Nejen pozice aktivně stárnoucího seniora, ale i pozice racionálního aktéra je vratká a může být ohrožena téměř v jakýkoliv moment. Její udržení je sledováno z větší obezřetností a vyžaduje větší úsilí. Stává se tak prostředkem (sebe)disciplinace uskutečňované dohledem nad tělem a chováním.

4.3 SHRNUTÍ

Demografické trendy tzv. stárnutí populace mají zásadní dopad na mnoho aspektů organizace společnosti. Podněcují rovněž debaty ohledně pozice a role seniorů a stávají se výchozím bodem pro konstrukci reprezentací stárnutí. Koncept aktivního, produktivního či úspěšného stárnutí je produktem těchto debat. Jakkoliv se konkrétní definice tohoto konceptu v praxi liší, principy, na které odkazují, jsou vždy velmi podobné. Jak se zmiňuje Andrews (1999: 305), „aktivní stáří je založeno na konceptu adaptace, kdy je individuální přínos měřen mírou, do jaké se přizpůsobuje potřebám společnosti“. Koncept aktivního stárnutí odpovídá na potřebu soběstačných, aktivních, individualistických seniorů, kteří v kontextu rozrůstající se populace seniorů nabízejí optimistickou vizi produktivního stáří.

Cílem této kapitoly bylo analyzovat koncept aktivního stárnutí jako strategii disciplinace populace. Odpovědnost zůstat aktivním v průběhu celého života se nestává pouze odpovědností k sobě samému a ke svému zdraví, ale i odpovědností vůči sociální

kolektivně, jež je v tomto apelu vždy implicitně přítomná. Aktivní stárnutí se obrací na jednotlivce, jeho tělo a čas s cílem učinit principy aktivního stárnutí součástí způsobů, jakým o sobě uvažuje a jak se svým tělem nakládá. Diskurzy aktivního stárnutí tak s sebou přinášejí zásadní dilemata. Na jednu stranu hrají nezastupitelnou roli v procesech dekonstrukce negativních obrazů stárnutí a zároveň, jak ukazuje i tato práce, senioři samotní mobilizují tyto reprezentace při popisu vlastního životního stylu ve stáří, který se stává zdrojem jejich osobního sebeuspokojení a sebevědomí. Na druhou stranu ale tyto diskurzy kladou na seniory nové nároky. Imperativ zůstat aktivní v sobě inherentně obsahuje i etický rozměr, kde se být aktivní stává synonymem odpovědného občana (Hepworth 1995; Rudman 2006).

Rozhovory se zaměstnanci a klientkami center ukazují, že i tito aktéři internalizovali představu aktivity jako důležité součásti žádoucího životního stylu ve stáří. Tento text poukazuje na strategie, které klientky používaly k tomu, aby zajistily, že jejich těla budou neustále aktivní. Aktivní stárnutí se pro ně stalo projektem, na němž je potřeba pracovat. Prostřednictvím technologií sebe samého zakotvených v imperativech „být v pohybu, neustále něco dělat“ participovaly na produkci diskurzů aktivního stárnutí jako formy disciplinace těla. Ačkoliv mé komunikační partnerky zdůrazňovaly osvobození se od imperativu „muset“, který spojovaly především s pracovním životem (a v případě žen rovněž rodinnými povinnostmi), jejich každodennost byla podřízena podobným normám. Původní jasně vymezené „muset dělat to a to“ (pracovat a starat se o rodinu) se proměnilo na více abstraktní „muset něco dělat“. Aktivity centra přitom nabízejí možnost, jak tento nový imperativ naplnit a nabízejí alternativní rámce strukturování volného času. Mechanismy neustálého dohledu nad tělem, jeho aktivitou a nakládáním s ním, jež Foucault považuje za konstitutivní rys fungování moderní biomoci, tvoří nedílnou součást každodenního fungování center. Představují důležité mechanismy produkce specifických subjektivit, jež se stávají klíčovým zájmem fungování diskurzů aktivního stárnutí.

V další části této práce navazují na koncept biomoci analýzou normativní dimenze diskurzů aktivního stárnutí. Jedním ze zásadních důsledků rozvoje moderní formy biomoci byl i narůstající význam normy. Cílem biomoci je kvantifikovat, měřit, oceňovat a rovněž hierarchizovat (Foucault 1990: 144). Následující kapitoly se věnují dílčím způsobům, prostřednictvím nichž jsou skrze aktivitu ustavovány hierarchie mezi životními styly ve stáří. Poukazují na význam aktivity v procesu vytváření normativního

obrazu „dobrého stáří“, který na jednu stranu slouží seniorům jako prostředek vymezení se vůči stereotypním obrazům stárnutí, na druhé straně se ale zároveň jeho prostřednictvím konstituují nové nerovnosti založené na možnosti/ochotě „aktivně stárnout“.

5 AKTIVITA A KONSTRUKCE HIERARCHIE ŽIVOTNÍCH STYLŮ VE STÁŘÍ - AKTIVNÍ STÁRNUTÍ JAKO „DOBŘÉ“ STÁRNUTÍ

Jakkoliv se mohou jednotlivé přístupy k aktivnímu stáří lišit, vždy v jejich rámci můžeme vysledovat jeden silný společný motiv. Aktivní stáří je především stářím pozitivním. Stářím, které je představováno jako správný model. Tento model je přitom natolik vhodný, že má být dokonce podporován státem jako jeho oficiální priorita. Jak poznamenává Tulle-Winton (1999: 282), jednou ze současných výrazných změn spojených se stárnutím je vynoření se představy, že lidé by měli dosahovat „dobrého“ stárnutí. Tato skutečnost s sebou nutně nese odlišení stárnutí „špatného“ a stárnutí „vhodného“. Tyto kategorie přitom nelze považovat za objektivní. Hepworth (1995: 177) v této souvislosti uvádí, že tato kategorizace „podporuje a zvyšuje vědomí si věku, kde dominuje strach ze stárnutí. Stáří je tak následně vnímáno jako sociální problém, který může být vyřešen pouze podporou podob stárnutí, jež jsou normativně vymezené jako pozitivní (tj. těch, jež jsou výrazem „racionálního“ a nezávislého životního stylu) a bráněním nebo dokonce trestáním podob stárnutí definovaných jako deviantní (tj. těch „neracionálních“, pohodlných a především pak podporujících sociální závislost)“. Vynoření konceptu aktivního stáří se odehrává ve specifickém historickém kontextu. Samotná idea aktivního stáří přitom představuje výraz určité ideologie, v jejímž kontextu musíme také interpretovat její současnou dominanci v gerontologickém diskurzu i v přístupu k politice vůči seniorům (Moody 2001).

Klíčovým mechanismem konstrukce aktivního stáří jako stáří dobrého se přitom stává samotná idea aktivity. Frekvence, s jakou se tento pojem objevuje v dokumentech věnovaných problematice stárnutí, poukazuje na její výsadní roli ve formování představ vhodného stárnutí. Katz (2000) přitom upozorňuje na to, že se jedná o relativně nový koncept ve vztahu ke stáří, který ale v současné době představuje klíčovou součást konstrukce jeho sociálních významů. Aktivita postupně dostává příděch univerzálního „dobra“, jehož existence je podporována vznikem řady gerontologických studií mapujících pozitiva aktivního životního stylu ve stáří (Katz 2000: 139). Privilegované postavení aktivity v současných přístupech ke stáří ilustruje například i česká publikace Aktivizační přístupy k osobám seniorského věku, která pojímá aktivitu „jako jeden z nejdůležitějších nástrojů naplňování kvality života seniorů“, proto, že „všeobecně přispívá k jejich větší životní spokojenosti odvíjející se od kladného subjektivního

prožitku (z dobře vykonané práce, dobrých rodinných vztahů, dobře stráveného času apod.), ale také protože přispívá k udržování potřebné tělesné a duševní výkonnosti (či k její rehabilitaci)...a tím ke smysluplnému zapojení do společnosti.“ (Müller 2006: 36)

Současné výsadní postavení aktivity v rámci normativních obrazů stárnutí je odrazem i místa, které možnost být aktivní zaujímá v ageistických představách o stáří. Aktivita je vnímána jako prostředek emancipace od sociálního i fyzického stárnutí (Tulle 2008: 15). Negativní stereotypy stárnutí pracující s pasivitou a závislostí jako s klíčem k tomu, kdo je sociálně vnímán jako starý. Aktivita ve stáří tento obraz vyvrací, stejně tak jako představu stárnoucího těla jako těla selhávajícího a upadajícího.

Spojení aktivity s životem ve stáří se stalo pozitivním protipólem tradičních představ spojujících stáří s tělesným i psychickým úpadkem a pasivitou (více k tomu Hazan 1994; Katz 1996). Snaha bojovat proti ageistickým představám o stáří vedla v rámci gerontologie k rozmachu přístupů, které dekonstruovaly stárnutí jako pouhý biologický fakt. Ruku v ruce s touto dekonstrukcí šla často snaha nahradit původně negativní obrazy stárnutí pozitivními vizemi, kde aktivita a produktivita hrála zásadní roli (Featherstone a Hepworth 1995). Tato změna konceptualizace stáří otevřela dveře k novému promýšlení obsahů stárnutí. Na druhou stranu ale Andrews (1999) upozorňuje, že pozitivní obrazy stárnutí často splývají s obrazy produktivního věku či mládí a veškerá specifika stáří jsou ignorována. Otázky týkající se změn spojených s přirozeným procesem stárnutí (jako je například zhoršení zdravotního stavu či snížení pohyblivosti, a tak i aktivity) se tak paradoxně mohou ještě více problematizovat, neboť jim v těchto představách není vyhrazeno žádné místo (Higgs a Jones 2009). Vytváří se tak nová distinkce mezi „mladými starými“ a „opravdu starými“, kteří jsou vystaveni novým, často mnohem hlubším, formám ageismu (Kessler, Rakoczy a Staudinger 2004; Higgs a Jones 2009).

Termíny jako aktivní, produktivní či úspěšné stárnutí jsou vždy termíny normativními. Obsahují v sobě implicitní porovnání mezi různými životními styly a strategiemi ve stáří. Dominance jedné takovéto strategie a její spojení s pozitivními (a tak i žádoucími) vizemi stárnutí mezi nimi ustavuje hierarchický vztah (Holstein a Minkler 2003). Koncept aktivního stárnutí tak se svým implicitním normativním poselstvím vytváří distinkci mezi těmi, kteří stárnou dobře, a těmi, co stárnou špatně (Moody 2001). Tyto koncepce „vhodného“ stárnutí tak na jednu stranu bojují proti ageistickým představám stáří tím, že zdůrazňují schopnosti, aktivitu a produktivitu

seniorů a stávají se tak jistou formou „sociální inkluze“ (Biggs 2001: 311). Na druhou stranu ale vytvářejí narativa, kde jsou aktivita, produktivita a vhodný životní styl ve stáří vymezeny příliš úzce. Otevírá se tak prostor pro sociální inkluzi pro seniory s dostatečnými mentálními a fyzickými schopnostmi, aby se mohli účastnit aktivit asociovaných především s produktivním věkem (Biggs 2001). Termín aktivita má v rámci konceptu aktivního stárnutí jasně vymezené obsahy a „aktivními“ se tak stávají pouze určité činnosti. Jak poukazuje Holstein a Minkler (2003: 793), aktivity, jako například péče o druhé či udržování přátelství z tohoto konceptu vypadávají.

Přílišný důraz na aktivitu zároveň problematizuje fyzická omezení spjatá se stárnutím organismu a přispívá k zneviditelnění a „kulturnímu popírání postižení, závislosti a ve svém důsledku i smrti“ (Holstein a Minkler 2003: 793). Budují příliš jednostranný pohled, který propaguje jednu verzi správného stárnutí, která je navíc značně omezena fyzickými schopnostmi jednotlivců. Tyto přístupy navíc často neberou v potaz strukturální faktory, které mohou do zkušenosti stárnutí intervenovat a ovlivňovat její podobu (Estes 2001: 27). Vyzdvihnutí jednoho modelu stárnutí jako univerzálně vhodného nutně ignoruje kategorie genderu, etnicity, socioekonomického statusu a individuální zdravotní stav jako faktory přispívající k diverzitě zkušenosti a přístupu stárnutí (Asquith 2009; Biggs 2001; Holstein a Minkler 2003; Wray 2003).

Cílem této kapitoly je poukázat na roli diskurzů aktivního stárnutí v ustavování normativních rámců pro vnímání jednotlivých životních stylů ve stáří. Aktivita se v současnosti stává klíčovým konceptuálním rámcem uchopování stárnutí, které má rovněž etický podtext v tom, že jasně vymezuje aktivitu ve stáří jako univerzálně žádoucí stav (Katz 2000). Cílem tohoto textu je analyzovat způsoby, prostřednictvím nichž se konstruuje obraz aktivního stáří jako stáří dobrého. Snažím se přitom ukázat, že aktivita ve stáří v současnosti reprezentuje idealizovaný obraz stáří, který se odráží nejen v dominantním gerontologickém (i politickém) diskurzu a v přístupu profesionálů k péči o seniory, ale i v konkrétním uchopování stáří samotnými seniory. Analyzuji, jakým způsobem se v rámci každodenního chodu center a přístupu jejich zaměstnanců konstruuje představa aktivního stárnutí jako žádoucího a nejvhodnějšího životního stylu. V následující části se věnuji obrazům aktivního stárnutí tak, jak je reprezentovali jednotliví aktéři v centrech. Snažím se přitom poukázat na normativnost těchto představ, které na úrovni gerontologického diskurzu, přístupu zaměstnanců center k seniorům

i seniorů samotných vytvářejí obraz aktivního stáří jako stáří nejen dobrého, ale především implicitně „lepšího“.

5.1 HRDÉ LVICE – AKTIVITA (A CENTRA), KTERÁ MĚNÍ ŽIVOT

Obě studovaná centra se ve svých materiálech explicitně vztahují k ideji aktivního stáří. Centrum ve Zlínském kraji má dokonce jako své heslo „aktivitou proti stárnutí“. V jiném svém materiálu uvádí, že jeho cílem je „ukázat, že i seniorský věk je zajímavý a lze jej prožít aktivně a s úsměvem“. Slovo aktivita je jedním z nejčastějších slov objevujících se na propagačních materiálech obou center. Zároveň je to slovo, které se často objevuje i v dalších kontextech mimo oficiální dokumenty. Jako aktivity nazývají klienti své jednotlivé činnosti, kterých se v centrech zúčastňují (aktivitou je tak účast na jazykových kurzech, přednáškách či počítačových kurzech). Tímto způsobem o aktivitách hovoří i zaměstnanci centra. V této kapitole bych se ale ráda zaměřila na další rovinu, v jejímž rámci představa aktivity vystupuje silně v souvislosti s konstrukcí aktivního stáří jako dobrého. Aktivita je především zásadním konceptuálním rámcem, který zaměstnanci center používají na jednu stranu k vyzdvižení role svého centra a na druhou stranu pro zdůraznění výjimečnosti svých klientů.

S ohledem na vztah center k představám aktivního stáří není překvapivé, že se zaměstnanci k aktivitě ve stáří stavěli bez výhrad pozitivně. Tento pozitivní přístup často ústil až do glorifikace aktivity představované jako klíč k úspěšnému a šťastnému stárnutí. Ideálně typické vyjádření tohoto vztahu k aktivitě ilustruje následující zachycení veřejného projevu zástupce vedení jednoho z center k seniorům/kám, kteří se v něm pravidelně angažovali, proneseného v rámci výročního setkání.

Zástupce vedení začíná svůj projev příběhem o elixíru života. V minulosti se řada alchymistů ve všech dobách snažila najít elixír mládí nebo života. Pak se stala ta paradoxní situace, že lidé skutečně začali žít déle, ale objevil se jiný problém - co teď s tím delším životem. V mnoha příručkách se dočteme o řadě receptů na to, jak zůstat mladý a déle žít. Na jednu věc ale tyto recepty zapomínají. Klíčem k mládí a dlouhému životu je především aktivita. Zástupce se obrací na publikum: „Vy všichni, co tam sedíte, jste našli tento elixír života a smysluplné strávení stáří. Tím, že děláte něco pro druhé, tak děláte i něco pro sebe - vrací se vám to právě v podobě dlouhého aktivního života. Vy všichni jste napsali recept na elixír života. Je to odpovědí na obě otázky - jak žít déle a zároveň co s časem, který získáme dlouhověkostí.“ (terénní poznámky, výroční setkání)

Aktivita byla v metaforickém vyjádření elixíru života představovaná jako cesta nejen k delšímu životu, ale především životu smysluplnému. Aktivita již s ohledem na publikum přitom v této metafoře vystupovala specificky v podobě participace na aktivitách centra. Aktivita a zapojení se do center či jiných podobných akcí pro seniory často splývaly v jediné synonymum.⁴³ Ve výpovědích zaměstnanců přitom často vystupovala jako něco, co doslova dokáže změnit seniorům život. Během několika rozhovorů s různými zaměstnanci centra mi tito lidé přibližovali jeho chod prostřednictvím metafor zobrazujících aktivitu jako moment, který podobu života ve stáří zásadním způsobem nejenže mění, ale především posunuje k lepšímu. Jedna ze zaměstnankyň pražského centra paní Markéta tento obraz popisovala prostřednictvím metafor „padlých andělů, kteří odcházejí jako hrdé Ivce“. Odkazovala tak k ženám, které často po ztrátě partnera nebo dokonce ve chvíli, kdy se u nich objeví rakovina (explicitně zmiňovaná paní Markétou) vstupují do centra, kde se doslova promění v jinou osobu. Účast na těchto aktivitách a seznámení se s podobně smýšlejícími lidmi změni nejen jejich psychiku a sebevědomí, ale podle slov této komunikační partnerky dokonce jejich vzhled. Tyto ženy se promění z frustrovaných žen na sebevědomé, elegantní a o sebe pečující dámy. Podobně hovořila i ředitelka centra ve Zlínském kraji, která se zmiňovala o tom, že jejich centrum už pomohlo spoustě lidí. Tito lidé do centra přicházejí po tom, co odejdou do důchodu nebo co ztratí partnera. Díky aktivitám v centru se přestanou cítit sami a „najdou zase nějaký smysl života“. Svou konkrétní podobu nacházejí tyto metaforu a představy v popise životního příběhu paní P., o které se v dokumentech určených pro veřejnost zmiňuje jedno z center. Paní P. je příkladem typické ženy, která podle slov jedné zaměstnankyňe „v centru vyrostla“. Zaměstnankyňe centra paní Iva o paní P. hovořila i při našem společném rozhovoru:

Jak jsem napsala o té paní P., to je typická babička, která prostě přišla jen tak nakouknout mezi ty druhý babičky, jestli se teda s nimi může srovnat a ona

⁴³ Tato skutečnost ale nutně neznamená, že sami zaměstnanci sdíleli takovou úzkou definici aktivity ve stáří. Existenci komplexnějších pohledů na vymezení obsahů aktivity ilustrují i pasáže z dopisu zaměstnankyňe jednoho z center paní Magdy, který mi zaslala o po tom, co jsem ji požádala o přečtení první verze tohoto textu. V dopise se distancovala od představy center jako zprostředkovatelů vhodného životního stylu ve stáří. Jak sama napsala: „Já jsem nikdy neuvažovala tak, že bych chtěla hovořit o „dobrém a špatném stárnutí“. Já chápu aktivitou vše, co člověk ve stáří dělá, a to neznamená, že musí navštěvovat Centra pro seniory.“ Dominance diskurzu aktivního stárnutí v politice uplatňované vůči sociálním službám pro seniory tak může vést ke snaze veřejně prezentovat aktivitu ve stáří jako synonymum zapojení do center, ačkoliv sami zaměstnanci mohou reflektovat limity takového přístupu. Ztotožnění aktivity center s vizí aktivního stárnutí je tak vždy potřeba nahlížet v kontextu úsilí o zachování existence samotných center, jež jsou na své roli zprostředkovatele aktivního stárnutí bytostně závislé.

tam vyrostla. Ona to ví a je si toho vědoma, je pochválena a říkám vy jste naše hvězda a ona se na mě vždycky zazubí a řekne: myslíte? Já říkám ne myslím, já to vím, jak jste se proměnila a ona říká: „A víte, že se mi to taky zdá, že jsem se proměnila, já už nejsem jen ta kostelní babka, která prostě jde s lidmi ze mše a teď si povídá, ale docela jim můžu o něčem povídat.“

Tento příběh přitom silně poukazuje na ambivalentnost těchto představ v praxi. S paní P. (80 let) jsem měla možnost hovořit osobně. Paní P. je ženou, která se posledních více jak deset let starala o svého manžela trpícího Alzheimerovou nemocí. Před jeho onemocněním se spolu podle jejích slov zúčastňovali řady aktivit a společenských akcí. Do centra se dostala krátce před smrtí svého manžela. Péči o nemohoucího partnera popisovala jako emocionálně, fyzicky i časově náročný proces, který ji psychicky vyčerpával. Tento kontext se ale v příběhu P. tak, jak jej popisovaly metafory „padlých andělů“, neobjevuje. Příběh vyprávěný zaměstnankyní centra na jednu stranu popisuje životní styl paní P. před tím, než v centru „vyrostla“, jako méně aktivní a implicitně rovněž jako méně vhodný.⁴⁴ Zároveň je zde centrum představeno jako hlavní impuls její proměny. Rozhovor s paní P. ale naznačuje, že se zúčastňovala společenských aktivit i před nemocí manžela, která si vyžádala zásadní změnu v jejím životě a že tak její postupné zapojení se do aktivit mohlo být pouze příznakem návratu k jejímu původnímu životnímu stylu. V příběhu tak, jak mi byl prezentován zaměstnanci, je ale centrum a jeho aktivity představeno jako zásadní zprostředkovatel její proměny „k lepšímu“.

Aktivita v příběhu paní P. vystupuje jako prostředek, skrze nějž člověk nabývá hodnotu v očích ostatních i ve svých vlastních. Aktivity center a s nimi spojená motivace vyjít ven, dbát o sebe, cvičit mozek symbolicky vymaňovala klientky center ze stereotypních reprezentací seniorů bez zájmů jako v případě paní P., která najednou „měla co povídat“. Centra a další aktivity pro seniory byly v tomto příběhu situovány do pozice prostředníka umožňujícího seniorům získat tento kapitál.⁴⁵ Jak se dále zmiňovala zaměstnankyně centra paní Iva v popise jedné z klientek centra:

⁴⁴ Z rozhovoru s paní Ivou nebylo patrné, zda si je vědoma předchozí životní zkušenosti paní P. Nelze tak tento výrok interpretovat tak, že by péče o manžela nebyla hodnocena jako stejně aktivní a hodnotná jako aktivity prezentované centrem.

⁴⁵ S podobnou představou se lze přitom setkat i v odborných publikacích. Müller (2006: 37): například v publikaci pojednávající o Aktivizačních přístupech k seniorům definuje aktivitu seniorů následujícím způsobem: „Fenomén aktivita seniorů lze chápat jako jistý výsledný produkt aktivizace seniorů.“ Senioři jsou v rámci této definice zbaveni role subjektu a aktivita je představována především jako výsledek činnosti sociálních pracovníků a specializovaných institucí. Zároveň jako aktivita v této definici vystupuje jen specifická činnost, jež si toto označení zaslouží jen díky své přímé spojitosti s cíleným

Ta má o čem povídat, tak si jí vnuci váží a takové to je něco jiného než babička na pečení buchet. To může všechno při tom, ty buchty, ale přeci jenom má pro ně i jinou hodnotu.....To jsem taky teď slyšela takový názor, že prostě pokud ti senioři se ničeho nezúčastní, tak oni nemůžou povídat než o svých nemocech, o tom, jak jim to tráví, jak zažívají, a to zase moc není zajímavé pro druhé, pro mladší generaci, ale když oni chodí na koncerty, do divadel, nebo ty divadla jsou teda hodně drahá, ale když třeba chodí na ty generálky koncertní, no tak si myslím, že jako jsou zajímaví i pro ty svoje vnuky.

Způsob, jakým se v centrech tyto obrazy vytvářejí, je potřeba vnímat především v souvislosti s konstrukcí aktivního stáří jako stáří dobrého, které úzce souvisí i s vnímáním role centra. Jak poukazuje Katz (2000), vyzdvihování aktivity v současném gerontologickém diskurzu má i své praktické odůvodnění. Aktivita je nejen něčím, co lidé dělají, ale co lze také snadno měřit. Stává se tak podle Katze důležitou součástí disciplinace stárnoucího těla, které může být efektivně podrobováno kontrole ze strany odborníků. Aktivita tak v sobě obsahuje jak etický rozměr tím, že definuje, jak vypadá správné stáří, tak profesionální kapitál. Zaměstnanci těchto center a především centra samotná se stávají těmi, kdo zprostředkovává cestu k těmto obrazům „dobrého“ stárnutí. Jak se zmiňuje Katz (2000: 140), „Stárnoucí lidé jsou uzavíráni do sociálních představ, kde morální, disciplinatorní konvence kolem aktivity, zdraví a nezávislosti reprezentují idealizované stáří.“ Kvůli těmto metaforám zaměstnanci centra zdůrazňovali roli svého centra prostřednictvím vyzdvižení představ aktivity jako univerzálně vhodného modelu pro život ve stáří. Transformace, kterou v příbězích procházeli jejich klienti, je nutné vnímat jako manifestaci představy aktivního stáří jako stáří dobrého. Kontrastování původních životních stylů a života, který přináší účast na aktivitách, je tak především prostředkem ke konstrukci určitého životního stylu jako implicitně lepšího.

Situování center do pozice zprostředkovatelů aktivního životního stylu, který je zároveň popisován jako univerzálně vhodný model, je pochopitelné z hlediska postavení představy aktivního stárnutí v současných gerontologických diskurzích i přístupu státu. V návaznosti na dominující postavení (často úzce) vymezené aktivity v reprezentacích žádoucího modelu stárnutí se aktivizace seniorů stává klíčem k obhájení relevance samotné existence centra. Centra jsou existenčně závislá na podpoře státu, krajů a jiných subjektů. Přihlášení se k ideám ztělesňovaným představou aktivního stárnutí

působením procesů aktivizace. Senioři jsou tak situováni do pozice těch, jež jsou ve svém přístupu k aktivitě závislí na činnosti druhých.

a zároveň představení vlastní organizace jako prostředníka, který je schopen tyto ideje naplnit, může být nutnou podmínkou pro získávání finanční podpory. Participace na diskurzu aktivního stárnutí, který je představován jako vize žádoucího stárnutí, tak může být do jisté míry i vynucenou strategií, jak obhájit relevanci a prospěšnost vlastní organizace.

Kromě představy aktivity jako skutečnosti, která transformuje vaši životní zkušenost, se v rámci centra uplatňoval ještě druhý moment podléjící se na konstrukci aktivního stáří jako dobrého. Tímto momentem byla explicitní distinkce mezi klienty centra a ostatními seniory. Tato distinkce se neobjevovala pouze v přístupu zaměstnanců, ale i v postojích samotných seniorů/ek K této skutečnosti se vrátím ještě později, nyní se ale zaměřím na způsob, jakým zaměstnanci konstruovali výlučnost klientů centra.

5.1.1 „TROŠIČKU LEPŠÍ KLIENTELA“ – KONSTRUOVÁNÍ VÝLUČNOSTI KLIENTŮ

Klientky zúčastňující se chodu centra mi byly jeho zaměstnanci představovány často s pýchou. Aktivní senioři v těchto popisech vystupovali jako hodni obdivu díky svému elánu a životnímu stylu. Zaměstnanci při popisu charakteristik klientek poukazovali především na jejich snahu hledat a zkoušet nové věci. Zaměstnanci centra si byli vědomi distinkce mezi klientkami účastnicemi se různých typů programu, na niž jsem upozorňovala v kapitole věnované popisům center. Účastnice společenských klubů určených k seznamování a povídání v těchto reprezentacích vystupovaly odlišně. I pro ně ale byla v jejich očích otevřena cesta k aktivnímu životnímu stylu - mohly v centru „vyrůst“ podobně jako paní P. Aktivní životní styl symbolizovaný intenzivním zapojením se do aktivit pro seniory byl přitom konstruován jako vhodná a žádoucí alternativa pro všechny, jako v případě následující úryvku z rozhovoru se zaměstnankyní centra paní Renatou:

JHM: Když jsem si četla na tom rozpisu název toho společenského klubu, tak jsem z toho získala pocit, že je pro osamělé lidi nebo mi to vsugerovalo takový dojem. Nebo máš pocit, že to tak není?

Myslím si, že z převážné většiny u nás ne. My jsme tam jakoby menší klub, takže jsou tam dvě pani, které jsou jako úplně šíleně aktivní. Ty úplně obdivuju, když každý den vyzvedává vnučka a pak ještě támhle chodila na Tai-chi, tudle zase něco, prostě tímhle způsobem a ještě si sdělily ty

informace, jak ta jedna byla na tom Tai-chi a jak to bylo dobrý a tamto bylo blbý a jak jako ty břišní tance by mohly zkusit. A pak jsou tam jedna pani, nebo dvě, které docela hodně chodí. Ty zase prostě vůbec nikam jinam nechodí. Buďto k nám (*do centra*) nebo domů a je tam celý týden.....Jako ty ostatní jsou čupr babky, které vymetou každou výstavu a tuhle už se ptala i tahle paní jako jo a že ta výstava zadarmo? Jako že by se tam šlo. Že se tam (*na klubu*) probere, co kde která viděla a myslím si, že to může naladit i tuhle paní jako k tomu, že taky nemusí být sama doma, když je schopná dojít sem, proč by nebyla schopná dojít na výstavu za dvacku.

Podobně jako v případě předchozího úryvku šel obdiv k aktivním seniorkám často ruku v ruce s méně či více viditelným porovnáním s ostatními seniory a jejich životním stylem. Jedna z mála mladších dobrovolnic v centru paní Irena účastnice svého kurzu popisovala následovně:

A já tedy žasnu, co tyhle ty ženský v tomhle věku mají zájmů, tedy ty, co sem (*do centra*) chodí, taky znám jiný, který nedělají nic a sedí doma a koukají do televize, ale prostě tyhle ty aktivní ženský, to je opravdu...

Možnost participovat na aktivitách centra vydělovala klienty v očích zaměstnanců z jinak homogenní masy seniorů. Při jedné návštěvě se mi zaměstnankyně centra paní Iva svěrovala o tom, že si ke své práci „přibrála i ty babičky“. Narážela tak na program připravovaný pro klienty denního stacionáře, který je poblíž centra. Senioři navštěvující tento stacionář jsou ve stejném věku jako ostatní klienti centra, často se ale potýkají s těžšími zdravotními problémy. Tato poznámka poukazovala na jasnou distinkci mezi klienty centra a ostatními seniory. Klíčem k této distinkci se přitom stávala právě aktivita.

Zaměstnanci se k jiným životním stylům ve stáří reprezentovaným „ostatními“ seniory stavěli spíše ambivalentně, často pejorativně či paternalisticky, stejně tak jako k jiným možným aktivitám ve stáří. Jedna z dobrovolnic v centru paní Alena kontrastovala každodennost centra, „kde nikdo do ničeho nikoho nenutí a vše vzniká spontánně“, se zážitky ze srazu důchodců ze svého bývalého pracoviště. Ženy, které se tam sešly, označovala za „komunistické babky“ a průběh setkání popisovala velice negativně jako pasivní sezení, kde se „každý bál cokoliv říct“. Podobně porovnávala svou zkušenost i paní Magda, která chvíli vedla klub důchodců. Tito klienti ji podle jejích slov nepřijali dobře. Pořád tam chodili ti samí lidé s věkovým průměrem osmdesát let. Jak dále pokračovala: „Vůbec se tam nedělo nic aktivního. Pořád seděli jen na svých židlích. Když tam přišel někdo nový, tak si jim na tu židli hlavně nesměl sednout.“ Časem se v tomto klubu vydělila skupinka aktivnějších, které ředitelka

označovala „za ty své“, kteří se pak zapojili i do nového centra. Toto vymezení se vůči ostatním aktivitám ve stáří, stejně tak jako vydělení klientů centra z představy o seniorech, lze vnímat rovněž jako mechanismus vyzdvižení aktivního stáří jako staří „dobrého“. Jak se pokusím ukázat v následující části, tento mechanismus nespočíval pouze ve vydělení jejich klientů, ale obsahoval v sobě rovněž moment jejich konstrukce jako seniorů, kteří stárnou „lépe“.

Klienti/ky centra tak, jak je popisovali zaměstnanci, vystupovali jako lidé, kteří si zaslouží díky svému aktivnímu životu obdiv. Zaměstnankyně centra paní Gábina se například zmiňovala o tom, že „klienty obdivuje v tom, že s tím stářím bojují aktivně, že se k němu staví aktivně“. Podobně paní Lucie s nadšením popisovala osmdesátileté účastnice kurzu, které „nejsou ušlápnuté“. Když už nemohou, jedna druhé pomůže, aby do centra mohly přijít, a pak odcházejí „s veselou, šťastné, že se potkaly a popovídaly si“. Paní Lucie dávala tento životní postoj do kontrastu s některými „mladými ve čtyřiceti“, kteří na aktivitu už rezignovali. Nejsilněji je distinkce mezi klienty centra a ostatními seniory patrná ve výroku paní Venduly. Ta popisovala klienty centra následujícím způsobem:

Je to jakoby nějaká trošičku lepší klientela....ne lepší, prostě jiná, protože tady ty lidi jsou zvyklí žít kulturně, prostě vzdělávat se, pracovat na sobě, spousta mých klientů jsou vysokoškoláci, nebo lidi se středním úplným vzděláním. Neměla jsem tady nikdy vyučeného. Měla, mám tady jednoho pána, ale zase je to velice kultivovaný člověk, vzdělaný, s rozhledem, takže většina těch lidí, co já tady potkávám, jsou lidi, kteří mají rozhled a chtějí si ho dál budovat, nebo rozšiřovat, upevňovat, vzdělávat se, kulturně žít, investovat do toho peníze, nešetřit na tomhle.

Tento výrok v sobě obsahuje několik důležitých aspektů představy aktivního stáří. Klienti centra jsou popisováni jako specifická skupina vymezená na jednu stranu svým životním stylem a zároveň socioekonomickými charakteristikami, které tento životní styl do značné míry podmiňují. Klienti jsou popisováni jako lepší či jiní s ohledem na jejich vzdělání a aktivitu. Jak poznamenává Hendricks a Hatch (2006: 310), v rámci představy aktivního stárnutí jsou určité vzorce „individuálních“ voleb reprezentované jako vhodnější a zdravější. Tyto volby jsou ale často nedostupné lidem v znevýhodněných sociálních pozicích. Klienti/ky studovaných center jsou lidmi nejčastěji se středoškolským, velice často i vysokoškolským vzděláním. Jedná se tedy o specifickou skupinu, která z hlediska svého sociálního statusu zaujímala výsadní postavení i v průběhu svého produktivního věku. Výlučnost, kterou například paní

Vendula v citovaném úryvku klientům přisuzuje, se tak do značné míry kryje s výlučností jejich sociálního postavení. Struktury pracovního trhu, které byly zdrojem jejich předchozího sociálního statusu, v této fázi jejich života mizí. Jejich výsostné postavení je ale upevňováno skrze aktivní životní styl, který je asociován s produktivním věkem a umožňuje tak symbolicky udržovat návaznost na předchozí zdroje jejich sociálního postavení i po odchodu do důchodu.

Disciplinační praktiky zakotvené v každodenním chodu center a internalizované jejími klientkami kopírovaly požadavky produktivního věku s důrazem na pravidelný režim, starost o sebe a neustálou manifestaci vlastních kompetencí. Andrews (1999: 305) v této souvislosti poznamenává, že jádrem idey aktivního či úspěšného stárnutí je nestárnout či přinejmenším minimalizovat viditelnost vlastního stárnutí. Zapojení se do centra tak seniory v očích zaměstnanců v určitém ohledu vzdaluje od stereotypních obrazů stáří. Tato skutečnost umožnila zaměstnancům centra větší identifikaci s představovanými reprezentacemi stárnutí. Jak se dále zmiňuje paní Vendula: „Z toho mám radost, že dělám ještě s těma čipernejma, takže zas tak smutné to není, to jsou čiperové.“ Narážela tak přitom na to, že práce se seniory je emocionálně náročná. Klientky centra ale demonstrovaly jiný životní styl, odvolávající se spíše na reprezentace produktivního věku, které, jak je patrné z výroků zaměstnanců center, ale i z oficiálních dokumentů státu, jsou konstruovány jako normativní obraz současného „dobrého“ stáří.

V následující části se budu věnovat způsobům, jakými se k obrazu aktivního stáří vztahují samy klientky center. Zaměřím se přitom především na dva momenty. Prvním z nich budou samotné reprezentace života ve stáří tak, jak je konstruovali senioři a seniorky. Snažím se přitom poukázat na zásadní roli, jakou aktivita i samotná centra, jež ji reprezentují, hrají v jejich každodenním životě a především v jejich vztahu ke stáří. V druhé části se pak zaměřím na jejich postoje k jiným životním stylům ve stáří a svým vrstevníkům.

5.2 AKTIVNÍ STÁŘÍ JAKO „JINÉ“ STÁŘÍ – REPREZENTACE AKTIVNÍHO STÁŘÍ

Jak jsem se pokusila ukázat v úvodní části tohoto textu, koncept aktivního stárnutí je představován především jako model pozitivního stárnutí. Jeho cílem je

nabídnout pozitivní reprezentace stárnutí reagující na stereotypní ageistické představy. Podobné procesy lze přitom vysledovat i ve výpovědích klientek center. Jak ukazuje předchozí kapitola, klientky samotné se v rozhovorech vztahovaly k tématu života ve stáří především skrze pozitivní obraz naplněného času a vyzdvihovaly jejich současný životní styl jako v podstatě splnění přání, na která nebyl v minulosti čas. Odchod do důchodu byl v tomto světle vnímán jako zasloužený odpočinek a doba, která dává prostor pro vlastní seberealizaci. Pasivita byla v rozhovorech představována jako něco, čemu je potřeba se vyhnout. Ačkoli klientky v některých případech zdůrazňovaly, že ony samy by často raději zůstaly doma, aktivní životní styl ve stáří pro ně představoval ideální normu, které se chtěly co nejvíce přiblížit. Wearing (1995) v této souvislosti upozorňuje, že právě aktivita poskytuje výrazný prostředek, jak čelit stereotypním představám o životě ve stáří. Možnost vlastní realizace v aktivním trávení volného času podle ní vytváří prostor pro vytváření pozitivního obrazu stárnutí založeného na demonstraci schopností seniorů a ne na tom, co již dělat nemohou. Současný důraz na aktivní stárnutí jako stárnutí „dobré“ se promítal i do způsobu, jakým se ke stárnutí vztahovaly klientky. Aktivita se v jejich výrocích stala osou pozitivního obrazu stárnutí, jehož exkluzivita nejvíce vynikala při popisu jiných životních stylů ve stáří a seniorů, kteří aktivně nežijí.

Ačkoliv stárnutí jako proces je nezpochybnitelné, kategorie stáří je vždy sociálním produktem. To, kdo, kdy a na základě jakých kritérií bude takto klasifikován, je ovlivněno společenským kontextem, ve kterém se stárnutí odehrává. Jak poznamenává Degnen (2007: 78), na konstrukci kategorie stáří se senioři sami aktivně podílejí. Tento proces přitom probíhá na úrovni naší každodennosti. Řada studií (například Faircloth 2001; Jolanki, Jylha a Hervonen 2000; Jones 2006) poukazuje na to, že senioři sami ustavují distinkce mezi tím, kdo a za jaké situace je „opravdu“ starý. Tato distinkce je úzce svázaná s dominantními obrazy stáří. Jak upozorňuje Jones (2006: 80), společenské významy vztahující se ke stáří nabývají převážně (i když samozřejmě ne výhradně) negativních konotací. Ageistické předsudky vůči seniorům fungují na podobných principech jako rasismus a sexismus tím, že „podporují pohled na lidi ne jako na individua, ale jako na členy sociální kategorie“ (Calasanti a Slevin 2001: 19). Ageismus umožňuje mladým generacím zobrazovat seniory jako odlišné, a tak se od nich také distancovat.

Distance od kategorie stáří ale neprobíhá pouze na úrovni mladé generace. Sýkorová (2007b: 60) například poukazuje na to, že i čeští senioři se explicitně ohrazují proti homogenizaci seniorské populace a distancují se od ostatních seniorů, které popisují v rámci ageistických předsudků jako staré, nevrle a neschopné. Stereotypní vnímání stárnutí (které je potvrzováno i seniory samotnými) kontrastuje s potřebami vlastní pozitivní sebe prezentace seniorů. Studie Townsenda, Godfrey a Denby (2006) ukazuje, že senioři samotní vytváří obrazy seniorů-hrdinů a seniorů-chudáků. Tito hrdinové vystupovali v jejich studii jako aktivní, s elánem a nadějí do života. Nevzdávali se, i když se v jejich životě objevovaly překážky často ve formě zdravotních obtíží. Obraz seniorů-hrdinů byl formován v protikladu k obrazu chudáků. Ty představovali senioři, kteří si neustále stěžují, jsou pasivní, nepříjemní a nesnaží se žít naplno. Jejich studie ukazuje, že ačkoliv se senioři vymezují vůči stereotypním obrazům stáří, pokud se jedná o jejich vlastní osobu, často mají tendence je používat na ostatní. Obrazy seniorů-hrdinů získávaly svůj význam až v opozici k stereotypním negativním obrazům „skutečně“ starých (ibid). Podobný proces lze vysledovat i mezi klientkami center. Pozitivní obraz života ve stáří reprezentovaný jejich aktivitou se utvářel v přímé návaznosti na jiné životní styly ve stáří. Tito senioři/ky si byli vědomi existence jiných životních stylů, které často v jejich vyprávěních sloužily ke konstrukci jejich vlastní pozitivní reprezentace života ve stáří. V jejich výročí vystupovala kategorie „my“, která se vztahovala k lidem sdružujícím se kolem aktivit center nebo k jejich stejně smýšlejícím přátelům.

Takže, když jsem odešla do důchodu, zjistila jsem, protože jsem bývalá kantorka, že mi chybí činnost mezi lidmi. Zůstat sama doma bylo pro mě frustrující...takže chodím tady do kurzu angličtiny stále. Líbí se mi to z toho důvodu, že je to taková skupinka stálá, taková přátelská skupinka také...takže my jsme se tak dostali k sobě tak i ti, řekněme, co mají takové pokrokovější názory a prostě jsme, jak se to dnes říká „in“ (*smích*), takže se nám to moc líbí a i dokonce se scházíme ta naše skupinka mimo angličtinu, abychom si prostě anglicky popovídali. (paní Alena, 68 let)

Aktivity prožívané v rámci centra s podobně smýšlejícími lidmi často kontrastovaly s představou ostatních seniorů a jejich náplně volného času jako v případě paní Anny (75 let):

No teda nechodím, jak bych to řekla, nechodím vyloženě na ty akce důchodců, protože tam jsou opravdu hodně lidi, jako už takoví vážní, bez nějakých větších aktivit, že buď nemůžou, nebo je to nebaví, nemají zájem třeba o něco takového. Tak jako takový ty vyloženě domovy důchodců, to

ještě zatím pro mě není, ale je to rezerva, až mě bude osmdesát nebo devadesát, tak třeba ráda tam ještě zavítám (*smích*).

Podobně i ve výpovědích mých komunikačních partnerek vystupovaly obrazy seniorů-chudáků, které sloužily ke konstrukci reprezentací „správného“ a „špatného“ stárnutí. Často prostřednictvím životního stylu lidí ze svého bezprostředního okolí poukazovaly na škodlivost pasivity a uzavřenosti ve stáří. Paní Hana (67 let) tak v rozhovoru zmiňovala svou stejně starou kolegyni:

Mám právě jednu kolegyni, která úplně rezignovala a jenom brečí. Nic nedělá.Ona, že se jí nechce vstávat a než se tam dopracuje a úplně přestala chodit, ta má jediný štěstí, že má manžela, který se dost stará, snaží se jí nějak pomáhatOna byla vždycky taková trošičku, ne že by nikam - jezdila, chodila, ale strašně byla pesimistka životní, hrozná. Ona to úplně roznášela, jako nákaza. Ono toho máte v životě dost, na co byste si mohla stěžovat, ale já nevím pořád jenom kvílet. Ona v tom pokračovala, ale jako tím, že nebyla nucená ráno vstát, nebyla nucená ráno něco si připravit, teď už jsme jí dlouho neviděli, ona nás ani nechce vidět.Víte mě v roce 2000 umřela nejlepší kamarádka na rakovinu, úplně jsme spolu prožívaly všechno a teď si řeknete, ten život je tak strašně krátký, může se cokoliv stát, že jo, nevíte nikdy, co ve vás bují, tak prostě žít každý den v tempu. Tak já jsem zase takový životní optimista.

Představa, že člověk musí čas ve stáří především využít, se objevovala téměř ve všech rozhovorech. Klientky často k této představě odkazovaly prostřednictvím vět typu „dokud ještě můžu, musím si užít“ či „když ještě můžu chodit, tak nemůžu sedět doma“. Nesoulad mezi životními styly ve stáří, na který v předešlém úryvku v případě zmiňované kolegyně odkazovala paní Hana, mohl být dokonce příčinou narušení vztahů s okolím. Paní Jarmila (67 let) například hovořila o rozepřích s bývalými přáteli. Klientky v rozhovorech často zmiňovaly, že „lidé se ve stáří mění“. Tuto změnu ale aplikovaly především na svoje okolí. Ostatní senioři/ky často v jejich vyprávěních vystupovali prostřednictvím jednoduchých zkratk odkazujících především na negativní obrazy stáří. Paní Milena (80 let) se v této souvislosti zmiňovala:

Napište to tam, já nechci zblbnout, abych byla ta paní XY, která takhle čouhá z okna, mluví jen o svém pejskovi, že už nežere hovězí zadní, oni mu kupují roštěnou.....Tak nechci být taková, jak oni pořád si šuškájí a tohleto, ona chodí tancovat, víte, ona chodí určitě tancovat. Takhle já neskončím a nechci skončit, já chci prožít zbytek svého života kulturně a jak bych řekla, v pravdě a čestně..... Ale nemůžu říct, že žiju nějaký nešťastný zoufalý život, nežiju a nepůsobím tak snad. Mně vždycky říká ten můj přítel: „Víš, proč já tě mám tak strašně rád - pro tvůj optimismus.“ Že ze mě vyzařuje optimismus, že nejsem taková zapšklá. Jako ty vdovy některé (*napodobuje zoufalý tón*): „Já nemůžu žít bez svého manžela, já si něco udělám, já nemůžu žít.“ Ne, tak to já ne tohleto. Musím si v životě najít něco, co mě

bude bavit, co mě bude zajímat a nechci prostě zkejsknout, jestli pejsek měl vepřový nebo svíčkovou, to teda ne.

Podobným způsobem vystupovali ostatní senioři v rozhovorech s dalšími klienty a klientkami center. Tyto obrazy stáří se nejčastěji soustředily na stěžování si na nemoci, kverulantství, nepřátelství vůči mladým lidem, které bylo v některých případech interpretováno právě jako absence smysluplných aktivit, jak ilustruje i následující událost.

Během diskuze po přednášce se rozpoutala debata ohledně životního stylu seniorů. Řada klientek se postupně distancuje od chování „ostatních“ seniorů. Paní Purpurová kritizovala to, že někteří senioři nemají žádnou zábavu. „Pak jen sedí doma a dívají se z okna. Není divu, že si pak jen stěžují.“ (terénní poznámky, debata po přednášce)

Distanci od svých vrstevníků ze strany seniorů potvrzuje i studie Sýkorové (2007a: 217-18). Ta poukazuje na to, že čeští senioři používají strategii sociálního distancování. Vymezují se přitom především vůči zvláště stigmatizujícím prvkům spojeným se stářím jako je resentment a kverulantství. Vlastní pozitivní vlastnosti jsou pak vyzdvihovány především prostřednictvím aktivit, které nejsou typické pro lidi „jejich věku“ (vzdělávání se, sportování, zaměstnání či dobrovolnická činnost). Podobný proces lze vysledovat i mezi seniory/kami navštěvujícími studovaná centra. Aktivita v jejich případě slouží jako prostředek k vymezení se vůči svým vrstevníkům a zároveň vyzdvihnutí vlastního životního stylu jako „lepšího“. K podobným závěrům dochází i další studie. Hurd (1999) ve své studii centra pro seniory ukazuje, jak se schopnost aktivního trávení volného času stává výrazným motivem života řady seniorů, který dále strukturuje jejich vztahy vůči ostatním vrstevníkům a samotnou zkušenost stáří. Ve studovaném centru se vydělovala skupina seniorů, kteří se vymezovali vůči ostatním „starým“ prostřednictvím demonstrace vlastní aktivity. Možnost účastnit se různých volnočasových aktivit a kurzů a zároveň aktivně pomáhat při jejich realizaci sloužila jako prostředek, jak se odlišit od ostatních méně aktivních či psychicky nebo fyzicky nemohoucích, kteří byli vnímáni jako „skutečně“ staří. Aktivita se tak stala centrálním motivem, kolem kterého budovali svou identitu ve stáří (Hurd 1999).

Výpovědi klientek a zaměstnanců center zároveň ukazují, že aktivita nabývá specifických obsahů. I přes zásadní roli disciplinačních praktik analyzovaných v předchozí kapitole vyžadujících neustálou zaneprázdněnost, jež často získávala hodnotu sama o sobě, ne každá aktivita byla konstruovaná jako aktivita stejně hodnotná

umožňující zahrnutí do kategorie „my“ aktivní senioři. Řada autorů (Hepworth 1995; Katz 2000; Clarke a Warren 2007) poukazuje na příliš úzké vymezení představy aktivního stárnutí, které definují aktivitu ve stáří především skrze participaci na trhu práce, celoživotní vzdělávání a aktivní trávení volného času. Jak dodává Biggs (2001: 313), aktivity, které nesledují logiku pracovní etiky, jsou v těchto narativích stárnutí systematicky zneviditelnovány. Pohled na uvedené citace mých komunikačních partnerek ukazuje, že ne všechny aktivity mají stejný emancipační potenciál a nesou pozitivní konotace. Některé „zdánlivé“ aktivity – jako pečení buchet (paní Iva), sledování televize (paní Irena), starost o psa (paní Milena) - jsou dávány do protikladu s aktivitami „pravými“. Zajímavý byl v tomto ohledu především způsob, jakým se seniorky vztahovaly k roli prarodiče.

Prarodičovství bylo v těchto rozhovorech vymezováno jako důležitá součást jejich života. Zároveň ale bylo vždy zasazováno do kontextu jejich životního stylu a vlastních zájmů. Prarodičovství bylo v jejich popisech součástí nabytého programu, který se často řítil podle jasně daného schématu jednotlivých, předem naplánovaných, aktivit. Výpovědi těchto žen zároveň ukazují, že sladování těchto různých činností je složitým procesem, kde se hranice ustavují postupně a často namáhavě. Schopnost vyjednat si tuto svou pozici podle vlastních představ byla ale zároveň popisována jako úspěch a svým způsobem i vítězství.

Paní Vlasta (66 let) při naší cestě do kavárny začala vyprávět o svých vnučatech. Mluvila o vzpouře proti svým dcerám. Říkala, že taky někde četla o tom, že to prarodičovství už není takové, jako bylo – takové otroctví. Paní Hana (67 let) jí k tomu přikyvovala. Vlasta mluvila o nemoci své vnučky, která nemohla přijít do kontaktu s dalšími dětmi. Postupně se tak u ní střídala její další vnučata, aby nebyla v přítomnosti nemocné sestry. Vlasta tak musela omezit všechny svoje aktivity. „Vzpoura“ pak proběhla při poslední prosbě dcery, aby znovu hlídala vnuče. Vlasta jí ale odvětila, že musí jít odpoledne do sboru. Dcera se jí ptala, jestli musí. Vlasta odpovídala, že potřebuje vrátit noty. I když jí dcera nabídla, že je tam její manžel odnese za ni, Vlasta odmítla dítě pohlídat, protože měla pocit, že by do sboru jít chtěla. Bylo to jedno z posledních setkání a pro ni je sbor důležitý. Historku vyprávěla s jistou mírou hrdosti na to, jak se postavila proti své dceři, a s úsměvem komentovala to, že její dcera není schopná pochopit, že do sboru musí prostě proto, že se jí tam chce. Dodávala, že je potřeba někdy stanovit hranice, aby se hlídání nezvrhlo v otroctví. (terénní poznámky, káva s paní Vlastou a Hanou)

Prarodičovství hrálo v životě většiny mých komunikačních partnerek zásadní roli, vyprávění paní Vlasty ale zároveň ilustruje distanci od představ prarodičovství jako náplně celého volného času. Selhání v tomto procesu vyjednávání mezi dalšími

aktivitami a rolí babičky bylo vnímáno negativně. Prarodičovství ve výpovědích mých komunikačních partnerek vystupovalo i na místech, kdy se ženy věnovaly svým vlastním obecným představám o stáří. Nefigurovalo tak pouze jako součást jejich aktivit, ale rovněž jako prostředek k definování vlastní představy o stáří a také jako mechanismus, jak se vymezit vůči svým vrstevníkům. Mé komunikační partnerky často v rozhovorech referovaly k seniorkám, které nežijí aktivním stylem života ve stáří pejorativně jako k „babkám“ či paternalisticky jako k „babičkám“. Implicitně odkazovaly na obrazy žen, které selhaly v procesu vyjednávání mezi vlastními aktivitami a rolí prarodiče jako v případě metafory „automatické hlídací babičky“ zmiňované paní Jarmilou (67 let):

Abych se stala automatickou hlídací babičkou, tak já na to nemám nervy a ani zájem. Jako vnoučátka jsou perfektní, omládnete vedle nich, zejména, když jsou to šikovné děti, ale mít to jako životní program v důchodu považuju za naprosto nebezpečné a špatné, protože ty mladý lidi, ať chtějí nebo nechtějí okamžitě uvažují o tom, že to je automatický, že vy jste babička, že jste báječná babička a vůbec je nenapadne možnost, že vy chcete žít, že máte jiné zájmy a že vás baví úplně něco jiného než hlídat dětičky.

„Přehnané“ prarodičovství vystupovalo jako model kontrastující s jejich vlastním životním stylem. Pohlcení prarodičovstvím jako jedinou aktivitou v důchodu bylo popisováno jako škodlivé a symbolicky vyjímalo aktéry, kteří si ho, slovy paní Jarmily, zvolili za „jediný životní program“ z kategorie aktivních seniorů.

Všechny mé komunikační partnerky deklarovaly velice hluboký vztah ke svým vnoučatům, o kterých mluvily vždy s láskou. Zároveň také v rozhovorech zmiňovaly čas a energii, jež jim věnují a které nepovažovaly za samozřejmost. Motiv prarodičovství hrál v rozhovorech také druhou, více abstraktní roli. Prostřednictvím jasně definovaného místa, které roli prarodičů ve svém životě vymezovaly, se tyto ženy vztahovaly také ke stereotypním představám života ve stáří a svým vrstevníkům. Aktivita a účast na aktivitách centra sloužila jako prostředek distance od svých vrstevníků a přiblížení se produktivnímu věku. Tuto distanci je potřeba vnímat rovněž jako distanci od samotných ageistických obrazů stárnutí. Zároveň se ale jejím prostřednictvím konstruoval aktivní životní styl ve stáří jako implicitně lepší v porovnání s „jinými“ životními styly „ostatních“ seniorů, které v jejich reprezentacích vystupovaly jako protipól ideálu spojovaného s aktivitou.

Silná skupinová kategorizace „my aktivní senioři“ patrná ve výpovědích klientů i zaměstnanců vymezovala nejen hranice vnitřní, ale také vnější. Senioři stojící mimo ni vystupovali ve výpovědích často s politováním (lidé, kteří mizí z center kvůli zhoršujícímu se zdravotnímu stavu) nebo s despektem (senioři pasivní, kteří si neustále stěžují). Tyto symbolické hranice implicitně hierarchizovaly životní styly ve stáří a zvyšovaly společenský status klientů i center, která jim tyto životní styly pomáhají zprostředkovat. Symbolické hranice jsou přitom často používány k „prosazování, udržování a odůvodňování hranic sociálních“ (Šafr 2008: 22). Výlučnost tak byla konstruována skrze vkus a životní styl, které byly představovány jako výsledek individuální volby. Ve skutečnosti je ale potřeba je vnímat především jako volby výrazně determinované sociální pozicí jednotlivců a jejich zdravotním stavem.

5.3 AKTIVITA JAKO NOVÝ VEKTOR NEROVNOSTÍ VE STÁŘÍ

Diskurzy aktivního stárnutí přinášejí zásadní zlom ve způsobech, jakými jsou reprezentace stárnutí konstruovány. Obrazy seniorů, kteří po odchodu do důchodu hledají nové zájmy, vzdělávají se a aktivně se zapojují do komunity, přeznačují negativní konotace stáří jako období pasivity, závislosti a smutku. Výpovědi klientek centra odrážejí potřebu vymezení se vůči těmto obrazům, které stáří stigmatizují a zbavují seniory jejich aktérství. Aktivita se v případě klientek i zaměstnanců stávala prostředkem k budování alternativních reprezentací stárnutí přinášejících příslib stáří jako pozitivního vyvrcholení předchozí biografie. Jak poukazuje Cardona (2008: 482), rezistence ve vztahování se k vlastnímu stárnutí skrze koncepty ztráty a nemoci umožňuje vytvářet nový prostor pro konstrukci alternativních narativ stárnutí. Výpovědi klientek center přitom ukazují, že tato narativa se mohou stávat zásadním zdrojem vlastního sebevědomí a osou pro budování pozitivních představ o sobě samém jako stárnoucím jednotlivci.

Na druhou stranu ale koncepty aktivního stárnutí, na jejichž podkladě se tyto reprezentace utvářejí, jsou vždy koncepty normativními. Cílem teorií zdravého, úspěšného, produktivního či aktivního stárnutí je v první řadě přinášet kritéria, skrze něž je možné stáří hodnotit. Obsahují v sobě moment porovnání, kdy se některé atributy stávají hodnotnějšími než jiné (Holstein a Minkler 2003). Tato důležitá dimenze aktivního stárnutí je patrná i v analýze center, která se svou filozofií ke konceptu

aktivního stárnutí vztahují. Aktivita definovaná v předem daných termínech se přitom stává oním kritériem, na jehož podkladě jsou jednotlivé životní styly (a tak i senioři samotní) posuzováni. Tato skutečnost není pouhým produktem samotného organizačního fungování center, ale reflektuje spíše širší společenskou dominanci aktivního stárnutí jako stárnutí „dobrého“ odrážející se i v politice vůči seniorské populaci, ke které se centra, již s ohledem na svou finanční existenci, musí nutně vztahovat.

Konstrukce aktivního stárnutí jako stárnutí lepšího, zasluhujícího si výsadní podporu státu vede zároveň k fragmentaci seniorské populace na ty, kteří jsou schopni kritériím aktivity dostát a zaslouží si tak náš obdiv a ty, kteří v tomto projektu selhávají. Distinkce mezi třetím a čtvrtým věkem se tak ještě prohlubuje. Třetí věk získává v těchto reprezentacích status synonyma stáří. Jak poukazuje Gilleard a Higgs (2000: 198-199), agenda čtvrtého věku se stává agendou pro „ty druhé“. Glorifikace třetího věku odsunula tuto další fázi do pozadí. Obraz slabého „skutečně“ starého zůstává obrazem toho druhého – problémem, o kterém se hovoří pouze ve třetí osobě (ibid). Calasanti a King (2005) v této souvislosti upozorňují na to, že koncepty úspěšného či aktivního stárnutí ve své snaze o přeznačení negativních konotací stárnutí často ztrácí samotné stáří ze zřetele. Lidé podle nich usilují o to být aktivní, aby ukázali, že nejsou „skutečně“ staří. Tato logika tak vede k tomu, že stáří jsou sice vymezeny mnohem pozitivnější obsahy, jenom ale do té doby, dokud jako stáří nevypadá (ibid: 7). Předchozí analýza nicméně ukazuje, že i přes zneviditelnění čtvrtého věku v rámci pozitivních reprezentací, je jeho uvědomění si nedílnou součástí každodenního chodu centra. Je přítomný v obrazech seniorů, kteří „již nestačili“ a z centra se postupně vytratili, je přítomný v imperativech „dokud mohu“, je přítomný i v potenciálních interpretacích malicherných „incidentů“ či přeráznutí. Jeho přítomnost je často neartikulovaná, přesto ale zásadní pro ustavení výsostné pozice aktivního stárnutí a disciplinačních praktik, jež jsou jeho součástí.

Jak jsem se pokusila ukázat výše, obrazy aktivního stárnutí jako dobrého stárnutí nacházejí odezvu i u konkrétních seniorů a lidí, kteří se věnují poskytování služeb pro seniory. Jejich dominantní postavení rovněž v rámci veřejných politik spolu s normativními obsahy, které jsou jejich nedílnou součástí, nutně vyvolává otázky po roli aktivity v rámci ustavování nových hierarchií mezi životními styly ve stáří, a tak i seniory samotnými. Prostřednictvím aktivity byla vyzdvihována role center a

především postoje jednotlivých klientů k vlastnímu stárnutí. Aktivita se stala zároveň rysem nejen oddělovajícím, ale rovněž hierarchizujícím jednotlivé životní styly ve stáří. Nezamýšleným důsledkem současného důrazu na aktivní stárnutí jako „správné“ stárnutí je tak rovněž konstrukce specifického mechanismu utváření nových nerovností mezi seniory. Přítomnost aktivity jako centrálního prvku nutně vznáší otázky nad postavením těch, kteří nemohou či nechťejí stárnout aktivně.

Aktivní stárnutí tak, jak je prezentováno v rámci sociální politiky, klade silný důraz na odpovědnost lidí za podobu svého života ve stáří. Potenciální selhání v tomto úsilí je tak konstruováno především jako výsledek selhání individuálního. Podobně i ve výpovědích aktérů v centrech vystupovaly životní styly klientů/ek jako výsledek jejich osobní snahy. Řada z klientek či zaměstnanců se zmiňovala o limitech daných zdravotním stavem, přesto byla aktivita definovaná prostřednictvím aktivit nabízených centry (s výjimkou špatného zdravotního stavu) vnímána jako dosažitelná a žádoucí pro všechny seniory. Selhání v „projektu“ být aktivní tak bylo vnímáno především jako selhání individuální, vztahované k představám rezignace, neochoty a poddání se stárnutí – tj. rozhodnutím, které byly popisované jako nežádoucí a stigmatizující.

Individualizace odpovědnosti za vlastní stárnutí přítomná v diskurzích aktivního stárnutí představuje životní styl ve stáří jako výsledek voleb, které ale nejsou konstruované jako stejně hodnotné. Zastírá přitom vliv sociálních struktur a kontextu, v jehož rámci jsou či vůbec mohou být tyto volby činěny. Řada autorů (Calasanti, Slevin a King 2006; Hendricks a Hatch 2006) upozorňuje na to, že rysy spojené s aktivním stárnutím jsou součástí životního stylu především privilegované střední třídy a často apelují na charakteristiky spojené s produktivním věkem. Aktivní životní styl je představován jako výsledek osobního vkusu a přístupu k vlastnímu životu. Je ale potřeba jej vnímat spíše jako součást habitu, který strukturuje jednotlivé volby a aspirace jednotlivců s ohledem na zvnitřnělou sociální strukturu. Skrze ideologii přirozenosti vkusu, našich zálib či chutí se naturalizují sociální rozdíly, jež jsou přeměny na záležitost přirozených sklonů a individualizovaných voleb (Bourdieu 1984).

Aktivita se v tomto kontextu vynořuje jako nový vektor sociálních nerovností ve stáří, který nahrazuje původní struktury pracovního trhu novými mechanismy stratifikace vymezující úspěšně stárnoucí od těch méně úspěšných, více odpovědné od těch, co jsou odpovědní méně. Jak ukazuje pohled na charakteristiky klientů/ek centra, alespoň v případě těchto organizací kopíruje do značné míry původní strukturu dané

prestiží zaměstnání, výši platu a vzděláním. Ty se po odchodu do důchodu stávají méně viditelné kvůli nivelizujícímu statusu „důchodce“, který původní struktury sociálního postavení úzce spojené s pohybem na trhu práce, zneviditelňuje. Aktivita v tomto momentu nastupuje jako zásadní mechanismus, který skrze habitus jednotlivých aktérů toto postavení rekonstruuje na pozadí životního stylu. Jak poznamenává Hendricks a Hatch (2006: 310), exkluzivitu modelu aktivního stárnutí je tak možné vnímat rovněž jako součást širší ideologie, jež legitimizuje třídní hierarchie.

5.4 SHRNU TÍ

Aktivní stáří se v současnosti stává ikonou „dobrého“ stáří. Tento jeho status je posvěcován národními a mezinárodními dokumenty, které ho představují jako univerzální pozitivní obraz stárnutí. V této kapitole jsem se snažila ukázat, jakým způsobem s těmito obrazy pracují konkrétní senioři a zaměstnanci center. Tato centra silně reagují na představu aktivního stáří jako stáří dobrého, odkazují k němu ve svých dokumentech a především tuto představu konstruují v rámci svého každodenního chodu. Aktivita v těchto centrech vystupuje jako důležitá osa života seniorů, která má potenciál změnit jejich život zásadně k lepšímu. Tato představa se zhmotňuje v metaforických příbězích jedinců, kteří do center vstupují a odcházejí z nich jako noví, lepší lidé. Tyto představy jsou zaměstnanci centra ustavovány jako archetypy bez ohledu na individuální kontexty konkrétních životů klientů center. Posiluje se jimi výsadní postavení aktivního životního stylu ve stáří, stejně tak jako samotného centra, které k němu výraznou měrou zprostředkovává cestu.

Obraz aktivního stáří jako stáří dobrého ale přijímají a konstruují i sami senioři a seniorky, kteří se aktivit center účastní. V reprezentacích stárnutí tak, jak je utvářejí, vystupuje aktivita jako klíčový moment jejich každodennosti. Formulují přitom svůj životní styl jako alternativu k obrazům stárnutí, jež se objevují v ageistických představách. Svoji každodennost popisují prostřednictvím aktivního životního stylu symbolizovaného především naplněným časem a kontinuitou i hledáním nových zájmů. Aktivita přitom nevystupuje pouze jako osa jejich každodennosti, ale také jako prostředek k distancování se od ostatních životních stylů ve stáří symbolizovaných často stereotypní představou pasivních seniorů.

Vytvoření nových prostorů pro aktivní trávení času po odchodu do důchodu a podpora služeb, které umožní seniorům se dále vzdělávat a setkávat, je bezpochyby vítanou změnou otevírající seniorům možnosti specifické formy seberealizace. Řada studií poukazuje na pozitivní vliv aktivity na psychické i fyzické zdraví seniorů (Nimrod a Adoni 2006; Menec a Chipperfield 1997; Wang at al. 2002). Přínos fungování těchto center je v tomto ohledu nezanedbatelný a centra si právem zasluhují podporu. Cílem tohoto textu není kritika těchto organizací, ale spíše poukázání na nezamýšlené důsledky současné dominance konceptu aktivního stárnutí. V této kapitole jsem se snažila poukázat na roli konceptu aktivního stárnutí jako mechanismu posilování hierarchie mezi životními styly ve stáří. Aktivní stárnutí je v současné době představováno jako univerzální pozitivní model stárnutí. Je to rovněž model, který česká vláda definuje jako prioritní. Jak jsem se pokoušela ukázat, představu aktivního stáří jako stáří dobrého přejímají i zaměstnanci center nabízejících volnočasové aktivity pro seniory, stejně tak jako senioři samotní. Pozitivní obraz stárnutí jde ale paradoxně ruku v ruce se skrytými představami „horšího“ stáří a „hůře stárnoucími“ seniory, vůči nimž se vymezuje. Na tomto místě vyvstává zásadní otázka po možnosti existence nových nerovností, které se mohou utvářet právě na podkladě toho, do jaké míry jednotliví senioři mohou či jsou ochotni „dobře“ stárnout. Aktivita se v rámci studie vynořovala jako zásadní mechanismus utváření distinkce mezi jednotlivými skupinami seniorů. Tyto skupiny a jejich životní styly přitom nevystupují jako rovnocenné, ale v souladu s ideou „dobrého“ stárnutí jako implicitně hierarchizované. V tomto kontextu bychom měli věnovat zásadní pozornost normativním obrazům stáří, jejich konkrétním dopadům na životy seniorů i potenciálním nerovnostem, jež mohou mezi nimi vytvářet.

Zaměření se na pozitiva, jež aktivní životní styl pro seniory přináší, a glorifikace aktivního stárnutí jako vítaného modelu pro život ve stáří vychází z dobrých úmyslů dekonstruovat ageistické stereotypy. Pohled na klienty a klientky center a jejich postoje jasně vyvrací mýty o stáří jako období nečinnosti a smutku. Nicméně součástí jakékoliv analýzy diskurzů aktivního stárnutí a způsobů, jakým se k nim jednotliví aktéři vztahují, by měla být rovněž diskuze jejich propojení s třídními, genderovými a dalšími formami sociálních nerovností (Calasanti a King 2005: 6). Následující kapitola rozvíjí tyto otázky ve vztahu k roli genderu v ustavování těchto životních stylů a každodenním chodu center. Ukazuje, že aktivní stárnutí reprezentované klienty a klientkami center je silně propojeno s kategorií genderu, který jako princip strukturuje přístup jednotlivců

k tomuto životnímu stylu na úrovni jejich životní biografie i samotného organizačního fungování center.

6 GENDEROVÉ ASPEKTY DISKURZU AKTIVNÍHO STÁŘÍ

Vycházím z učebny. První hodina angličtiny v novém akademickém roce v centru právě končí. Prostor před učebnami se už naplnil. U jednoho stolečku sedí skupinka žen a nahlas si povídají a smějí se. Každá z nich má před sebou kávu. U dalšího stolku si dvě ženy něco píšou do sešítku (z kusé konverzace usuzuji, že si dodělávají úkol z němčiny). V rohu sedí další žena a nad kávou čte noviny. Zastavím se s klientkami z angličtiny. Většina z nich pokračuje v kurzu z minulého roku, ale objevuje se i několik nových tváří. V kurzu přibyli asi čtyři nové ženy a jeden muž (jenž je také jediným mužem v kurzu). Zastavuji se s paní Hanou a Vlastou, které již dobře znám a které v kurzu pokračují z loňska. Ptám se, jak jsou spokojené a co říkají novým spolustudujícím. Obě se zmíní o novém kolegovi. Paní Vlasta poznamená: „Ten tady stejně asi nevydrží. Jako ten z minulého roku. Přejde jednou, představí se a pak se už nikdy neukáže. Je v angličtině moc pokročilý (odkazuje na aktivitu pana Června, který v hodinách mluvil častěji a na lepší jazykové úrovni než většina ostatních klientek) a my jsme takový pomalý (směje se)“. (terénní poznámky, angličtina)

I přes skepsi, kterou paní Vlasta vyjadřovala nad jeho další účastí, se pan Červen přeci jen stal pravidelným účastníkem kurzu angličtiny. Zařadil se tak mezi několik málo mužů, které jsem měla během svého docházení do center možnost poznat či dokonce vůbec vidět. Muži se jako pravidelní klienti objevovali jen zřídka. Početní převaha žen nejen na samotných aktivitách, ale v celých prostorách center byla patrná již při letmém pohledu. V centru v okolí Prahy představovaly ženy podle neoficiálních hrubých statistik centra více jak devadesát procent pravidelných účastníků. Mezi registrovanými stálými členy centra ve Zlínském kraji tvořily ženy více než osmdesát procent. V této kapitole se snažím odpovědět na otázky, jaké faktory vedou k tomu, že se muži v centrech nepohybují a co se děje, pokud do center přicházejí. Při hledání odpovědí přitom vycházím z pohledu na gender jako na strukturální princip, který je ale neustále znovu a znovu rekonstruován v procesech každodenní interakce. Gender usměrňuje ochotu (či vůbec možnost) přiklánět se k životnímu stylu, jež centra zprostředkovávají, na úrovni individuálních biografí, které jsou strukturované s ohledem na normativní genderová očekávání. Zároveň je vtělený do institucí, které se na produkci diskurzu aktivního stárnutí podílejí a které tak spoluvymezují hranice toho, co to znamená aktivně stárnout. V této kapitole usiluji o to ukázat, že gender hraje zásadní roli v konstrukci představ aktivního stárnutí a stává se principem ovlivňujícím možnost participovat na těchto reprezentacích – to jest stárnout aktivně.

V této práci vycházím z vlivné konceptualizace genderu integrující různé roviny genderové skutečnosti (například Connell 2002; Harding 1986; Lorber 1994; Risman 2004). Tyto přístupy zdůrazňují individuální dimenzi genderu, stejně tak jako jeho strukturální charakter a zakotvenost v sociálních institucích. Inspirací mi byla především práce Judith Lorber (1994), která hovoří o tom, že gender nemůžeme vnímat jako jednotnou esenci, ale spíše jako kombinaci sociální instituce a individuálního statusu. Jako sociální instituce funguje gender jako proces vytvářející sady rozlišitelných sociálních statusů, se kterými se pojí různá očekávání a povinnosti. Na této úrovni je gender vtělený do dělby práce, systému stratifikace či sociální kontroly. Jeho součástí je rovněž genderová ideologie ospravedlňující toto rozdělení, stejně tak jako kulturní reprezentace genderu, jež ji podporují. Skrze genderovou symboliku je zároveň připisována různá hodnota vlastnostem, činnostem, věcem...v závislosti na to, kdo je vykonává (ibid: 32-35). Lorber přitom poukazuje na to, že „v procesu konstrukce genderu nezáleží na tom, co muži a ženy skutečně dělají. Je dokonce jedno, pokud dělají jedno a totéž. Sociální instituce genderu trvá pouze na tom, že to, co dělají, je vnímáno odlišně“ (ibid: 26). Individuální dimenze genderu pak odkazuje například k subjektivním představám o sobě samém jako genderované bytosti a především k procesům prezentace a konstrukce těchto představ v každodenním životě. Lidé reprodukují a znovuustavují genderová očekávání prostřednictvím svého jednání. Gender je proces, prostřednictvím něhož jsou vytvářeny rozdílnosti mezi muži a ženami. Teprve skrze jednotlivé interakce je ale gender zakotvován do institucí rodiny a organizací na trhu práce, které následně posilují tlak na genderová očekávání.

Tento procesuální charakter genderu a důraz na roli interakcí je nejsilněji patrný v etnometodologických přístupech ke studiu genderu a především pak v performativní teorii Judith Butler (2003). Kessler a McKenna (1978: 3) charakterizují etnometodologické přístupy jako nový způsob kladení si otázek. Klíčová již není otázka, co znamená být mužem či ženou, ale samotné tázání se po tom, na základě čeho se uchylujeme k tomu někoho takto klasifikovat. Součástí naší socializace je učení se pravidlům, která zakládají bázi této kategorizace. Kessler a McKenna citují slova transsexuála, který v souvislosti s genderem prohlásil: „Gender je jako kotva. Jakmile se jednou lidi rozhodnou, kým jste, pak všechno vaše jednání interpretují ve světle tohoto rozhodnutí.“ (ibid: 6) Genderová kategorizace je tak procesem vzájemné interakce. Jednotlivá gesta, činy, fyzické vzezření jsou samy o sobě bezvýznamné. Teprve

sociálně sdílené vědění o attributech konstituujících gender vedou k tomu, že nabývají významu. Znalost pravidel zvýznamňující jednotlivé prvky je tak samo o sobě procesem konstrukce genderu.

Etnometodologické přístupy se odvracejí od pohledu na gender jako na vlastnost, která je ustavena v procesu socializace a která se následně stává stabilním základem pro manifestování vlastního genderu v různých kontextech. Jejich pohled naopak poukazuje na procesualnost genderu jako neustálého uskutečňování se.⁴⁶ West a Zimmerman (1987) v této souvislosti formulovali koncept „doing gender“ (dělání genderu), který podtrhuje procesualnost genderu a genderové identity, kterou nelze nikdy vnímat jako jednou provždy daný, hotový produkt. West a Zimmerman (1987: 126) vidí gender spíše než jako „vlastnost jednotlivců“ jako „rys sociální situace, který je jak výsledkem, tak zdůvodněním různých sociálních uspořádání a který legitimizuje jedno z nejdůležitějších rozdělení ve společnosti“. Gender tak již není vnímán jako proměnná či role, ale jako produkt jednání, které je sociálně zvýznamňované. Upozorňují tak na význam ustavování genderu v rámci konkrétní interakce. Rozdíly mezi muži a ženami nejsou přirozené, ani nejsou tvořeny biologickou esencí, ale jsou produktem procesu „dělání genderu“, který je konstruuje a následně používá jako zdroj k posílení rozdílnosti mezi pohlavími. Gender tak není ani tak tím, co člověk je, ale co dělá. Koncept „dělání genderu“ umožňuje nový pohled na genderovou identitu. Tím, že gender staví mimo jednotlivce jako něco, co není jeho trvalou vlastností, ale na čem musí neustále pracovat, vyzdvihuje procesualnost a proměnlivost genderu v závislosti na interakcích s ostatními a na měnících se podmínkách a kontextech. Gender tak „není

⁴⁶ Důraz na proces neustálého znovuustavování genderu jako výsledku stále se opakujících rutinizačních praktik reaguje na nedostatky socializačních teorií, které dominovaly (či stále dominují) interpretačním rámcům používaným pro vysvětlení působení a fungování genderu. Tyto socializační teorie genderu popisují gender jako soubor naučených rolí, jež se v procesu socializace stávají internalizovanou součástí identity jednotlivce. V rámci teorií genderové socializace, jejichž původním cílem bylo kritizovat představu biologické podmíněnosti genderových rolí, byla ale postupně ustálena statická ontická definice genderu. Ačkoliv striktně odmítaly, že mužské či ženské role jsou jakýmkoliv způsobem vrozené, implicitně pracovaly s představou, že výchova k mužské či ženské roli vede k tomu, že se tyto role stávají jakousi druhou přirozeností, která se v průběhu života nemění (Šmausová 2002). Gender se tak proměnil v podstatě ve statickou kategorii úzce spojenou s představou stabilní identity, která byla pevně navázána na biologické pohlaví, jež ji předcházelo. Individualistické přístupy tak pracují s genderem jako v podstatě s velice stabilní vlastností jednotlivce, která se v průběhu životního cyklu ani s ohledem na různé kontexty nijak zásadně neproměňuje. Jeho identifikace s rozdílným naučeným chováním ignoruje strukturální dimenzi genderu. Zároveň předkládá představy jednotlivců s poměrně jasně definovanými a ohraničenými genderovými identitami. Jak ale poznamenává Šmausová (2002: 23), „nabývání relativně homogenních genderových identit bylo možné jen ve strukturách, které byly relativně jednoznačně určeny pro každé pohlaví“. V dnešní individualizované společnosti jsou muži i ženy schopni vybírat z repertoárů jednotlivých rolí a vlastností kontextuálně. Naše identity mají spíše podobu „genderových koláží“ (ibid.)

jednoduše aspektem toho, čím jedinec je, ale spíše je to něco, co člověk dělá neustále a v interakci s ostatními“ (ibid: 140).

Zásadní dekonstrukci dichotomie pohlaví a genderu a radikální příklon ke konstruktivistické povaze pohlaví přináší především dílo Judith Butler (2003). Ta svým radikálním antiesencialismem zpochybňuje existenci jakékoliv prvotní fixní formy pohlavního těla, na jehož základě by se konstruovala maskulinní nebo femininní identita. Butler zamítá konvenční rozlišení biologického pohlaví a genderu jako kulturní konstrukce a ukazuje, že uvažování o pohlaví, které by nebylo v jakémkoliv momentě již kulturní, je nemožné. Podle Butler jsou pohlaví i gender konstruované tělesným vyjadřováním v podobě gest a činů, které zároveň slouží ke každodenní legitimizaci souboru významů spojených s genderem. Cílem těchto veřejných opakování je udržení představy binárního rámce genderu. Podle Butler je to cíl, který „není možno připsat subjektu, ale je spíše potřeba chápat ho jako cíl, který subjekt zakládá a konstituuje“ (ibid: 192). Jednoznačně tak odmítá představu stabilního základu genderové identity či pohlaví, který by umožňoval o nich uvažovat mimo rámec kulturního kontextu. Gender je podle ní výsledkem normativního označování, jehož přítomnost je legitimizována ritualizovanou opakovanou performativitou.

Pokud uvažujeme o genderu jako o souboru kulturních významů, pak se jakékoliv jeho fixní spojení s pohlavím stává nemyslitelné. Butler odmítá prediskurzivní charakter pohlaví jako přirozené biologické entity, jež je díky své evidentnosti spontánně rozpoznávána. Naopak, pohlaví pro ni již vždy a priori představuje gender.⁴⁷ Její otázky směřují po tom, jakým způsobem se tělo konstituuje v rámci označovacích praktik genderu. Gender tak není ani vlastností jednotlivce či komplexem sociálně srozumitelných aktů a atributů vztahujících se k dané pohlavní kategorii, ale samotným „aparátem, pomocí něhož se pohlaví ustavují“ (ibid: 23). Ačkoliv teorie performativity

⁴⁷ Představa biologického těla, které je následně významňováno pomocí sociálních praktik získává v díle Butler (2003) nový význam, kde sociální praktiky vystupují jako samotný mechanismus, jenž toto tělo utváří. Tělo, které by pasivně existovalo před diskurzem, je pro Butler nemyslitelné. Pohlavní tělo je konstruováno prostřednictvím performativity genderu, která utváří jeho realitu, jejíž součástí je i představa jeho ontologického statusu. Gesta a činy spojené s performativitou genderu vytváří iluzi existence stabilního jádra, na které se tyto performativity odvolávají. Vytváří se tak představa organizujícího principu identity, který umožňuje její koherentnost a stálost. Přehodnocení biologického pohlaví jako prediskurzivní entity vede nutně k zpochybnění předpokladu existence dvou pohlaví či dvou genderů. Binarita pohlaví je podle Butler udržována pouze jako prostředek regulace sexuality. Jak dále poznamenává: „Instituce povinné a naturalizované heterosexuality si vyžaduje gender jako binární vztah a zároveň gender reguluje jako binární vztah, ve kterém je mužský termín odlišený do ženského termínu, přičemž se toto rozlišení uskutečňuje skrze praktiky heterosexuální touhy.“ (ibid: 43)

zpochybňuje existenci stabilního prediskurzivního pohlaví, a tak v podstatě implikuje možnost existence nekonečného množství pohlaví/genderů, Butler ve své teorii odmítá možnost konstrukce libovolných variací genderů. Neustálá performativita genderu pomocí gest a činů, která je uskutečňována mimo existenci stabilní genderové identity, neznamená, že by jakékoliv formy genderu byly uskutečnitelné. Převládající kulturní diskurz stanovuje limity omezující představitelné genderové konfigurace. Tyto limity přitom staví na předpokladu binárních struktur, mimo nichž se některé gendery stávají nepoznatelné. Jak poznamenává sama Butler: „Poznatelné jsou jen ty gendery, které v jistém smyslu vytvářejí a udržují vztahy koherence a kontinuity mezi pohlavím, genderem, sexuálními praktikami a tužbou.“ (ibid: 36) Zachování této kulturní matice si vyžaduje, aby identity, které tuto koherenci nesplňují, neexistovaly.

Ačkoliv bývá teorie Judith Butler často dezinterpretována ve smyslu performativity jako aktu, kde gender představuje pouhou hru s gesty a činy a implikuje tak možnost určovat si libovolně pravidla této hry, sama Butler je skeptická ohledně možnosti vystoupit z rutinizované performativity genderu mimo rámec kulturně udržovaného vztahu mezi pohlavím, genderem a sexuální touhou. Performativita je podle ní ovlivněná především cílem udržet gender v jeho binárním rámci. Tento cíl přitom není cílem, který by bylo možné připsat subjektu, ale je třeba ho spíše chápat jako akt, který tento subjekt sám zakládá a konsoliduje (ibid: 192). Subjekt v jejím uvažování není představován jako hybatel performativity, ale spíše jako její produkt. Butler tak odmítá možnost jednoznačně z genderu vystoupit. Gender je ale zároveň díky absenci jakéhokoliv pevného základu odkázán na neustálou performativitu, která představu jeho stability vytváří a potvrzuje.⁴⁸

V následujících kapitolách analyzuji v souladu s přístupem Lorber (1994) různé dimenze genderové skutečnosti, jež ovlivňují pozici jednotlivých aktérů v centrech i samotný způsob, jakým jsou reprezentace aktivního stárnutí konstruovány. Zaměřím se nejprve na genderovanost biografí klientek a klientů centra. Genderovanost v tomto případě odkazuje k procesu konstrukce rozlišitelných statusů, která kladou na své

⁴⁸ Neustálá nutnost performativity genderu nicméně pro Butler (2003) otevírá prostor pro možnost existence pokusů ho přeznačit. Subverze identity je podle Butler možná pouze v rámci „praktik opakujícího se označování“ (ibid: 198). Jsou to tak právě diskontinuity v procesu neustálého utváření a potvrzování dojmu stabilní genderové identity, jež fungují jako mechanismus odhalující nahodilost této představy.

nositele různá očekávání a připisují jim různé pozice (Lorber 1994: 32). Směr životních biografii je ovlivňován těmito procesy a vytváří rozdílnou životní zkušenost. Následně se zaměřím na každodenní interakce v centrech, prostřednictvím nichž je gender v centru konstruován. V souladu s procesuálními přístupy ke studiu genderu analyzuji procesy, jimiž je gender ustavován a které zpřítomňují prostředí center jako místa vztahující se k feminitě. Představím tato centra jako genderované organizace – tj. organizace, které byly konceptualizované a strukturované prostřednictvím distinkce mezi maskulinitou a feminitou a tuto diferencii rovněž produkují (Britton 2000). V závěrečné části se zaměřím na genderovou symboliku definující vztah mezi genderem a aktivitou.

6.1 Aktivní stárnutí v kontextu předchozí genderované biografie

Zapojení se do aktivit nabízených centry nelze vnímat jako izolovaný bod v životní biografii seniorů/rek. Analyzovat motivy přivádějící klienty a klientky do těchto center a jejich životní styly mimo kontext jejich předchozí biografie, znamená dívat se na individua jako na statické subjekty, jejichž předchozí životní zkušenost jejich jednání nikterak neovlivňuje. Je to ale právě naše životní zkušenost, vztahy, které navazujeme a statusy, jež zastáváme, které významně vymezují pole našeho jednání i budoucích voleb a možností. Stárnutí je především pokračováním předchozí biografie. Empirické studie například ukazují, že zapojení se do vzdělávacích aktivit v pozdějším věku je výrazně ovlivněno již předchozím získaným vzděláním (Rabušic 2008). Podobně i Kuchařová (2002: 53-60) ukazuje, že nejsilnější determinantou aktivního stárnutí je příprava na něj.⁴⁹ Předchozí životní podmínky a zkušenosti tak formují rovněž postoje a životní styly ve stáří. Zároveň ale považuji za příliš zjednodušené interpretovat motivy a jednání seniorů pouze jako zrcadlový odraz jejich předchozí biografie. Návaznost na předchozí biografii je potřeba analyzovat jako komplexní proces ovlivňovaný na jedné straně naší předchozí životní zkušeností, a na straně druhé naší pozicí v životním cyklu. Není pochyb o tom, že významy připisované

⁴⁹ Kuchařová (2002: 56) měří aktivní stárnutí pomocí zjišťování frekvence různých aktivit. Mezi tyto aktivity zahrnuje například práci na zahradě, setkávání se se známými, vycházky, návštěvy přednášek, dobrovolnou činnost či sledování televize. Poznámává přitom, že muži a ženy se pouze zanedbatelně liší v míře aktivního pojetí života (ibid 54).

chronologickému věku, obsahy jednotlivých životních období, stejně tak jako hranice, které je lemují, jsou historicky a kulturně podmíněné. Toto konstatování ale neznamená, že by věk nenabýval velice konkrétních důsledků pro členy společnosti, která s ním pracuje jako s jednou z třídících kategorií a principem organizace vztahů. Věk slouží jako organizační princip společnosti strukturující očekávání vztahující se k jeho nositeli. Je důležitým mechanismem konstrukce identit a mocenských vztahů, přičemž tyto identity a vztahy jsou utvářeny ve vzájemném vztahu k dalším věkovým skupinám a sociálním kategoriím (Calasanti a Slevin 2006: 5). Je proto potřeba interpretovat jednotlivé volby a jednání jak s ohledem na předchozí životní biografii, tak s vědomím si role věku jako sociální pozice, na niž se vážou specifické normy, očekávání a formy z(ne)výhodnění. Stáří je potřeba teoretizovat jako specifickou sociální lokaci, která s sebou přináší kvalitativně odlišná společenská očekávání i životní zkušenost a kde mohou být původní mocenské vztahy výrazně redefinovány (Calasanti, Slevin a King 2006).

V následující části se proto zaměřím nejprve na genderovanost předchozí biografie, která ovlivňovala různou životní zkušenost mužů a žen, se kterými jsem hovořila. V kontextu jejich genderovaných biografií představoval odchod do důchodu tranzici, která s sebou přinášela odlišné změny a které byly s ohledem na předchozí životní zkušenost připsovány rovněž odlišné významy. Ačkoliv není možné hovořit o tom, že by všechny ženy jako skupina či muži jako skupina, se kterými jsem v centru hovořila, sdíleli stejnou životní zkušenost, či že by jejich biografie sledovaly totožnou dráhu, byli jako aktéři identifikovatelní s určitým genderem vystaveni specifickým podmínkám a očekáváním, které ovlivnily rovněž způsob, jakým se vztahovali k odchodu do důchodu.⁵⁰ Pochopení této genderové dimenze reflektované ve

⁵⁰ Při uchopování vztahu mezi genderem a životní zkušeností vycházím z pojetí Iris Marion Young (2008) a jejího konceptu seriality genderu. Young ve své práci reaguje na jednu stranu na dekonstruktivistické přístupy odmítající kategorii „žena“ jako produkt feministické politiky identit, jež normativně vymezuje obsahy jinak heterogenní zkušenosti jednotlivců, a zároveň na doktrínu liberálního individualismu, který popírá existenci jakýchkoliv skupin a prosazuje jako jedinou možnou kategorii jedinečné individuum. Young se ve své práci snaží o novou rekonceptualizaci žen jako kolektivity, která by se vyhnula riziku esencializace, ale zároveň poskytla možný rámec pro uchopování strukturálních podmínek našeho života a genderované zkušenosti. Pro analýzu genderových nerovností navrhuje koncept seriality, jež definuje kolektivitu bez návaznosti na identitu jejích členů. Ženy/muži jsou v tomto pojetí pasivně sjednocováni v závislosti na strukturálních podmínkách svých životů, jež jsou orientovány podél os genderu. Ženy jako skupina nemusí mít žádný společný cíl, ani vědomí si kolektivní sounáležitosti. Jak poznamenává Young (2008: 134): „Serialita označuje úroveň sociální existence a vztahů s ostatními, úroveň běžného, zvykového jednání, které je vázáno pravidly a sociálně strukturováno...serialita je prožívána jako prostředí, které usměrňuje jednání k určitým cílům, jejichž dosažení předpokládá utvoření série i bez vědomého záměru.“ Koncept seriality genderu tak umožňuje hovořit o ženách a mužích jako

výpovědích mých komunikačních partnerů a partnerek umožňuje rovněž komplexnější pohled na důvody, které jednotlivé klientky a klienty do center přivádějí a především proč ženy do těchto center přicházejí častěji a jejich aktivitám vymezují ve svém životě zásadní místo. V následující části se zaměřím na analýzu narativ o odchodu do důchodu a zapojení se do center. Neusiluji přitom o to klást vedle sebe výpovědi klientů a klientek centra jako ideálně typických zástupců dvou ideálně typických skupin mužů a žen, neboť se domnívám, že mluvit o těchto skupinách v těchto termínech je zjednodušující a mylné. Prostřednictvím těchto výpovědí se snažím poukázat na genderované vzorce individuálních biografií, které následně ovlivňují způsob, jakým se k odchodu do důchodu jednotliví aktéři vztahují. Pochopení tohoto vztahu spatřuji jako zásadní pro pochopení důvodů, které s ohledem na gender přivádějí do center určité aktéry spíše než jiné.

6.1.1 „Čas pro sebe a čas pro druhé“ – významy odchodu do důchodu

Zapojení se do aktivit bylo ve všech rozhovorech spojováno s odchodem do důchodu. Klientky v rozhovorech mluvily o odchodu do důchodu jako o pozitivní a vítané změně vztahované k touze vyvázat se ze zaměstnání, které jim již nepřináší takové uspokojení jako v minulosti. Jak poznamenala paní Hana (67 let), „připadala jsem si tehdy (*před odchodem do důchodu*) naprosto vyšisovaná“. Ačkoliv řada z mých komunikačních partnerek zmiňovala možnost v práci setrvat, většinou této možnosti nevyužily. Možnost vyvázat se z denního režimu spojeného se zaměstnáním představoval netrpělivě očekávanou změnu jako v případě paní Jarmily (67 let)

Já jsem v lednu šla do důchodu, šla jsem dobrovolně, šla jsem ráda, i když mě tedy přemlouvali, že snad bych mohla zůstat, protože já jsem pracovala do šedesáti pěti, ale to je za chvíli norma, takže nic výjimečného, ale musím říct, že jsem se už cítila unavená a už mi to žádnou velkou radost kromě peněz nepřinášelo, protože jsem jenom v podstatě spala a chodila do práce,

kolektivitách vymezených svým vztahem ke společenským strukturám, které je jako kolektivity vymezují. Existence například institucionalizované genderové dělby práce zakotvené do struktury trhu práce a rodiny situuje biografie, životní zkušenost, aspirace... jednotlivých aktérů do genderově specifické série. Young (2008: 134) shrnuje toto pojetí slovy: „Řekne-li se, že je člověk součástí nějaké série, ještě to nutně neznamená, že má soubor společných atributů se všemi ostatními členy, protože jejich členství je definováno nikoli tím, čím jsou, ale spíše skutečností, že jejich odlišné existence a jednání jsou orientovány stejnými objekty a prakticko-inertními strukturami.“ V tomto kontextu hovořím i já v této práci o mužích a ženách jako o sociálních kolektivitách ve smyslu série, nikoliv skupiny, jež by sdílela jakoukoliv kolektivní identitu či společné cíle.

a jakmile je člověk vyčerpaný tímto způsobem, a vlastně pak už z toho života skoro nic nemáte, že?

Těšení se na důchod bylo spojeno především s očekávanými změnami ve způsobu strukturování volného času a odlišně definovaným souborem povinností. Denní rutina zásadně vymezená zaměstnáním, stejně tak jako povinnosti spojené s péčí o domácnost získávaly ve spojení s odchodem do důchodu nové obrysy. Tato tranzice tak byla vítána především jako jasný zlom v očekáváních, které se na ně jako na individua (a především jako na zaměstnankyně, ženy, matky) kladla. Paní Anna (74 let) tuto idealizovanou vizi popisovala následovně:

No dobře, no tak já jsem vždycky v životě žila nějak tak, že jsem měla hodně zájmů a bylo mi líto, že jsem to nemohla plnit dostatečně, že jo, protože jsem byla zaměstnaná, měla jsem dost takové povolání velice časově náročné a tak jsem se těšila do důchodu doslova a to jsem si říkala...já jsem šla do důchodu v době, kdy mi bylo padesát pět, protože jsem měla dvě děti, chodilo se v padesáti sedmi. Takže v padesáti pěti jsem se cítila tak nesmírně svěží a vůbec jsem nebyla unavená a měla jsem úžasnou radost, že mám čas na všechno, co jsem chtěla dělat, že můžu chodit dostatečně plavat. To je můj koníček celoživotní. Potom, že se můžu věnovat ručním pracem....No hrozně ráda mám cestování, ráda poznávám, teda nesmírně ráda mám přírodu a konečně jsem tedy mohla jezdit na chalupu, kdy jsem chtěla, a nemusela jsem jezdit jenom o těch prázdninách, když byly volné dny, tak to jsem si začala teda užívat.

Podobně jako ve vyprávění paní Anny i ostatní mé komunikační partnerky často zdůrazňovaly porovnání svého současného životního stylu s předchozí životní biografií. Současný životní styl byl přitom často popisován jako pozitivní vyvrcholení jejich předchozího života, který byl většinou ve znamení péče o děti a práce. Svůj život v důchodu popisovaly jako otevřenou možnost věnovat se koníčkům, které v minulosti musely zanedbávat. Jak naznačují Gilleard a Higgs (2000: 23), v minulosti byl odchod do důchodu vnímán především jak vynucený akt spojený s poklesem produktivity a potřebou přemístit starší kohorty z trhu práce. Dnes je tato tranzice konstruována jako potenciální „třešnička na dortu“, často úzce spojená s představami volného času. Obraz života v důchodu tak, jak ho konstruovaly ve svých vyprávěních, byl především obrazem času, který je možné mít pouze pro sebe a své zájmy, což bylo něco, co kladly do přímého protikladu s jejich předchozí životní biografií, jejíž popis se soustředil na motivy práce a starosti o ostatní. Vyprávění těchto žen tak rovněž zpřítomňovaly dvojitá břemena práce a starosti o rodinu, které zásadním způsobem dopadá jinak na ženy a muže.

Jako nebyl čas, prostě děti, domácnost, o víkendu dohánění, my jsme měli chalupu, já miluji zahradu, já jsem pěstovala prostě všechno na zahradě, přijeli jsme, já zalehla do záhonů, kdo nemá zahradu, neví, co to je - to chce ohromně času. Já byla tak utahaná, když jsme se v neděli vraceli domu, že jsem padla do koupelny, tam jsem se dala trošku do pořádku a v pondělí pracovat a zas přišel pátek a zas ten kolotoč. Bylo to báječné, protože já jsem tu zahradu měla ráda a měla jsem ráda ten náš domek, takže bylo to fajn po téhle stránce, ale aby měl člověk čas na Prahu, kde jsem žila celý život, to jsem neměla, teď si to splňuju, teď konečně nastal ten čas, že já můžu. (paní Jarmila, 67 let)

Já jsem to (*aktivitu*) celá léta nedělala, že jo, měla jsem rodinu, domácnost, tak člověk s tímhle přestal, když je ještě zaměstnaný. A co jsem mohla? Sem tam jsem něco začala dělat vždycky chvilku a zase jsem s tím musela přestat. (paní Milada, 74 let)

Odchod do důchodu byl v těchto vyprávěních popisován především jako moment vyvázání se z povinností a otevření prostoru pro zájmy, které byly v důsledku pracovního vytížení dlouho odsunovány do pozadí. Tyto povinnosti byly spojené nejen se samotnou prací, ale rovněž se starostmi o rodinu, jak je patrné i citace paní Anny (74 let):

Tak já jako můžu říct, je to zvláštní, jsou chvíle, když si říkám, tak jako jsem třeba šťastná dnes, jsem v životě nebyla, protože jsem na to neměla čas.....byla jsem zaměstnaná, dvě děti jsem vychovala, obě studovaly, tak měla jsem spoustu takových schůzí a funkcí - to jako v té době bylo nutné.

Glorifikace odchodu do důchodu jako mezníku vymezujícího možnost „času pro sebe“ představovala velice silný motiv ve vyprávění téměř všech klientek a byla úzce provázaná se způsoby, jakými se vztahovaly ke svému životnímu stylu. Je přitom zajímavé, že podobné momenty se ve vyprávění mužů, se kterými jsem v centru hovořila, neobjevovaly. Pan Pavel (73 let), jenž se aktivit centra zúčastňoval se svou manželkou, se o svém odchodu do důchodu zmínil jen letmo. Tuto tranzici vnímal spíše jako vynucenou svým zdravotním stavem a tlakem zaměstnavatele. Sám se ale zmiňoval, že by v práci rád zůstal déle, protože ho bavila a uspokojovala. Pracoval i v důchodu a ze zaměstnání odešel teprve rok před naším seznámením. Pan Václav (67 let), kterého jsem zastihla při jeho první a zároveň poslední návštěvě, byl „čerstvým“ důchodcem. Do té doby pracoval na vysokých řídicích postech a po revoluci podnikal. Svůj odchod do důchodu rovněž vztahoval ke zhoršujícímu se zdravotnímu stavu, zároveň ho nicméně představoval jako reakci na své vlastní rozhodnutí spojené

s uvědoměním si, že „když dál bude takto pracovat, brzy bude mrtvý“.⁵¹ Do centra ho podle jeho slov zavedla zvědavost, a ačkoliv byl průběhem přednášky, již navštívil, příjemně překvapený, další zapojení neplánoval. Svě, v tomto případě, nezapojení přitom rovněž spojoval s pojetím odchodu do důchodu jako mezníku měnícího zaběhnutý životní styl. Svůj vztah k centru konstruoval podobně jako klientky v kontextu své předešlé biografie, která byla ve znamení značného pracovního vypětí a soustředění se na kariéru. Ačkoliv měl se svou ženou čtyři děti, sám se, dle svých slov, na jejich výchově příliš nepodílel. Dokonce hovořil o tom, že měl štěstí, že ho jeho žena nikdy neobtěžovala se starostmi ohledně domácnosti, školního prospěchu dětí a podobnými záležitostmi a on se tak mohl vždycky plně soustředit na to, aby rodinu zajistil především finančně. Podobně jako v případě klientek i on popisoval odchod do důchodu v termínech vymezení se proti rutině a povinnostem spojeným s předchozí pracovní biografií. Oproti „času pro sebe“ popisovaného klientkami, který byl ve znamení možnosti věnovat se sobě a svým zálibám, ale pan Václav odkazoval především k možnosti věnovat se druhým, které v minulosti zanedbával, jako v případě následujícího úryvku z našeho rozhovoru:

JHM: Plánujete sem (*do centra*) přijít znovu?

To asi ne. Víte, já jsem byl opravdu workoholik. Pracoval jsem v šíleném tempu po celý svůj život. Udělal jsem kariéru, velice úspěšnou kariéru a i díky tomu jsem, jak se říká, zanedbával některé své povinnosti, co se rodiny týče. Slíbil jsem své ženě, že až odejdu do důchodu, tak budeme čas trávit jenom spolu. Dneska jsem už ten slib porušil (*smích*). Manželka mi dala volno. Ale vážně se těším na to, že ho budu dodržovat. (terénní poznámky, rozhovor s panem Václavem)

I v případě pana Václava byl význam odchodu do důchodu interpretován s ohledem na předchozí životní biografii. Genderované vzorce této biografie ovlivňovaly rovněž způsoby, jakým se jednotliví aktéři vztahovali ke změnám, které pro

⁵¹ Jak upozorňuje Vidovičová (2008b), okolnosti, které vedou k odchodu do důchodu, zásadním způsobem ovlivňují hodnocení této tranzice. Faktory jako zhoršující se zdravotní stav či tlak zaměstnavatele objevující se v rozhovorech s panem Václavem a panem Pavlem byly ve výzkumu Vidovičové spojovány s popisem odchodu do důchodu jako nepříjemného zážitku. Muži přitom v porovnání se ženami častěji uváděli otázku zhoršujícího se zdravotního stavu jako faktor, jež jejich rozhodnutí odejít do důchodu ovlivnil (ibid.) Rozdílná konceptualizace tranzice odchodu do důchodu, místo, které jí ve svých výpovědích klientky a klienti center věnovali, a především významy, jež jí připisovali, je proto potřeba interpretovat s ohledem na kontext, ve kterém se samotný odchod do důchodu odehrával. Reprezentace odchodu do důchodu, které považují za klíčové pro pochopení důvodů, jež jednotlivé aktéry do center přivádějí, proto není možné analyzovat mimo kontext předchozí biografie a okolností, jež tuto tranzici doprovázely.

ně tranzice odchodu do důchodu symbolizovala. V případě klientek centra i pana Václava symbolizoval odchod do důchodu možnost vyvázat se z očekávání, která se na ně v souvislosti s jejich předchozími rolemi kladla. Zatímco pan Václav soustředil své úsilí na finanční zajištění rodiny a budování kariéry (zásadní roli, kterou práci ve svém životě připisoval, ilustruje i fakt, že téměř celý tříhodinový rozhovor, který jsme spolu vedli, věnoval popisu svých zkušeností a zážitků ze zaměstnání), ženy, s nimiž jsem v centru hovořila, zdůrazňovaly kombinaci povinností spojených se zaměstnáním a starostí o domácnost, kde díky péči o druhé a práci nezbyvá čas sám na sebe. Pan Václav své další plány se do centra nezapojit vztahoval k přání věnovat se manželce a vnoučatům, které díky svému pracovnímu vytížení zanedbával. Klientky naopak svůj aktivní životní styl a zapojování se do centra spojovaly s minulým zanedbáváním zájmů vlastních.

Zásadní roli koncepce života v důchodu jako času pro sebe ilustruje i vztah klientek k tématu prarodičovství. Ačkoliv pro ně péče o vnoučata představovala důležitou součást jejich života a o svých vnoučatech vždy mluvily s láskou, zároveň prarodičovství ve svých výpovědích vymezovaly specifické místo právě s ohledem na svůj aktivní životní styl. Být dobrým prarodičem pro ně znamenalo nezasahovat do výchovy dětí a především nepodřídit svůj volný čas péči o vnoučata. Mé komunikační partnerky často zdůrazňovaly nutnost vyjednávat hranice mezi svou rolí prarodiče a aktivním životním stylem. Během rozhovoru tak ženy často popisovaly, jak se jejich hlídání vnoučat řídí podle kurzů, které v dané dny měly. Jejich děti se tak musely „naučit“ (slovy paní Hany, 67 let), který den je vůbec možné je o hlídání poprosit. Hranice zapojení do péče tak často referovaly k nezávislosti symbolizované možností trávit svůj volný čas podle vlastních představ.

V kontextu koncepce odchodu do důchodu jako „času pro sebe“ je potřeba nahlížet rovněž větší zapojení žen do aktivit center nabízejících volnočasové aktivity pro seniory. Domnívám se, že téměř absolutní převahu žen v centrech nabízejících aktivní trávení volného času pro seniory je nutné interpretovat právě s ohledem na způsoby, jakými se ženy vztahovaly ke svému životu po odchodu do důchodu.⁵² Sdílená

⁵² Na tomto místě je přitom potřeba podotknout, že toto životní období bylo u mých komunikačních partnerek často také ve znamení ztráty partnera. Osmnáct z mých komunikačních partnerek bylo v době rozhovoru vdovami. Moment ztráty partnera přitom může ovlivňovat na jednu stranu vyvázání se z genderových očekávání a povinností (často navíc ve stáří spojených s intenzivnější péčí o partnera) a zároveň může fungovat jako iniciační moment k hledání nových aktivit. Životní styl mých

koncepte tohoto období jako „času pro sebe“, jež kontrastuje s dřívějšími povinnostmi, které jsou do značné míry genderově podmíněné, může být možným vysvětlením větší angažovanosti žen v tomto typu aktivit.

Různá očekávání a normy vztahující se k genderovým rolím předurčují nabízené možnosti a nároky, které se na jednotlivce v určitých fázích života kladou. Lidé jsou rovněž s ohledem na své pohlaví vystaveni rozdílným věkovým normám, a tak i odlišným normativním očekáváním vzhledem ke své biografii (srovnej např. Kučera 2000; Vidovičová a Gregorová 2007). To samozřejmě neznamena, že by gender představoval jasně vymezenou osu produkující homogenní biografie mužů a žen. Genderovanost sociálních institucí a jeho neustálá přítomnost v interakcích a způsobu, jakým se vztahujeme k sobě i ostatním nicméně významně vymezuje prostor, ve kterém se naše biografie ustavují. Žijeme ve společnosti, kde se řada tradičních rámců rozpouští a otevírá se prostor pro konstrukci individualizovaných identit a biografií (Beck 2004). Lidé jsou schopni hrát obě genderové role a využívají jich kontextuálně. Zároveň ale, jak poznamenává Šamusová (2002: 21): „Jedinec s „normální biografií“, která je vybavena inherentním nátlakem k heterosexuality, nakonec volí jednu, dalo by se říci, reziduální genderovou identitu.“ Díky individualizačním procesům je podoba biografie otevřena možnosti volby, jak ale poznamenává Beck a Beck-Gernsheim (1995), tyto volby se stále musí přizpůsobovat požadavkům struktur jako je trh práce, které často genderované vzorce biografií předpokládají.⁵³

V případě klientek a klientů center se přitom jednalo o jedince, kteří prožili většinu svého života v podmínkách totalitního režimu, kde například načasování

komunikačních partnerek, které ovdověly, a těch, které žily s partnerem (či ve dvou případech byly rozvedené), se ale podle jejich výpovědí výrazně nelišil. Podobně jako se shodovaly rovněž způsoby, jakými hovořily o své zkušenosti stárnutí. Manžel se přitom aktivit centra zúčastňoval pouze v případě jedné z mých komunikačních partnerek.

⁵³ Beck a Beck-Gernsheim (1995) v této souvislosti upozorňují, že i přes neustálý imperativ individualismu, žijeme ve společnosti, kde se svoboda našich voleb odvíjí od struktur pracovního trhu. Tento stav nazývají „labor market freedom“ (ibid: 6), kde jsou rámce individuální svobody ohraničeny požadavky pracovního trhu. Tyto požadavky se stávají internalizovanou součástí způsobů, jakými je naše individuální biografie strukturována, jsou inkorporovány do představ o budoucnosti či organizace soukromého života včetně genderové dělby práce, jejíž tradiční podoba je s těmito požadavky úzce spjata. Beck a Beck-Gernsheim poukazují na obtížnost či dokonce nemožnost sladění dvou ideálních pracovních biografií uvnitř jednoho partnerství, neboť samotné principy fungování pracovního trhu byly vystavěny na předpokladu tradiční dělby genderových rolí. Individualizační procesy tak chápou jako mnohem ambivalentnější proces, jenž „na jednu stranu znamená svobodu voleb, na druhou stranu ale rovněž tlak přizpůsobit se internalizovaným požadavkům, jež v sobě obsahuje jak důraz na individuální odpovědnost, tak závislost na podmínkách, které nemůžeme ovládat“ (ibid: 7).

jednotlivých tranzic vykazovalo značnou míru standardizace (srovnej např. Fialová a Kučera 1997). Jak upozorňuje Vodochodský (2008: 89-92), tato „standardizace biografii“ spojená s charakterem socialistické společnosti byla pocíťovaná i samotnými aktéry, již se během jeho výzkumu zmiňovali o „předurčeném životě“, kde se i rozhodnutí o tom, zda a kdy uzavřít sňatek či kdy se osamostatnit, podléhala pravidlům, které sami nevytvářeli. Mezi tato pravidla patřila například i existence tzv. „dvojitého břemene“ předpokládající plné zapojení žen do trhu práce a zároveň jejich odpovědnost za chod domácnosti (ibid).

Jinými slovy lidé, se kterými jsem hovořila, žili genderované biografie. Gender vymezoval normy a očekávání, která na ně byla kladena, stejně tak jako byl zpřítomňován v jejich každodenní rutině. Podoba genderovaných biografii ovlivňovala rovněž způsob, jakým se jednotliví aktéři vztahovali k významu odchodu do důchodu. V kontextu dvojitého břemene a orientace na péče o druhé, představoval odchod do důchodu možnost naplnit čas vlastními zájmy. V případě pana Václava pak odchod do důchodu symbolizoval naopak možnost orientace na rodinu, již kvůli budování vlastní kariéry zanedbával.

Rozdílná genderovaná zkušenost přiváděla určité aktéry do centra s větší pravděpodobností, zatímco jiné nabízená koncepce životního stylu neoslovovala. Zároveň se domnívám, že samotné principy, o které se diskurz aktivního stárnutí opírá, sdílí řadu společných prvků s mechanismy, jakými je feminita ustavována a vtělována, a apelují tak více na ty, již byli podobným genderovým praktikám během svého života vystaveni. Diskurz aktivního stárnutí se svým apelem na udržování aktivity a neustálého „dělání něčeho“ (Katz 2000) zároveň rozehrává genderové dispozice, jež jsou produktem internalizovaného sociálního řádu (Bourdieu 2000). Bourdieu (2000) v této souvislosti hovoří o tom, že gender se „otiskuje“ do těl mužů a žen v podobě dispozic ovlivňujících schémata vnímání a jednání. Tyto dispozice samozřejmě nijak nesouvisejí s biologickým tělem či jakoukoliv jinou formou esencialistické představy pohlaví, ale jsou produktem „somatizovaného sociálního vztahu, sociálního zákona, z něhož se stal zákon vtělený“ (ibid: 38). Disciplinace vlastního těla, jež je nedílnou součástí ustavování feminity, ať již prostřednictvím praktik, které vyžadují neustálé zaneprázdnění nad vlastním tělem a vzhledem (srovnej například Bartky 1988; Bordo 1993; Young 2005), či prostřednictvím praktik vyžadujících neustálé vyjednávání a kloubení nároků práce, péče a starosti o domácnost, které mé komunikační partnerky

ve svých výpovědích zpřítomňovaly, se formovala do podoby určité „dispozice k aktivitě“, jež byla diskurzem aktivního stárnutí rozehrávána. Zaměstnankyně centra paní Renata vyjádřila podobnou interpretaci slovy:

Jestli pak ty chlapi nejsou upnutí až zbytečně moc na tu jednu práci, neschopní zvládat víc prací, neudělat si nic doma plus potom po důchodu prostě oni jakoby ztratí víceméně tu náplň života a obtížně jí hledají, nebo hledají zase jednu linii, což bohužel není možné v dnešní době zvládnout, nebo nějak dlouhodobě udržet tu jednu linii. Že asi je opravdu nutný takhle skákat a mít jich víc, protože čím víc jich máte, tím větší máte šanci na to, že najdeš to, co chceš, a můžeš pořád pobíhat a plnit ten čas.

„Více linií“ a „pobíhání“, o kterých mluvila paní Renata, symbolizovaly kombinaci práce, péče a starosti o domácnost, o nichž se zmiňovaly i klientky. V kontextu těchto genderovaných vzorců biografie se klientky, se kterými jsem hovořila, vztahovaly k odchodu do důchodu jako k možnosti obrátit svou pozornost na sebe místo na ostatní a věnovat se zájmům vlastním. Jejich aktivní životní styl zároveň na toto „pobíhání“ a „více linií“ svým charakterem do značné míry navazoval. Řada studií (např. Everingham, Warner-Smith a Byles 2007; Russell 2007) v této souvislosti poukazuje na to, že genderová očekávání a předchozí životní zkušenost, jež je jimi ovlivněna, umožňuje ženám v porovnání s muži mobilizovat po odchodu do důchodu nové zdroje autority a sebeuspokojení a budovat „jiný život“ mimo strukturu trhu práce.⁵⁴ Mezi ně přitom můžeme řadit i aktivní zapojení žen-klientek do centra.

Genderovanost předchozí životní biografie a disciplinační praktiky, jež jsou součástí diskurzu aktivního stárnutí a které, jak jsem se pokusila ukázat výše, rozehrávají specifické genderové dispozice, považuji za klíčové faktory přispívající k tomu, že ideje ztělesňované diskurzem aktivního stárnutí a zprostředkované aktivitami center apelovaly více na ženy. Tyto faktory nám dovolují lépe pochopit větší zapojení žen do center, nicméně představují pouze dílčí roviny, kde gender jako princip strukturuje přístup jednotlivých aktérů k aktivitám center. Jak se pokusím ukázat v další části, gender jako princip byl zakotvený v samotném fungování center. V následující kapitole představím centra pro seniory jako genderované organizace, jejichž součástí jsou i neuvědomované mechanismy exkluze mužů.

⁵⁴ Studie Russell (2007) dokonce naznačuje, že ženy jsou ve stáří díky předchozím genderovým očekáváním schopny udržovat silnější zdroje moci a autority. Silná asociace mužské genderové role s trhem práce může vést ve stáří k tomu, že ztrácí původní zdroje své identity a autority. Odchod do soukromé sféry, která je tradičně konstruována jako doména žen, pak může vést k tomu, že muži jen obtížně vyjednávají svou novou pozici.

6.2 Centra jako genderované organizace

Existují instituce, které svým charakterem na genderové rozlišení jasně odkazují a kde se gender stává zásadním organizačním principem.⁵⁵ Centra pro seniory mezi tento typ organizací nepatří. Neobrací se primárně na muže či ženy, explicitně nevyklučují nikoho ze svých aktivit na základě genderu. To ovšem neznamená, že by gender nebyl v centrech přítomný. V této části usiluji o to ukázat, že i přes tuto zdánlivou neviditelnost genderu jako principu strukturujícího chod center, se jedná o organizace, jež jsou genderované a kde gender vystupuje jako zásadní princip ovlivňující možnost participace na reprezentacích aktivního stárnutí tak, jak jej centra představují.

Socioložka Joan Acker (1990) hovoří o tom, že žádná organizační struktura není genderově neutrální. Předpoklady týkající se genderu jsou vždy přítomny ve způsobu, jakým jsou organizace ustavovány a jak o nich uvažujeme. Představují rovněž důležitý prostor, kde jsou kulturní představy genderu konstruovány a reprodukovány. Definice organizace či jakékoliv analytické jednotky jako genderované znamená, že „zvýhodnění a znevýhodnění, vykořisťování a kontrola, akce a emoce, významy a identita jsou zprostředkovány prostřednictvím a v termínech distinkce mezi maskulinitou a femininitou“ (ibid: 146). Proces genderovanosti organizace probíhá prostřednictvím čtyř procesů. Ty, ačkoliv mohou být analyticky odděleny, ve výsledku vytvářejí vzájemně propojenou sociální realitu organizace. První z nich představuje konstrukce diferenciace po ose genderu zahrnující například dělbu práce, fyzického prostoru či moci. Tato konstrukce se opírá o druhý proces zahrnující konstrukci symbolů a reprezentací, které tuto distinci vysvětlují a podporují. Třetí proces se vztahuje k interakci mezi muži a ženami. Zde Acker nejsilněji odkazuje na etnometodologické přístupy k genderu a především na koncept dělání genderu (West a Zimmerman 1987). Gender je v tomto pohledu neustále vytvářen a zpřítomňován prostřednictvím běžných interakcí v organizacích. Ty podporují i čtvrtý proces - produkci genderových identit zahrnujících mimo jiné prezentace sebe sama jak genderovaného člena organizace. Pro Acker představuje gender součást základních předpokladů a praktik konstituující většinu současných organizací (ibid: 147).

⁵⁵ Příklady takovýchto organizací mohou být například ženské a mužské věznice či genderově uzavřené sportovní kluby.

Ačkoliv se Acker věnuje primárně organizacím na trhu práce, její koncept genderované organizace přináší analyticky vhodný rámec i pro studium jiných typů organizací.⁵⁶ Acker ve svém přístupu spojuje důraz na strukturální charakter genderu, kde se gender stává principem strukturujícím chod organizace, s představou genderu jako neustálého „dělení“. Genderované organizace existují již před příchodem jednotlivých aktérů. Ti tak vstupují do prostoru, kde pravidla hry již byla definována. Interakce aktérů v organizacích jsou tak rámovány organizační logikou prostředí a genderovaností, která je do ní vtělena, zároveň ale aktéři sami svými interakcemi tuto logiku reprodukují a potvrzují. Genderovanému charakteru organizací tak můžeme porozumět pouze skrze analýzu jak organizační logiky organizací, tak interakcí, jež v jejím rámci probíhají.

Teorie genderované organizace si získala poměrně značnou oblibu a spojení genderovanost organizace (zaměstnání, prostředí...) se stalo součástí dominantního kánonu organizačních i genderových studií. Jak ale poukazuje Dana Britton (2000), toto spojení je používáno s určitou mírou flexibility. Sama identifikuje tři možné přístupy k tomu, co to znamená genderovanost organizace. První z těchto přístupů nejsilnější odkazuje na přístup Acker. Inherentní genderovanost organizace v tomto pojetí znamená, že organizace jsou definované a strukturované v termínech distinkce mezi maskulinitou a feminitou, a tak také nevyhnutelně tuto distinkci produkují. Další přístup vidí jako genderované organizace ty, jež jsou symbolicky a ideologicky koncipované v termínech diskurzů odkazujících na tradiční reprezentace maskulinity a feminity. To znamená, že například některé pozice v organizacích v sobě již a priori obsahují genderové konotace.⁵⁷ Poslední přístup za genderovanou organizaci označuje jednoduše ty, jež jsou dominované muži či ženami.

V následující části se pokusím ukázat, že všechny tyto definice genderované organizace můžeme uplatnit při analýze center pro seniory. Tato centra nepředstavují pouze místa, kde ženy početně převyšují muže jak na straně zaměstnanců, tak klientů.

⁵⁶ V českém prostředí se můžeme setkat s řadou studií navazujících na práci Joan Acker. Široké analytické použití konceptu genderované organizace ilustrují například práce Nedbákové (2006; 2009), která rozvíjí koncept genderované organizace v souvislosti s analýzou sexuality a genderových vztahů v prostředí totální instituce ženského vězení či při interpretacích běžných interakcí v prostředí veřejných toalet.

⁵⁷ Příkladem může být například pozice manažerů, která odkazuje k reprezentacím hegemonní maskulinity. Atributy jako vůdcovství, autorita, rozhodnost, flexibilita jsou symbolicky ztotožňovány s maskulinitou. Naopak například empatie, přizpůsobivost, submisivita či péče ztotožňované s prací sekretářky symbolicky vymezují tuto pozici jako pozici určenou ženám.

Jsou rovněž organizacemi, jejichž organizační logika se odvolává na přirozenou rozdílnost mezi muži a ženami a tato rozdílnost je v rámci každodenních interakcí rovněž zpřítomňována. A za třetí, jsou koncipované jako organizace, jež se ideologicky i svým fungováním často nereflektovaně vztahují ke klientkám a kde je genderová symbolika zakotvena v samotné představě aktivního seniora.

Součástí charakteru center jako genderovaných organizací či spíše jeho vedlejším produktem jsou rovněž procesy produkující subtilní mechanismy exkluze mužů. Ačkoliv v centrech nefungují žádné formální bariéry, které by otevřeně vedly k vyčleňování mužů, a obě centra veřejně deklarují, že jsou otevřena všem seniorům bez výjimky, pohled na každodenní chod center podkřívá mechanismy, jež jsou produktem genderovanosti těchto organizací a jež přispívají k tomu, že se tento prostor mužům uzavírá. Tyto mechanismy nejsou cílenou strategií center a nejsou nijak reflektovány samotnými zaměstnanci, přesto jejich zakotvení v samotném fungování center výraznou měrou ovlivňuje inkluzivitu těchto organizací. V následující části se pokusím ukázat, že na otázku, proč v centrech nejsou téměř žádní muži, je možné odpovědět jen s ohledem na pochopení způsobů, jakým je gender zakotvený v každodenním chodu organizací.

6.2.1 Genderovanost prostoru a subtilní mechanismy vylučování mužů

Ačkoliv se centra svými aktivitami obrací na všechny seniory, bližší pohled na strukturu aktivit ukazuje zaměření spíše na zájmy asociované tradičně se ženami. Ačkoliv tedy jednotlivé aktivity explicitně neoslovují pouze ženy, samotná nabídka již implicitně genderovaná je. Knotová (2008) upozorňuje, že nabídka aktivit v neformálním vzdělávání dospělých je v České republice silně orientovaná na tradiční ženské zájmy. Tuto skutečnost přitom dává do možné souvislosti s feminizací tohoto segmentu vzdělávání. Zjednodušeně řečeno, neformální vzdělávání dospělých je organizované především ženami, jež do nabídky promítají své vlastní preference. I v případě studovaných center dominovaly mezi zaměstnanci ženy. V jednom z nich byly dokonce zastoupeny pouze ženy, v druhém tvořily drtivou většinu. V případě menšího z center vystupovala otázka vztahu mezi vlastními zájmy a strukturou aktivit zřetelněji. Centrum fungovalo spíše na bázi nadšeného přístupu bez striktnější míry formalizace chodu přítomné v centru větším a zaměstnankyně centra byly v podobném věku jako klientky. Jedna ze zaměstnankyň tohoto centra přitom sama při neformální

konverzaci zmiňovala, že svou angažovanost a práci v centru vnímá do značné míry jako „přípravení si prostoru pro stáří vlastní“. V založení a vedení centra viděla možnost naplnění svých představ o místě pro trávení času ve stáří, způsobem, jakým by si sama přála.

Struktura zaměstnanců samozřejmě může sehrávat značnou roli při definování směřování center, bylo by ale zjednodušující považovat ji za jediný determinant podoby nabídky aktivit. Ta je přitom jasně genderovaná. V nabídce center převažují jazykové kurzy. Další výraznou složku tvoří umělecké aktivity (keramika, šití, malování). Pohybové programy zahrnují kromě relaxačních cvičení jógu a například břišní tance. Podle mých informací a na základě vlastního pozorování mohu konstatovat, že se muži na těchto programech vyskytují jen minimálně. Podobně i nepravidelné aktivity typu přednášek implicitně cílí především na ženy-klientky. V jednom z center například během jednoho roku probíhaly mimo standardní aktivity pouze přednáškové bloky s názvem „Jak být zdravý a netloustnout“ a „Díky zdravé dietě shazujeme nadbytečná kila“.⁵⁸ Jediný kurz, kde se objevuje větší počet mužů, představují počítačové kurzy. I v tomto případě ale ženy početně muže převyšují.

Vyčleníme-li počítačové a jazykové kurzy, můžeme nabídku kurzů roztrdit do dvou tematických skupin. První z nich představují programy a přednášky věnující se péči o tělo a zdraví. Tyto aktivity zahrnují většinou lehčí formy cvičení, často zaměřené na modelaci postavy. Podobně je tomu v případě přednáškových bloků, které se často zaměřují na správné stravování (v případě dvou zmíněných přednášek byl součástí i rychlokurz vaření zdravého jídla). Ve všech případech se jedná o aktivity odkazující na disciplinační praktiky výrazně spojené s konstrukcí femininity. Druhou skupinu aktivit představují aktivity zaměřené na uměleckou činnost. Jejich běžnou náplní je tvorba drobných uměleckých předmětů (výšivek, keramiky) často určených pro výzdobu domácností či jako dárky pro blízké. Podobně jako v prvním případě i tyto aktivity silně odkazují k činnostem asociovaným s feminitou, jako je péče domov. Je samozřejmě otázkou diskuze, do jaké míry je orientace aktivit na ženy-klientky důsledkem nebo příčinou absence mužů. Faktem ale zůstává, že zaměstnanci center genderovanost nabídky nereflektují a ani nevnímají jako možný důvod absence mužů.

⁵⁸ Přesné názvy přednášek byly upraveny s ohledem na zachování anonymity centra. Vyznění názvů nicméně kopíruje původní znění.

Genderovanost organizace se projevuje i v méně subtilních polohách. Samotný prostor center je „kódovaný“ jako ženský. Toto „kódování“ probíhá prostřednictvím drobných praktik, které ustavují prostředí center jako femininní prostor. Tyto praktiky zahrnují například výzdobu center, která, ačkoliv je s pravidelností obměňována, sleduje určité vzorce, jež dávají centru specifický ráz. V jednotlivých vitrínkách a na různých políčkách centra lze najít výstavy, které mají často vzpomínkový charakter. Nejčastěji odkazují k dětství či se jako celek vztahují k určitému tématu. V jednom roce mají návštěvníci centra možnost zhlédnout v průměru šest takovýchto výstavek. V jednom ze sledovaných roků se témata výstavek dotýkala například ideálního obrazu hospodyňky, starých panenek, keramiky, čajů. Ani jedna z výstavek neodkazovala k tématům, která by bylo možné označit za maskulinní. I zbylá dvě témata, týkající se hudby a léta se svým charakterem obracela spíše na tradičně ženské publikum. Výzdoba center tak spoluustavuje obraz center jako femininního prostoru, kde se symbolicky ustavuje přítomnost žen jako automatická a předpokládaná. Stejný princip je uplatňovaný i v případě dalších rovin strukturování prostoru. Součástí nabídky jednoho z center byla v minulosti i možnost zapůjčení časopisů, které centrum odebíralo. Časopisy byly i součástí prostoru centra, kde si mohli klienti posedět a tituly pročíst. Z osmnácti časopisů odebíraných během dvou let bylo šestnáct zaměřených na výzdobu domácností, zahradu, ruční práce či pěstování květin – tedy na témata, která jsou tradičně vnímána jako ženská. Zbylé dva tituly se věnovaly cestování.

Uspořádání prostoru a jeho prostoupení genderově specifickými reprezentacemi ukazuje tyto organizace jako organizace kódované jako ženské. Genderová symbolika je nedílnou součástí fungování všech organizací, ačkoliv se mají tendenci prezentovat jako genderově neutrální (Acker 1990). Symbolické vymezení tohoto prostoru jako femininního rovněž ustavuje představu předpokládaného návštěvníka, kterému prostředí již a priori vychází vstříc. Vedle struktury nabídky tak můžeme genderovanost prostoru pokládat za další subtilní mechanismus exkluze mužů. Ti, ačkoliv nejsou z center vylučováni přímo, se stávají svého druhu cizincem, vstupujícím za symbolicky vymezené hranice země, kde je „doma“ již někdo jiný.

Centra a jejich zaměstnanci prezentují organizaci jako genderově neutrální, otevřenou všem starším lidem, kteří v materiálech center i výpovědích zaměstnanců vystupují jakoby bez pohlaví. Symbolickým označením se paradoxně i přes drtivou převahu žen stává generické maskulinum „senioři“. Ve chvíli, kdy tito senioři do centra

vstupují, ale jejich gender rychle nabývá na významu. To se netýká pouze genderovanosti nabídky a prostoru, na který jsem poukazovala v předchozí části, ale především genderové segregace, k níž dochází v rámci specifických typů aktivit. Zatímco struktura nabídky přítomnost maskulinity zneviditelňuje, mechanismus genderové segregace naopak zvýznamňuje skutečnost, že do centra přichází muži a ženy, mezi nimiž existuje jasná hranice, již je potřeba zachovat.

Explicitní genderová segregace je součástí především společenských klubů. Kromě kurzů zaměřujících se na získání specifických dovedností a znalostí (jako je výuka jazyků, umělecká činnost, pohybové aktivity či přednášky) představují tyto kluby druhou nejvýraznější oblast nabídky aktivit. Lze je přitom rozdělit do dvou skupin. První z nich představují kluby fungující jako místa setkávání, jejichž náplň je definovaná jen obecně. Druhou pak programy, které mají tematické vymezení (např. písemné zaznamenávání a následné sdílení vlastních vzpomínek, kluby věnované specifickým koníčkům). Faktická náplň obou typů klubů je v podstatě velice podobná a obsah se neřídí jasně danými pravidly. Jejich cílem je především poskytnout seniorům možnost popovídat si s ostatními. Těmto klubům je v rámci center vymezeno specifické místo, často nejsou řazeny mezi ostatní aktivity. Zaměstnanci se k nim vztahují spíše jako k formě sociální služby, která má seniorům poskytnout prostor pro to, sdílet své zájmy a vzpomínky a obrací se tak především na ty, kteří jsou ohroženi samotou.⁵⁹

Náplň jednotlivých programů vzniká spontánně a řídí se jednoduchými pravidly. Cíl je přitom stejný - setkávání, poznávání nových lidí, povídání. V tomto popisu by se zdálo, že tato aktivita žádné genderové konotace nenese. I přes to, že náplň těchto společenských klubů je téměř totožná, významy, které jsou jim z hlediska jejich návštěvníků přisuzovány, se zásadně liší. Mezi „pánským“ a „dámským“ klubem je vedena hranice fyzická i symbolická. Ve sledovaných letech v centru fungovaly v různých obdobích čtyři netematické společenské kluby. Dva z nich explicitně cílily na ženy a v kontextu této práce k nim budu referovat jako ke klubům dámským. Jeden lze označit za pánský. Poslední z nich můžeme označit za „genderově neutrální“, alespoň co se formálního názvu týče. V této práci k němu budu odkazovat prostřednictvím smyšleného názvu „Klub setkání“. Svým charakterem byl nejvíce zacílený na pomoc

⁵⁹ Tato skutečnost je v případě jednoho z klubů manifestována i v samotném názvu, který se jasně obrací na lidi osamělé.

osamělým seniorům. S výjimkou několika nepravidelných návštěv mužů byl ale navštěvován výhradně ženami.

Genderová segregace byla s výjimkou Klubu setkání patrná již v samotném označení jednotlivých programů. Kluby, které jsou považované za ženské, tuto distinkci nesly rovněž ve svém označení. Jako jedny z mála aktivit v centrech nesly v názvu ženské tvary (seniorky, ženy...). Návštěvník, jenž do centra přichází, tak již při letmém pohledu na seznam aktivit může jasně dekodovat, které z míst setkání je s ohledem na jeho gender vhodný. Tyto kluby, podobně jako v případě Klubu setkání, již svým názvem jasně signalizovaly, že jejich náplní je setkávání a povídání. Odlišná situace byla v případě pánského klubu, který nesl oficiální název Karbaníci.⁶⁰ Tento klub se scházel s větší pravidelností než ostatní kluby, v porovnání s dalšími akcemi se mu dostávalo rovněž většího časového prostoru. Všichni zaměstnanci i stálí klienti si byli vědomi, že se jedná o pánský klub, jehož cílem je spíše setkávání a povídání, ačkoliv samotný název klubu tuto skutečnost nijak jasně nenaznačoval. Náhodnému pozorovateli tak mohl snadno uniknout fakt, že se jedná o aktivity s podobným obsahem.

Jako jediný ryze mužský společenský klub se Karbaníci těšili specifickému postavení. Scházeli se s větší periodicitou, poplatky za členství byly v porovnání s ostatními kurzy nižší. Zaměstnanci centra toto jejich výsadní postavení reflektovali a často se s povzdechem zmiňovali o tom, že na druhé straně k podobné reflexi nedochází.

Oni (*Karbaníci*) si stěžovali na to, že to teď o prázdninách nebude, a když jsem jim vysvětlovala, že oni tam mají největší prostor, mají každé odpoledne tam můžou chodit, platí za to nejmín peněz ze všech, opravdu a ještě se jim nakonec i ty karty koupili nové a oni byli strašně nespokojení, co budou dělat o prázdninách (paní Gábina, zaměstnankyně).

Tato formální zvýhodnění kontrastují s pověstí Karbaníků jako problémového programu. Téma potíží spojených s tímto klubem se neustále vracelo při různých příležitostech. Největší problém představovala nedisciplinovanost účastníků, kteří chodili pozdě a rušili tak průběh dalších kurzů probíhajících v průchozí místnosti. Karbaníci se tak v centru těšili pověsti potížistů a zaměstnanci byli často stavěni do

⁶⁰ Tento název je smyšlený z důvodu zachování co největší anonymity organizace. Svým vyzněním se ale pokouší přiblížit co nejvíce původnímu názvu.

pozice, kdy museli existenci klubu obhajovat a chování jeho účastníků omlouvat jako v případě paní Gábiny

Já už jsem se proti tomu (*stížnostem na Karbaníky*) trošku obrnila, protože jsem první půlrok řešila neustále paní Lednovou, tedy ještě jiné, že prostě Karbaníci jim tam chodí neurvale, ale je pravda, že oni jsou opravdu neurvalí, prostě jak se napijí tak...

Stížnosti na rušivé chování Karbaníků se staly i jedním z hlavních témat výroční schůzky s klienty. Zaměstnanci jejich chování omlouvali především odkazem na průchozí místnost, kterou považovali za obecně nevhodnou pro jakýkoliv kurz. Karbaníci neměli vlastní vchod do místnosti a museli neustále přecházet přes jiné učebny. I přes tento omluvný tón byla ale, podobně jako v úryvku z rozhovoru s paní Gábinou, pověst potíživá ustavována i samotnými zaměstnanci s odkazem na jejich specifické chování.

No, tak já si myslím, že jsou v tom nevině, protože tam bylo špatně vyřešené, mně to hrozně vadí, protože opravdu se tam musí přes tu jednu učebnu courat. A je jedno, jestli jdete přes jednu nebo přes druhou, ale prostě ten koutek vzadu, kde ti Karbaníci jsou, to není vhodná místnost. Tak na ten kurz se přijde včas, ale ten Karbaník zase tak úplně přesně vždycky nepřijde, to je taky pravda. Každá místnost by měla mít samostatný kout. Nemělo by to být průchodící. (paní Lída, zaměstnankyně)

I přes důraz na nahodilost jejich mírně problémového postavení v centru způsobeného špatným umístěním klubu byl status Karbaníků do značné míry vnímán jako produkt vzorců chování jeho účastníků. Druhým dechem byli Karbaníci popisováni jako neurvalí, nedisciplinovaní muži, co se čas od času rádi napijí a pak vyrušují. Jejich chování, jako v případě úryvku z rozhovoru s paní Lídou, kontrastovalo s chováním účastníků ostatních kurzů. Atributy, které byly Karbaníkům připisovány, zpřítomňovaly přítomnost maskulinního principu, jehož se Karbaníci stali symbolem. Přítomnost tohoto principu působila v prostředí, které bylo kódováno jako femininní, rušivým dojmem, zároveň ale zaměstnanci cítili potřebu přítomnosti Karbaníků udržet. Klub karbaníků se tak dostával do ambivalentního postavení. Na jednu stranu byla přítomnost Karbaníků vnímána jako problémová, na druhou stranu se stali symbolickým vyjádřením existence prostoru pro muže v centru. Díky tomu se jim dostávalo specifického zacházení.

Muži se v centru kvůli genderovanosti organizace a jejich malému početnímu zastoupení (jež dle mého názoru bylo do značné míry právě produktem této skutečnosti)

dostávali do pozice tokenů. Rosabeth Moss Kanter (1993) ve své dnes již klasické studii fungování organizací poukazuje na to, že početní zastoupení žen či mužů v organizační struktuře ovlivňuje jejich následné chování a jeho interpretaci ostatními. Ve chvíli, kdy jsou zástupci jednoho genderu početně marginalizováni, stávají se v rámci dané organizace tokeny – symbolem vlastního genderu. Podle Kanter se s tímto statutem pojí i specifické vzorce chování tokenů a reakce dominantní skupiny, které v jejím pojetí nejsou výsledkem individuálních genderových dispozic, ale produktem fungování samotné organizace. Ačkoliv tedy Kanter ve své práci analyzuje marginální postavení žen v manažerských pozicích, samotný koncept tokenismu nabízí interpretační rámce pro pochopení postavení jakékoliv skupiny, která je v rámci určitého prostředí početně marginalizovaná.

Tokeni se stávají symbolem cizího a specifického. Karbaníci se stali v rámci společenských klubů tokeny mužského prostoru. Jejich status byl v kontextu dalších aktivit doprovázen procesy, jež Kanter analyzuje jako symptomy postavení jakýchkoliv tokenů. Prvním z těchto procesů je viditelnost. Mužský klub v centru již a priori vzbuzoval pozornost. Tato pozornost je doprovázena větší ostražitostí. Každý krok tokena je dobře hlídán a je také lépe vidět. Ambivalentní postavení Karbaníků, jejich upřednostňování a zároveň status potíživců, který jejich místo v centru neustále ohrožoval, byl do značné míry výsledkem této pozornosti.

Interpretace jejich chování souvisí s druhým procesem, jež Kanter spojuje s postavením tokenů – stereotypizací. Karbaníci se stali symbolem maskulinity. Jejich chování jako symbolických reprezentantů určitého genderu bylo interpretováno v souladu s tímto jejich statutem. Průchozí místnost byla používána i jinými kurzy. Často jsem byla přítomna chování účastníků/nic ostatních programů a kurzů, kteří svými odchody a příchody rušili průběh paralelních akcí stejným způsobem jako Karbaníci. Karbaníci ale nebyli pouze procházejícími účastníky, byli především procházejícími muži. Chování účastníků tohoto klubu a činnosti zde prováděné byly interpretovány s ohledem na rámce, které jsou maskulinitě tradičně přisuzovány. Rušivé chování Karbaníků tak bylo nejen více vidět, ale bylo viděno také jinak.

Třetím procesem, jež Kanter zdůrazňuje, je polarizace jednotlivých skupin, jež je produktem zvýrazněné rozdílnosti. Přítomnost tokenů a jejich odlišnosti rovněž zpřítomňuje podobnost dominantní skupiny. Umožňuje tak vytvoření skupinové sounáležitosti vymezené vůči těm druhým, jejichž odlišnost je symbolicky zhmotněná

v postavách tokenů. Zviditelnění této podobnosti/odlišnosti se tak stává prostředkem ustavování hranic. Klub karbaníků byl vnímán jako jasně mužský prostor, jehož cílem bylo substituovat absenci mužů v centru a jenž byl ženám uzavřen. Přítomnost žen v tomto klubu působila nepatřičně. Neprostupnost hranic mezi jednotlivými prostory ilustruje i vyprávění zaměstnankyně centra paní Renaty.

Prostě ty chlapi tam (*do centra*) opravdu moc nechodí, a když, tak si zalezou do nějakého toho svého séparé, viz ten lub Karbaníků. Byla hrozně vtípná jedna pani, která řekla: „No tak jsem jim tam vlezla prostě a oni z toho byli celý hyn, že jim tam leze ženská!“ Na tom Klubu setkávání potom vyprávěla, jak tam byla a tak jsem si s nimi popovídala, ale ona z toho byla taky překvapená, že to úplně nefungovalo, že by si popovídala s nimi. Tak si myslím, že oni si drží trošku ty hranice jinak a že pro ně asi to popovídání s ženskou není to samé jako popovídání s chlapem.

Díky vyčnívajícímu postavení Klubu karbaníku asociovaného s muži byly genderové bariéry jasně viditelné i pro zaměstnance a klienty center. Ačkoliv v předchozí citaci paní Renata mluví o hranicích stavěných před klientkou-ženou, genderovou segregaci klubů je potřeba vnímat rovněž jako součást širších mechanismů nezáměrné a často neuvědomované exkluze mužů z prostředí centra. Simone de Beauvoir (1966) mluví o tom, že žena je ve společnosti konstruována jako druhé pohlaví. Mužství je primární esencí lidství, je to vzor, který je vnímán jako samozřejmost, ke které se vztahuje veškerá ostatní zkušenost. Žena je naproti tomu vnímána ve vztahu k němu. To, že je označována jako druhé pohlaví, symbolizuje její status určený primárně její pohlavností. Muž vystupuje jako absolutno, zatímco žena je tím „druhým“, subjektem, který dostává svůj tvar teprve ve vztahu k absolutnímu. V kontextu center se do pozice druhého pohlaví dostávali klienti-muži. V prostředí centra se normou staly klientky-ženy, jejichž předpokládaná přítomnost byla prolnta strukturou aktivit, stejně tak jako každodenním chodem centra. S trochou nadsázky můžeme říct, že se staly oním absolutnem, zatímco muži vstupovali do centra především jako muži. Tato jejich pohlavnost byla zpřítomňována v jejich výlučném postavení, vymykajícím se běžnému přístupu k ostatním aktivitám, stejně tak jako v jejich problémovém statusu, který byl do značné míry konstruován jako produkt jejich „mužského naturelu“. Hranice tak byly vedeny nejen mezi mužským a ženským prostorem, ale rovněž mezi samozřejmým a nesamozřejmým. Existence pánského kubu tak na jednu stranu otevírala prostor pro zapojení mužů-klientů, zároveň ale pomáhala potvrdit linii mezi specifickým a obecným. Jak se pokusím ukázat následovně, i muži čelili při překračování hranic s různou intenzitou podobným překážkám jako

žena ve vyprávění paní Renaty. Rozdíl byl v tom, že klienti překračovali tyto hranice často již při samotném vstupu do centra, kde se stávali oním vyčnívajícím-mužským. Jejich pozice tokenů a s ní související jevy tak neovlivňovaly pouze status klubu, který byl vnímán jako výlučně mužský, ale především postavení a sociální zkušenost jednotlivých mužů, kteří do centra přicházeli.

Genderová hranice mezi jednotlivými kluby byla jasně viditelná a reflektovaná i samotnými zaměstnanci a klienty. Méně viditelné již byly hranice ustavované v rámci aktivit, které byly představované jako otevřené pro všechny. Ačkoliv v jejich rámci nedocházelo k explicitní genderové segregaci, zaměstnanci a klienti centra v jejich rámci neustále rekonstruovali představu centra jako genderovaného prostoru, kde přítomnost mužů vzbuzovala specifické reakce klientů, klientek i zaměstnanců. Kromě Karbaníků a nepravidelně se scházející pánské hudební skupiny se muži v centru v rámci dalších aktivit a programů vyskytovali jen sporadicky. Jejich přítomnost na akcích a zapojování přitom sledovaly až nápadně podobné vzorce. Muži se v několika málo případech pravidelně zúčastňovali počítačových a jazykových kurzů. Většinou představovali jediného klienta-muže v těchto kurzech. Ojedinele se objevovali na Klubu setkání a tematických programech. Ve všech případech, které jsem měla možnost zaznamenat, a s ohledem na výpovědi zaměstnanců, ale tyto své návštěvy na rozdíl od klientek, které na klub docházely vždy pravidelně, nikdy nezopakovali. Muži se často v centru objevili pouze jednou a do centra se dál nevraceli. Toto jejich chování nápadně kontrastovalo s přístupem klientek, které naopak v čase měly tendenci svoji přítomnost v centru zintenzivňovat a přibírat další a další aktivity. Proč se muži do centra nevraceli a nezúčastňovali se aktivit, které byly otevřené všem klientům? Odpověď na tuto otázku je možné najít v analýze interakcí, které se odehrávaly v momentech, kdy se muži do centra zapojili. Jak se pokusím ukázat následovně, v těchto momentech byly nejsilněji ustavovány hranice centra jako hranice femininního prostoru.

6.2.2 MUŽI JAKO AKTIVNÍ, MIZEJÍCÍ A „SLABŠÍ POHLAVÍ“

Ačkoliv byli muži co se týče jejich genderu na aktivitách marginalizováni, pokud se na aktivitách objevili, stávali se v drtivé většině případů nejaktivnějšími účastníky. Na programech patřili k nejhlasitějším diskutérům, na jazykových kurzech k nejčastěji a nejdéle odpovídajícím studentům. Často odpovídali i mimo rámec otázek a snažili se pobavit své kolegyně. V hodinách jazyků a počítačů také patřili k nejlepším

studentům, často svou úrovní jazykových znalostí vyčnívali nad ostatními. Aktivitu přicházejících mužů ilustruje i následující záznam z terénních poznámek z jednoho tematického programu připravovaného centrem.

Pan Václav přišel jako první. Hned po pár minutách, co začala přednášející hovořit, ji přerušil s doplňujícími otázkami k tématu. Toto přerušení uvedl slovy, že má tři vysoké školy, takže ví, jak to chodí. Odkazy na jeho vzdělání stejně tak jako na předchozí funkce, provázely všechny jeho další výstupy. Během debaty se zmínil o svém původním zaměstnání, že měl pod sebou sedmnáct tisíc lidí, že umí čtyři jazyky. V každém jeho projevu se objevil alespoň jeden odkaz na jeho minulost a jeho dovednosti. Nakonec zcela ovládl diskusní prostor. Zbylé čtyři účastnice se téměř nezapojují. (terénní poznámky, tematický program)

Pan Václav (67 let) přišel do centra poprvé a návštěva tohoto programu byla jeho první. Zbylé čtyři účastnice programu byly stálými návštěvnicemi řady akcí centra. Pan Václav, i přestože v následujícím neformálním rozhovoru se mnou konstatoval, že se mu akce líbila, zároveň vyjadřoval pochyby, že se do centra někdy ještě podívá. Sama jsem ho pak v centru nikdy nepotkala. Aktivita pana Václava přitom jasně kontrastovala s přístupem klientek, které byly, co se týče zapojení do centra, mnohem aktivnější. Událost, kdy se muži objeví pouze jednou a nikdy více, přitom patřila k častým situacím, zvláště v rámci sociálních klubů. To se týkalo především Klubu setkání koncipovaného jako místo potkávání seniorů. Paní Renata tuto typickou situaci shrnovala slovy:

Tam (*na Klubu setkání*) se nám vždycky objeví jeden chlap, nebo jednou za čas nějaký chlap a my jsme celý hyn. Ne, že bychom tedy jako padaly do mdlob, ale ty klientky prostě se chovají jako hurá, je tady chlap, a tak se tak snažíme vždycky na něj opatrně. Aby na něj moc nevyzvídaly, protože ony se na něj vždycky tak vrhnou. Pak musím nějak tu debatu strukturovat tak, aby ten pán taky přišel znovu a on se dušuje, že přijde příště. Ale ne! Příště už tam zase není.

Jak je vidět i ze slov paní Renaty, muži se v případě návštěvy programu zapojují, jsou vítáni s radostí, na programu se jim líbí, ale nikdy znovu nepřijdou. Vzniká tak paradoxní situace, kdy muži často představují nejaktivnější účastníky, většinou se ale do centra (v případě návštěvy sociálních klubů) již nikdy nevrátí nebo jsou na kurzech stále v minoritě. Aktivitu a průbojnost mužských návštěvníků centra můžeme samozřejmě odbýt odkazem na specifickou povahu mužů přicházejících do center. Je možné, že centra přitahují určitý typ mužů, kteří svou aktivitou následně předčí své kolegyně. Přesto se domnívám, že tento typ vysvětlení, ačkoliv ho nemůžeme ignorovat, přináší jen vágní porozumění interakcím, které v centru probíhají. Podobné vzorce chování

mužů, kteří se stávají aktivními diskutéry a často hovořícími (až vyrušujícími) studenty, je potřeba interpretovat i s ohledem na fungování organizace jako celku a specifického místa, které v ní muži-klienti zastávají.

Rosabeth Moss Kanter (1993: 221-226) hovoří o tom, že marginalizované postavení zástupců určité skupiny produkuje charakteristické reakce na obou stranách. Pozice, kterou tokeni zastávají, ovlivňuje nejen pohled ostatních na ně, ale stimuluje rovněž specifické reakce jedinců, kteří se v těchto marginálních pozicích nalézají. Jedním z produktů těchto procesů je i větší tlak na výkon jednotlivců, již jsou viditelní. Podobně lze interpretovat i chování pana Václava na tematickém programu a podobné vystupování ostatních mužů přicházejících do společenských klubů. Neustálé odkazování na vlastní život a přehnanou aktivitu je možné do značné míry připsat vstupu do neznámého prostředí, které je navíc kódováno jako femininní. Pozice pana Václava tak byla vymezena dvěma hranicemi. Hranicí nováčka, který se musí představovat, a hranicí muže, jehož přítomnost působí nesamozřejmým dojmem. Jeho aktivní vystupování doprovázené neustálou snahou v kostce představit sám sebe tak můžeme interpretovat rovněž jako reakci na nutnost vyjednávat své místo s ohledem na tyto hranice. Muži-klienti zúčastňující se společenských klubů často první hranici nováčků nikdy nepřekročili, neboť jejich první návštěva byla rovnou i tou poslední. Druhá hranice ale zůstávala i v případě, kdy muži do centra docházeli pravidelně na jazykové a počítačové kurzy.

Aktivita mužů na kurzech a programech byla reflektovaná i zaměstnankyněmi a klientkami centra. I přestože byli muži vždy explicitně vítáni a zaměstnanci se je snažili i s ohledem na jejich malý počet vždy maximálně zapojit (často i na úkor ostatních klientek), samotná přítomnost mužů a jejich vystupování budily ne vždy pozitivní reakce.

Na hodině angličtiny sedí šest žen a jeden muž. Pan Pondělí se jeví jako nejaktivnější student. Neustále vstupuje do diskuze, aktivně odpovídá na otázky vyučující. Ke každému tématu má co říct. Vyučující pokládá jednoduchou otázku. Zdá se, že čeká krátkou odpověď v jedné větě. Pan Pondělí ale od otázky odběhne, mluví o úplně jiném tématu, jen aby se mohl rozpovídat a procvičit svou angličtinu. Mám pocit, jako by v učebně byla napjatá atmosféra. Zdá se, že na ostatní klientky nezbývá moc prostoru. Podívám se na paní Únorovou. Zachytí můj pohled a zvedne oči v sloup, pravděpodobně, aby mi naznačila, jak je jeho chování otravné. (terénní poznámky, angličtina)

Aktivita mužů tak byla v některých případech vnímaná jako forma vyrušování, o to pocitovanější s ohledem na specifický status mužů. Nejpatrněji toto potenciální „narušení“ chodu aktivity vystupovalo v případě sociálních klubů a tematických programů. Kvůli tomu, že tyto programy byly koncipovány jako místo povídání a seznamování, kladly zaměstnankyně velký důraz na zapojení všech účastníků. Cílem setkávání mělo být zapojení především lidí, kteří jsou ohroženi samotou, a dát jim prostor pro sdílení svých problémů a starostí. V tomto kontextu se přítomnost jedinců, kteří si „kradli“ prostor pro sebe, stala ohrožující. Přítomnost mužů toto „riziko“ dál posilovala s ohledem na genderové hranice jinak homogenního kolektivu žen. Ačkoliv tak byl například Klub setkávání otevřen každému, skutečnost, že byl v drtivé většině případů navštěvován pouze ženami, vedla k tomu, že přítomností symbolického zástupce opačného genderu bylo běžné fungování klubu značně narušeno. Zatímco klientky symbolicky vstupovaly do prostoru klubů se samozřejmostí předpokládaného návštěvníka, i když to mohla být jejich první návštěva, muži vstupovali do těchto klubů jako symbolické ztělesnění mužského genderu. Jako v případě postavení jiných tokenů i v tomto případě se ani o nich nepředpokládalo, že sdílejí stejné nepsané porozumění, postoje či problémy jako příslušnice jinak genderově homogenního kolektivu (Kanter 1993: 222).⁶¹ Sdílené porozumění bylo přitom vnímáno jako nezbytný základ pro naplnění cílů, jež si kluby kladly. Přítomnost mužů, jakkoliv okatě vítaná, se tak zároveň stala jasným ohrožením samotného fungování klubu.

V přítomnosti mužů fungovala interakce mezi účastníky vždy specifickým způsobem. Zaběhnuté postupy nefungovaly. Zvládnout tyto situace vyžadovalo od zaměstnankyň značné úsilí. Přítomnost mužů tak vždy byla a priori problematická, neboť narušovala samotné představy o tom, co má být naplní klubů a jak má vypadat aktivita v nich uskutečňovaná. Explicitně tyto obavy či výhrady vyslovila zaměstnankyně centra paní Markéta, která se při neformální konverzaci zmínila:

Tyhle programy jsou báječná věc, úplně vidíte, jak tam ty ženy rozkvétají. Když tam (*na společenské kluby*) ale přijde muž, tak to je špatné. Ženy dokážou být upřímné jenom mezi sebou, jakmile se tam objeví chlap, tak tohle zmizí. Ty ženy začnou být neupřímné. Najednou se všechno začne točit jen kolem toho chlapa. (terénní poznámky, setkání s paní Markétou)

⁶¹ Na tomto místě je potřeba podotknout, že se jedná především o homogenitu předpokládanou. Jak poukazuje Harding (1986), neexistuje žádné „my-ženy“, které by dovolovalo nakládat s kategorií žena jako se zdrojem sdíleného poznání. Homogenita se v tomto případě stává spíše produktem definice situace, jež může být ale ve svých důsledcích pocitována jako hmatatelná bariéra.

V popisu paní Markéty byla přítomnost mužů problematizovaná nejen jejich často zvýšenou aktivitou na úkor ostatních, ale především jejich vlivem na interakce ostatních. Muži a ženy byli konstruováni jako polarizované skupiny, mezi nimiž existují rozdílnosti bránící vzájemnému porozumění a sdílení, jež tvořilo hlavní náplň těchto aktivit. V interpretaci chování klientů a klientek byla tato rozdílnost potvrzována a rekonstruována skrze sexualizaci vzájemných vztahů.

No u nás se oni na něj vždycky vrhnou, na toho chudáka jednoho, a já se trochu bojím, jestli tedy, oni ty chlapi jsou taky trochu jako...protože se tam často stane, že ten jeden, co tam přijde, se hned ještě vyjadřuje, že je sám a že je hrozně nešťastný a že si vlastně hledá v uvozovkách partnerku. Tak ty babiči jako zbystří, že teď ho obhlédnou, jestli by to stálo za to, nestálo za to, a tak o to víc do něj jdou, což je fakt hustý. Takže potom člověk to musí trochu posunout, aby to šlo nějak jinak. Mně přijde, že už ti chlapi, kteří se k nám vydají a tohle říkají, že jsou hrozně naivní. Ještě on vždycky vyjádří nějakou větu jako stylem: „Mám barák a mám penzi.“ Já si říkám ježišmarjá, tak tohleto hlavně nepište do těch inzerátů, protože oni jsou schopní to napsat do inzerátu, pak o všechno přijdou. (paní Renata, zaměstnankyně)

Neupřímnost žen, o které mluvila paní Markéta, a kterou vnímala jako zásadní problém pro úspěšný chod klubu, ve výpovědi paní Renaty vystupuje v podobě vzájemného namlouvání. Povídání a sdílení je v případě klientek vytlačeno do pozadí snahou zaujmout partnera, v případě klienta partnerku najít. Smysl setkání jako by se ztrácel, paní Renata musí situaci, jež se řítí ve špatných kolejích, „posouvat“ nějak jinak. Muž v popisu paní Renaty přichází do klubu z úplně jiných důvodů než jeho kolegyně a jeho přítomnost také mění původní smysl setkání. Je přitom zajímavé, že senioři a seniorky v těchto popisech vystupují jako jedinci aktivně usilující o navazování dalších heterosexuálních vztahů, flirtující a hladově hledající partnery/ky. Tyto představy kontrastují se společenskými představami stáří jako období určité bezpohlavnosti, kde sexualita v lepším případě nemá místo, v horším je popisována jako cosi deviantního a nevkusného (Calasanti a Slevin 2001: 73-91). Ačkoliv byly tyto epizody ze strany zaměstnanců vyprávěny s jistou mírou pobavení, hrály zároveň zásadní roli při interpretaci vzájemné interakce mezi klienty a klientkami v centru. Jejich prostřednictvím byla rovněž zpřítomňována pohlavnost klientů. Zpod generického maskulina senioři/klienti tak najednou vystupovali muži a ženy.

Dneska v pondělí jsem valila oči, co to tady probíhá. Bylo nějaké slunečné počasí, hrozně teplo a dobrá parta, hrozně příjemná, ale musela jsem je napomínat. Říkám, co to s vámi dneska je, co se to děje? Říkám: „Uklidněte se, poslouchejte mě.“ Nebo třeba jsem zticha, říkám: „Tak jestli vás ruším, dopovídejte si to.“ Klasicky to, co dělají ti učitelé. Pak už jsem začala a oni

pořád nic, protože se naučili mailovat a teď na sebe začali křičet ty svoje adresy, kdo jakou má a teď si začali psát. Sdělovali si ty dojmy a já jsem říkala: „Dobře, ale musíme jít dál, abychom se dopracovali k tomu konci.“ No pak tady paní začala psát nějaké lístečky tomu kolegovi, lektorovi, tak jsem na to koukala, co to je, a oni tak jako pod rukou si to předávali a pak tamten pan Srpen, je tady paní nevím, jak se jmenuje, on ji pořád jako obdivuje. A teď ji tam něco pořád chtěl psát a ona už toho pak měla plné zuby, tak na něj křikla: „Už toho nechte!“ (*se smíchem imituje její podrážděný hlas*). Myslím si ale, že je to v rámci těch mezí. Ve většině těch případů těch lidí je to takové přátelské, hezké. (Paní Vendula, zaměstnankyně)

Ve výpovědích zaměstnanců tak, jak jsem je měla možnost zaznamenat a jak jsem je interpretovala, byla přítomnost mužů problematická hned ze dvou důvodů. Za prvé vystupovali jako aktéři, kteří svým chováním zastíňují ostatní. Stávali se viditelní, nedisponovali znalostí prostředí a zároveň byli v situaci, kdy si museli vybudovat určitou pozici na „cizím“ území. Zaměstnanci zároveň cítili potřebu muže ve chvíli, kdy se objevili, maximálně vtáhnout do dění, motivovat je k další účasti, ocenit jejich přítomnost. Všechny tyto faktory přispívaly k tomu, že muži se dostávali do pozice jedinců, kteří si „kradou“ prostor pro sebe.

Za druhé byla jejich přítomnost zaměstnanci vnímána jako rušivá s ohledem na chování ostatních klientek. Ačkoliv zaměstnanci více či méně reflektovaně věnovali větší pozornost mužům v rolích sporadických návštěvníků či izolovaných pravidelných účastníků, zároveň kriticky hodnotili směr, kterým se aktivita na programech v jejich přítomnosti ubírala. Vše se najednou začalo točit pouze kolem klientů. Témata a chování žen, jako by najednou byly určovány jinými pravidly. Oba dva tyto procesy vedly k situaci, která přítomnost mužů problematizovala nejvíce – aktivita, tak jak byla koncipovaná zaměstnanci centra a jeho filozofií, ztrácela své obrysy. Ačkoliv účastníci vyvíjeli činnost, tato činnost často nesledovala původní cíle aktivit. Klub setkání se z původního povídání s důrazem na zapojení i těch méně průbojných, často nejosamělejších, proměnil ve svého druhu seznamku a paní Renata popisuje „zhoštění“ atmosféry, kde je najednou původní smysl otevřeného sdílení upozaděn. V prostředí neupřímnosti, jak poukazuje paní Markéta, se ztrácí i význam celého klubu. Význam, kterého si zaměstnanci centra velice cení a na který jsou hrdí. Podobně i paní Vendula popisuje rušnou až školáckou atmosféru na hodině počítačů, kde flirtování účastníků boří celý koncept výuky. Najednou je obtížné „posunout se dál“, pozornost studujících se upírá jinam mimo původní úmysly lektorky. V přítomnosti mužů se tak někteří stávají méně aktivními, samy aktivity často mění svůj obsah a směr. Jak jsem se

pokusila ukázat v předchozích částech této práce, ne každá aktivita je aktivitou skutečnou a vhodnou. Tyto hranice žádoucí aktivity jsou zakotveny v principech fungování center. Narušení charakteru služeb, které centra nabízejí, narušuje rovněž pozici center jako zprostředkovatelů či klíče k této vhodné aktivitě. I přestože jsou muži v centru explicitně vítáni, implicitně se stávají nevítanými narušiteli, jejichž přítomnost má potenciál mařit vyvíjení „správné“ aktivity.

6.2.3 „Pánů je málo a musíme si je hýčkat“ – konstruování nesamozřejmosti přítomnosti mužů

Genderovanost nabídky služeb a prostoru, genderová segregace klubů a problematická pozice mužů v rámci ostatních aktivit ustavovala centra jako místa nesoucí ženský gender. Tato skutečnost byla rekonstruována i během každodenních interakcí v centru, především v přítomnosti mužů. Jejich odlišnost se stávala výrazným prostředkem k zpřítomnění reprezentací toho, kdo do centra patří a kdo je cizincem. Na úrovni drobných každodenních interakcí byl výjimečný a až nepatřičný status mužů neustále rekonstruován ruku v ruce s předpokládanou přítomností žen. Jak jsem se pokusila ukázat v předchozí části, přítomnost mužů na aktivitách byla vnímána jako potenciálně ohrožující „správný“ průběh aktivity a muži se dostávali do pozice implicitně nevítaných návštěvníků. To samozřejmě neznamenal, že by muži byli zaměstnanci z aktivit vylučováni přímo. Jak je patrné téměř ze všech citací zaměstnanců center, přítomnost mužů byla vždy vítána a často doprovázena neskrývaným vzrušením. Tuto situaci dokumentuje například záznam z terénních poznámek po první a jediné návštěvě pana Václava na tematickém programu v centru.

Na odchodu si zaměstnankyně centra paní Iva vzala stranou pana Václava. Dali se do společného hovoru. Paní Iva ho chválila za jeho aktivitu a pobízela ho, aby na programy chodil častěji. Mluvila o tom, jak je v centru málo mužů, že by chtěli, aby jich tam bylo více. Je prý dobře, že není jako ostatní muži, kteří sedí jen doma a do centra nejdou. Povzbuzovala ho, že je dobrý diskutér a takové na pořadech potřebují. Stěžovala si, že někdy na programy chodí lidé, kteří tam div nespí, a ona by tam potřebovala spíš lidi, jako je on. (terénní poznámky, tematický program)

Podobné reakce chválení a oceňování za aktivitu jsou patrné i ve výrocích ostatních zaměstnanců centra. Muži byli za aktivitu chváleni nejen jako aktivní účastníci, ale rovněž jako muži. Prostřednictvím této chvály klientů center jako mužů byla rovněž zpřítomňována nesamozřejmost jejich přítomnosti. Tyto interakce, které si

kladly za cíl muže povzbudit k další návštěvě, se tak paradoxně podílely rovněž na jejich vyčleňování. Jejich prostřednictvím byl potvrzován specifický status mužů-návštěvníků a zviditelňována jistá nepatřičnost jejich přítomnosti.

Pan Václav se i přes ocenění a podporu v centru již nikdy neukázal. Rekonstrukce prostoru center jako prostoru femininního ale probíhala i v situacích, kdy se již muži stali pravidelnými klienty centra. Status „zvláštního případu“ vybočujícího z normy a gender muže-klienta byl v rámci interakce znovu a znovu potvrzován jako v případě následující příhody z hodiny angličtiny.

Do kurzu angličtiny vejde po zaklepaní zaměstnankyně centra paní Vendula. Okamžitě si všimne pana Středy sedícího po pravé ruce lektorky. Pan Středa je jediný muž na kurzu, zbylých deset studujících jsou ženy. Na jeho přítomnost reaguje s úsměvem větou: „Aby dámy tady pána nevystrašily. Pánů tady máme málo a musíme si je hýčkat. Aby se pán nevyděsil. Víte, že přece muži jsou takový slabší pohlaví.“ Paní Vendula se usmívá a dělá, jako by tam pan Středa ani nebyl. Nikdo nic neříká. Zdá se, že panu Středovi je to trochu trapné. I já osobně se cítím trapně. (terénní poznámky, angličtina)

Reakce paní Venduly ihned po vstupu do třídy ustavovala hranice samozřejmého a nesamozřejmého. Paní Vendula svou poznámkou mimoděk ustavovala status pana Středy jako rarity. Ačkoliv součástí vyrušení byl rovněž zájem o jeho další zapojování („musíme si ho hýčkat“), její poznámka zároveň zpřítomňovala hranici mezi ním a ostatními klientkami. Pan Středa se v tento moment stává něčím specifickým – tím druhým (Beauvoir 1966). Vystupuje z davu studujících jako cosi zvláštního, téměř úsměvného. V žertu je označen za slabší pohlaví. Tato situace více než pregnantně vystihovala a potvrzovala jeho pozici v centru.

Ačkoliv se tedy muži v několika málo případech stávají pravidelnými klienty centra, jejich přítomnost byla vnímána vždy jako svým způsobem dočasná. Ani pan Středa, který byl stálým účastníkem kurzu angličtiny, se nestal samozřejmou součástí centra. Jeho přítomnost byla stále potvrzována jako výjimečná a neustále ohrožená. V obou případech - jak mužů, kteří do center zavítali poprvé a jejichž výlučnost byla s dobrým úmyslem zaměstnanci vychvalována, tak v případě stálých klientů, jejichž přítomnost byla stále vnímána jako dočasná a výlučná - bylo prostředí centra rekonstruováno jako prostor ženský. Přítomnost tokenů totiž zdůrazňuje, spíše než podkopává majoritní kulturu (Kanter 1993: 223). Podobně i v případě mužů v centru byla v rámci jednotlivých interakcí neustále ustavována norma žen jako předpokládaných klientů. Odkazy na minoritní a ohrožený status mužů, stejně tak jako

vyzdvihování jejich aktivity, jež byla druhým dechem vnímána jako vymykající se běžnému chování mužů (kteří do centra přece nechodí), se tak paradoxně spolu s dalšími mechanismy popsány v předchozí části této kapitoly podílely na neuvědomované exkluzi mužů jako klientů center.

Organizace jakéhokoliv typu nemohou být zkoumány jako genderově neutrální prostředí (Acker 1990). Většina klasických studií zaměřujících se na genderové aspekty organizací přitom zdůrazňovala především maskulinizovaný charakter moderních organizací a jejich dopad na status žen, které do nich přicházejí (Acker 1990; Kanter 1993). V této kapitole jsem se nevěnovala analýze zaměstnanecké struktury organizace, již věnuje pozornost většina studií organizací, ale pozicím klientů, kteří do ní vstupují. Snažila jsem se přitom ukázat, že tito jedinci vstupují do prostředí, které je genderové – tj. symbolicky a svou organizací se vztahující k tradičně definované feminitě. Tato skutečnost dále ovlivňuje chod organizace, přístup ke klientům, interakce v této organizaci a ustavování pozice jednotlivců s ohledem na jejich gender.

Genderovaný charakter těchto organizací ale nutně neimplikuje, že by absence mužů byla způsobena uzavřeností center. Dveře center byly mužům otevřeny dokořán. Muži sami ale přicházeli do center v nesrovnatelně menším počtu než ženy. I z tohoto důvodu nemůžeme odkaz na genderovanost organizace a existenci mechanismů vylučování považovat za jediné a vyčerpávající vysvětlení důvodů jejich absence v centrech. V porovnání se ženami se ale muži rovněž nepoměrně častěji do center po své první návštěvě již nevraceli. Muži se nestávali jeho součástí. Klientka centra paní Hana (67 let) se zmínila o příhodě, která se jí v centru stala:

No já jsem se o tomhle (*proč se muž v centru nevyskytuje*) bavila s jedním pánem, když jsem čekala ve frontě, když začal zápis na angličtinu. Tam vedle mě byl nějaký pán a ten říkal, že se tam prostě cítí jako špatně.

Nepříjemný pocit, se kterým se dotyčný muž paní Haně svěřil, můžeme interpretovat jako důsledek genderovanosti centra. Rosabeth Moss Kanter (1993) v této souvislosti zdůrazňuje především početní zastoupení členů marginalizované skupiny. Jinými slovy podle Kanter není gender tím nejzásadnějším rámcem pro pochopení marginálního postavení a reakcí (v případě její studie) žen v manažerských pozicích. Klíčem je početní disproportion. Jakmile se počet členů marginalizované skupiny zvýší, mění se rovněž jejich postavení v organizaci. Acker (1990) takovéto pojetí právem kritizuje za zjednodušující. Gender jako princip je v jejím pojetí zakotvený hluboko

v organizačních procesech, a ačkoliv není reflektovaný, ovlivňuje rozhodnutí, charakter i každodenní fungování organizací. Acker tímto způsobem analyzuje organizace, které jsou součástí trhu práce. Hovoří o tom, že samotný koncept zaměstnání byl vybudován na základech genderové dělby práce a rozdělení veřejné a soukromé sféry. Gender tak tvoří inherentní součást samotné konceptualizace zaměstnání a a priori tak problematizuje pozici žen-zaměstnankyň. Početní zastoupení tak v přístupu Acker nehraje zásadní roli. Podle ní nic takového jako genderově neutrální struktury organizací, na které by jednotlivci reagovali, neexistuje. Tato diskuze nás přivádí znovu k otázce, proč se v centrech neobjevují muži. V této kapitole jsem se pokusila ukázat, že v centru fungují mechanismy, které se podílejí na jejich systematickém vylučování. Jsou ale tyto mechanismy reakcí na malé početní zastoupení mužů, jak by naznačoval přístup Kanter? Nebo jsou jen průvodním jevem genderovanosti organizace, jejíž charakter absenci mužů vyvolává?

Z hlediska získaných dat a charakteru studie nelze dát na tyto otázky jasnou a vyčerpávající odpověď. V následující části této práce se ale pokusím ukázat, že genderová symbolika je zakotvena hluboko v samotné konceptualizaci aktivity a představách „aktivního seniora“ tak, jak je konstruován zaměstnanci i klientkami center. Z toho důvodu se domnívám, že popsané procesy exkluze mužů nemohou být pouze důsledkem jejich menšího početního zastoupení, jak by naznačoval přístup Kanter, ale vyplývají ze strukturálních mechanismů fungování samotné organizace a způsobů, jakými jsou maskulinita a feminita v centru konstruovány ve vztahu k aktivitě, k níž se centra vztahují jako k základní ose své činnosti a smyslu. Jak se pokusím ukázat v následující části, aktivita sloužila klientkám i zaměstnancům center jako zásadní konceptuální rámec pro konstrukci genderu a difference mezi muži a ženami ve stáří. Tato „genderová ideologie“ je zakotvená v organizační logice a produkuje a zároveň legitimizuje zmiňované mechanismy vedoucí k exkluzi mužů. Tak jako Acker hovoří o tom, že koncept zaměstnání je vždy již implicitně genderován, můžeme v kontextu center hovořit o tom, že koncept „aktivního seniora“ již vždy nese genderové konotace. Procesy konstrukce genderu skrze představy aktivity byly prodchnuty organizačním rámcem center, stejně tak jako se odrážely v chování zaměstnanců a jejich přístupu ke klientům, kteří se těmito atributům vymykali. Ačkoliv tedy tyto organizace vystupovaly jako organizace otevřené všem seniorům, část z nich byla na základě svého genderu implicitně, ale systematicky vylučována. V následující

části se proto budu věnovat způsobům, jakým byly představy maskulinity a feminity v centru konstruovány.

6.3 Aktivní ženy a pasivní muži – genderované reprezentace aktivního stáří

Absence mužů v centru byla patrná již při prvním pohledu na návštěvníky centra. Dobře si ji uvědomovali zaměstnanci i klientky center. Ani jedna z těchto skupin ji ale nepocítovala jako problém a nedávala do souvislosti s fungováním centra. Pokud jsem na tuto skutečnost v rozhovorech narážela, dostávalo se mi podobné interpretace ze stran zaměstnanců i klientek. Zaměstnanci většinou začínali odkazem na statisticky menší počet mužů-seniorů ve společnosti.

Jedna fantazie mě napadá, v tom, že si myslím, že jednak je to tak, že ženy přežívají chlapi. (paní Gábina, zaměstnankyně)

No já bych hlavně řekla, že oni fakt nejsou, protože muži mají, já nevím o kolik let, to se dá statisticky zjistit, ale nižší věk. (paní Iva, zaměstnankyně)

Zaměstnankyně se v těchto svých interpretacích opíraly o své expertní vědění. Muži jako skupina se statisticky skutečně liší s ohledem na průměrnou délku dožití.⁶² Toto vysvětlení proto nemůžeme ignorovat, zároveň ale neposkytuje vyčerpávající odpověď na to, proč se v centrech mezi seniory nevyskytují. Nejsilnější věkovou skupinou v centrech tvoří senioři ve věku 62 až 75 let. V této věkové skupině ženy skutečně početně muže převyšují. V roce 2009 bylo v této věkové skupině v České republice o deset procent více žen než mužů (ČSÚ 2011). Zvláště u nižších věkových skupin může být přítomnost seniorů v centrech ovlivněna načasováním odchodu do důchodu. Ve věkové skupině 60+ je stále zaměstnáno téměř dvojnásob mužů v porovnání s ženami.⁶³ Roli může sehrávat i zdravá délka života čili pravděpodobný průměrný počet let, který člověk daného věku stráví v relativně dobrém zdravotním stavu bez postižení. Tento indikátor může mít mnohem důležitější vypovídací hodnotu s ohledem na zapojování se do aktivit. Jak upozorňuje Rychtaříková (2007: 71), ženy sice žijí déle, tyto roky navíc ale většinou stráví nemocné či omezené ve svých denních

⁶² Podle údajů Českého statistického úřadu byla v roce 2009 například naděje na dožití pro muže ve věku 65 let 15,2, pro ženy 18,3 let (ČSÚ 2011).

⁶³ Zdroj: <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/ckta28062010.doc> [online] [[1.3.2011].

aktivitách. Zdravá délka dožití byla v roce 2006 pro muže ve věku 65 let 6,7 let, pro stejně staré ženy 7,1 let (EHEMU country report 2009). I přes tyto statisticky významné odlišnosti v biografiích mužů a žen nemůžeme předpokládat, že způsobují tak výraznou genderovou disproporci ve složení návštěvníků center, kde ženy často představují až devadesát procent všech klientů.

Nedostatečnost tohoto typu vysvětlení byla patrná i zaměstnancům center, kteří ačkoliv je často ve svých výpovědích uváděli na prvním místě, zároveň jim nepřisuzovali ten nejzásadnější význam.⁶⁴ Důvody absence mužů v centru spojovali především s esencionalizovanými představami mužství a ženství. V tomto ohledu se přitom shodovali s klientkami center, které se ke svému vlastnímu životnímu stylu a reprezentacím maskulinity vztahovaly totožným způsobem. Paní Hana (67 let) se například zmínila:

Naše vnoučata už vědí, že babičky - že ženský - jsou aktivnější, to už pochopily. Jejich druhá babička je taková docela rejpvavá a vždycky našim klukům říká: „Mužský, podívejte se, až jednou budete starý, koukejte být taky jako my a ne jako tatínek a dědečkové.“ (*smích*)

Podobně i zaměstnankyně centra paní Lucie odkazovala na přirozený rozdíl v povaze a životních postojích mužů a žen.

Tak jako těch mužských je opravdu málo, anebo jsou línější taky. To si taky myslím, že přeci jenom je donutit do něčeho, když je někdo k tomu nevede, nebo někdo ho nepřitáhne k tomu. Myslím si, že jsou takoví pohodlnější, ty ženy jsou takový ctižádostivější, i třeba na to cvičení, že mají aspoň nějaký trošku pohyb.

Femininita byla zaměstnanci i klientkami konstruována prostřednictvím odkazů na aktivitu, společenskost, odhodlání. Reprezentace mužství ve stáří byly naopak spojovány s pasivitou a neochotou zkusit něco nového. Tato rozdílnost přitom vystupovala s odkazem na pohlaví jako přirozená součást mužského či ženského naturelu.

Ty ženy víc vydrží, ne, že by byly jako více ušetřené, ale víc vydrží a zase se vzchopí, oni některé paní mají po kolika operacích a zase se vzchopí a zase přijdou, kdežto ti chlapi, ty jsou nějak odevzdanější osudu. Rozhodně bych

⁶⁴ Význam vysvětlení vztahující se k otázkám obecného početního zastoupení mužů mezi seniory je v případě zaměstnankyň potřeba interpretovat i s ohledem na jejich pozici v rámci centra. Otázka absence mužů se stává potenciálně otázkou dotýkající se „správného“ fungování centra, a tak i hodnocení jejich vlastní práce. Odkaz na „objektivně“ existující překážky situoval absenci mužů mimo rámec centra a principů jeho fungování a pomáhal tak rekonstruovat prostor centra jako místa otevřeného všem.

řekla, že se nedají řadit mezi tu aktivnější složku společnosti. (paní Iva, zaměstnankyně)

Klientky i zaměstnanci se ve svých interpretacích absence mužů v centru shodně vztahovali ke vztahu mezi femininitou a aktivitou a maskulinitou a pasivitou. Ani sporadická přítomnost mužů v centru tuto dichotomii nenabourávala. Cesta mužů do centra nebyla často interpretována jako cesta za aktivitou (tedy něčím, co bylo asociována s femininitou), ale byly ji přikládány jiné důvody. Zaměstnanci nejčastěji spojovali příchod mužů do centra s aktivitou jejich manželky. Zaměstnankyně centra paní Iva v této souvislosti mluvila o tom, že „ženy si to najdou, ty muže tam musí někdo přivést“. Podobně i její kolegyně paní Bohumila hovořila o tom, že většinou muže do centra přihlásí manželka. Podle paní Magdy často manželka přivede manžela na přednášku, oba zaplatí členský příspěvek, ale on už se většinou nikdy neukáže. I ženy tedy v představách o důvodech, které přivádějí muže do centra, sehrávaly zásadní roli. Zúčastňování se aktivit centra, které bylo v případě žen interpretováno jako průvodní jev jejich přirozeně dané aktivity, bylo v případě mužů interpretováno spíše jako aktivita jejich manželek. Muži byli přiváděni a přihlašováni. Jejich přítomnost v centru tak symbolický vztah mezi aktivitou a femininitou a maskulinitou a pasivitou nijak nenarušovala. Jejich cesta do centra byla naopak interpretována v souladu s její logikou.

Podobně ambivalentní přístup k aktivitě mužů byl patrný i v přístupu klientek. Potenciální aktivitu svých manželů dávaly často do souvislosti s aktivitou vlastní. Bez jejich přítomnosti a vkladu hrozilo, že jejich manželé „propadnou“ své přirozeně pasivní povaze, jako v popisu paní Heleny (63 let):

Já kdybych svého muže netahala, tak on by možná taky zůstal...nevím, co by dělal, jestli by zůstal sedět nebo jestli by si našel něco jiného, nemám tušení.

Představa mužů přiváděných do center svými aktivními manželkami představovala dominantní narativum o cestě mužů do centra. Během svých návštěv v centrech jsem měla možnost často neformálně hovořit se čtyřmi stálými klienty centra a jednou se dvěma muži, kteří do centra zavítali poprvé a už se tam podle mých informací nevrátili. Pouze v případě jednoho stálého klienta (pana Pavla) do centra chodila i jeho manželka a aktivit se zúčastňovali společně. Manželka pana Pavla rovněž vystupovala jako iniciátor aktivit. V případě tří zbylých stálých klientů se ve dvou případech jednalo o rozvedené muže se stálými partnerkami, které ale do center nechodily. Poslední z nich, pan Lubomír, byl ženatý, ale jeho žena se aktivit centra

rovněž neúčastňovala. Ani dva náhodní návštěvníci center, které jsem potkala, nepřišli se svými manželkami/partnerkami. Pan Václav byl ženatý, sám se ale zmiňoval o tom, že jeho žena nemá žádný zájem se těchto aktivit účastnit. Partnerský status druhého z nich mi nebyl znám. Tento výčet samozřejmě nelze brát jako jasné vyvrácení tvrzení zaměstnanců o významu žen při povzbuzování aktivity svých mužů, na druhou stranu ale naznačuje, že představy o vztahu mezi genderem a aktivitou mohou hrát při interpretaci chování klientů často zásadnější roli než skutečnost samotná.

Pasivita mužů přitom měla vždy negativní konotace. Zaměstnanci centra ji často spojovali dokonce s bariérami, které ženám brání v plném zapojení do centra. Již v předchozí části této práce jsem poukazovala na význam narativ o vdovách přicházejících do center hledat (a nalézat) nový smysl života pro konstrukci role centra ve vztahu k reprezentacím „správného“ stárnutí. Součástí těchto narativ byly rovněž představy žen, které jsou limitované péčí o svého partnera a nemohou se aktivit zúčastňovat v takové míře, jak by chtěly. Například v popisu zaměstnankyně centra paní Ivy tak tyto ženy nepřicházely po ovdovění v takové míře proto, že by zde hledaly pouze útěchu, ale proto, že se jim prostor pro aktivitu v plné míře otevřel až po ztrátě manžela:

Chodili třeba ke mně takoví manželé. To bylo typické. Prostě ta pani ho za sebou všude táhla. To byl pán, který celý život dělal někde u stroje. Přestali chodit. On asi podle mě už umřel, protože on byl dost nemocný. Ti muži jsou opravdu nemocní a ty ženy jim doslova slouží a ani se od nich nemůžou moc hnout, třeba přijdou dvakrát, čtyřikrát nepřijdou, pokud jako ten muž je živ a když umře, tak to ona začne chodit. To je právě zajímavé docela.

Podobně i další zaměstnankyně centra paní Bohumila mluvila o tom, že když ženy ovdoví a vyřídí všechny formality spojené se smrtí manžela, najednou „není kam se vrátit“ a život bez aktivit jim nestačí. Motiv ovdovělých žen přicházejících do center na jednu stranu tematizoval osamělost a bolestivou zkušenost žen hledajících nové přátele a porozumění, zároveň ale odkazoval na představu „přirozeně aktivního ducha“ dřímajícího v ženách, jenž je často omezován pasivitou jejich partnerů a povinnostmi spojenými s péčí o rodinu.⁶⁵

⁶⁵ Na základě vlastních dat mohu potvrdit, že poměrně velká část klientek byly vdovami. Ty, se kterými jsem měla ale možnost hovořit, mluvily většinou o tom, že mezníkem jejich zapojení se do centra byl spíše odchod do důchodu než ztráta partnera. Pouze v případě žen, které do centra přicházely pouze na tematické programy a společenské kluby (nebo u nich začínaly), hrál motiv ovdovění výraznější roli. Společenské kluby byly koncipované jako místa seznamování pro seniory/ky, již jsou ohroženi samotou. Svými názvy a prezentací se často obracely na ty, kteří zažívají pocity samoty, ztráty či jim prostě chybí

Aktivita a pasivita sloužily jako zásadní rámce pro konceptualizaci femininity a maskulinity. Tato dichotomie byla součástí genderového symbolismu, o kterém hovoří Harding (1986) a který je jedním ze základních procesů produkujících genderový řád. Genderový symbolismus je vystaven na dichotomiích, jež jsou přiřazovány jednotlivým pohlavím. Na základě tohoto domnělého vztahu je pak organizována druhá rovina genderového řádu – dělba práce rozdělující lidi na dvě výlučné skupiny. Třetím procesem je podle Harding sociálně konstruovaná individuální identita, jež je produktem osvojení si genderového symbolismu a genderové dělby práce.

Dichotomie aktivity a pasivity představovala v centrech důležitou součást genderového symbolismu, který strukturoval muže a ženy do dvou odlišných skupin. Chování a motivy zástupců těchto skupin byly interpretovány s ohledem na přepokládaný vztah mezi maskulinitou a pasivitou a femininitou a aktivitou, přičemž tyto interpretace následně sloužily k potvrzení těchto genderových představ. Bourdieu (2000: 11) tyto dichotomie nazývá homologickými opozicemi. Tyto opozice (jako aktivní/pasivní, veřejnost/domov, tvrdý/měkký...) zapojují principy femininity a maskulinity do systému dělení věcí a aktivit. Tyto diference jsou následně naturalizovány vztažením sociální podoby vztahů k biologické přirozenosti člověka. To, co bylo nejprve ustaveno jako produkt společnosti (tedy jako arbitrární skutečnost – arbitrární v tom smyslu, že nemá žádné zakotvení v přirozenosti), je následně ospravedlňováno řádem biologickým. Vztahy mezi pohlavími jsou vykládány na základě biologických dispozic, protože to, co je ve spojení s přírodou, má atributy neměnnosti, stálosti, přirozenosti. Diference mezi maskulinitou a femininitou, včetně nerovných pozic těchto jednotlivých kategorií, se následně jeví jako nevyhnutelná a legitimní (Bourdieu 2000). Podobně i nepřítomnost mužů v centrech byla naturalizována odkazem na přirozenou pasivitu mužů. Symbolická diference mezi femininitou/aktivitou a maskulinitou/pasivitou byla vtělena do chodu centra a zároveň sloužila jako mechanismus legitimizace absence mužů. V předchozí části jsem poukazovala na existenci řady mechanismů exkluze, které se mohly podílet na absenci

někdo, s kým by si mohli popovídat. Ztráta partnera často fungovala jako spouštěcí mechanismus vyvolávající potřebu takovéto služby. Zhruba čtvrtina žen, se kterými jsem vedla rozhovory, byla vdaná, jejich manželé se ale podobných aktivit zúčastňovali jen sporadicky či vůbec. Ačkoliv ženy ve svých narativích o zapojování se do centra vždy odkazovaly ke své předchozí biografii, mnohem zásadnější roli než jejich partneri v něm hrála možnost vlastního času, která se objevovala spolu s odchodem do důchodu a se snižující se investicí do domácích prací.

mužů. Tyto mechanismy do značné míry vyvstávaly právě z tohoto genderového symbolismu, který sloužil jako rámeček pro uvažování o chodu centra ve smyslu struktury aktivit a prostoru, stejně tak jako pro interpretaci důvodů přivádějících klienty do centra a významech přítomnosti mužů. Nepřítomnost mužů nebyla viděna jako problém. Naturalizace vztahu mezi maskulinitou a pasivitou činila jejich nepřítomnost samozřejmou a zároveň zastiňovala jakýkoliv podíl center na jejich potencionálním vylučování.

Spojení femininity s aktivitou bylo zaměstnanci i klientkami konstruováno jako přirozené. Tento naturalizovaný vztah se stal základem uvažování o abstraktních klientech centra, kteří ale kvůli genderovým konotacím aktivity nikdy jako abstraktní vystupovat nemohli. Samotný koncept aktivního seniora nesl s ohledem na genderový symbolismus jasné femininní konotace, jež muže z těchto reprezentací implicitně vylučovaly. Centra se tak nabídkou svých aktivit, prostorem a skrze své zaměstnance vztahovala k předpokládanému vztahu mezi aktivitou a femininitou.

Opozice mezi aktivitou a pasivitou představuje jednu ze základních dichotomií uspořádávajících genderové vztahy i mimo prostory center. Způsob, jakým s nimi v kontextu diskurzu aktivního stárnutí klientky i zaměstnanci pracovali, ale odhaluje sociální konstruovanost genderu a jeho proměnlivost v různých kontextech. Jak poukazuje řada autorů a autorek (např. Bourdieu 2000; Martin 1991; Millett 1998; Šmausová 2002), aktivita byla v dichotomiích ustavujících genderové vztahy tradičně spojována s maskulinitou. Bourdieu (2000: 23) vidí dokonce dělení na aktivní maskulinum a pasivní femininum jako základní princip sociálního vztahu nadvlády mužského principu. Spojení maskulinity s aktivitou se promítá i do konceptualizace mužské a ženské sexuality, jejich role ve společnosti a představ o „typicky“ mužských a ženských vlastnostech (srovnej např. Martin 1991). Tato dichotomie byla ale v kontextu center převrácená. Muži vystupovali jako přirozeně pasivnější, méně průbojní, závislí na svých partnerkách. Tento zdánlivý paradox jasně odhaluje gender jako „(pouhou) rekvizitu, která umožňuje hrát různé role v různých kontextech“ (Šmausová 2002: 22). Zároveň poukazuje na potřebu analyzovat gender v kontextu dalších kategorií.

Gender nepředstavuje stabilní vlastnost individuí. Některé prvky nebo role s ním spojené mohou v určitých životních etapách nabývat různé důležitosti, nebo se jejich význam může ztrácet úplně. Jak poznamenávají Ginn a Arber (1995: 13): „Nemůžeme

předpokládat, že genderové vztahy zůstávají statické po celý životní cyklus, protože životní přechody, normy založené na věku a fyzické změny ovlivňují způsob, jakým jsou genderové role konstruovány a jak je genderová identita prožívána.“ Stárnutí tak může vytvářet prostor, kde se procesy konstrukce genderu mohou oproti jiným etapám života pohybovat v odlišných rámcích. Calasanti a Slevin (2001: 24-26) v této souvislosti upozorňují, že stárnutí vede k nutnosti rekonceptualizace představy maskulinity a femininity. Zatímco ideální představa femininity je podle nich konstruována prostřednictvím vzhledu, maskulinita se konstruuje prostřednictvím aktivity a nezávislosti. Oba způsoby konstruování genderové identity přitom ve stáří znamenají vzdalování se od dominantního ideálu, který se v případě femininity odvolává na standardy mládí a krásy, zatímco v případě maskulinity k fyzické síle. Stárnutí s sebou v obou případech nese změny, které tento způsob konstruování narušují nebo znemožňují úplně.

Tyto přístupy naznačují, že stárnutí je nutné vnímat také jako období, které přináší potřebu redefinování koncepce femininity a maskulinity, jejichž ideální dominantní obraz s představou stáří nepočítá. Někteří autoři (například Gilleard a Higgs 2000; Silver 2003) v tomto kontextu jdou ještě dále. Skutečnost, že ve stáří dochází ke ztrátě některých klíčových bodů, na jejichž podkladě byl donedávna gender budován, vede k představám věku jako prostředku stírání rozdílů mezi jednotlivci, a to i na úrovni mužské a ženské genderové role. V porovnání s obdobím produktivního a „mladšího“ věku se třídní rozdíly stávají méně viditelné, neboť výše penze zajišťuje podobný trvalý příjem a podobně slábne i význam genderu jako jednoho z klíčových rozlišovacích kritérií (Gilleard a Higgs 2000: 41). Silver (2003) dokonce hovoří o tom, že stáří s sebou přináší tendenci k androgynii, kde se potřeba genderové polarizace oslabuje. Jako mnohem důležitější faktor se podle ní objevuje marginalizace na základě skupinové příslušnosti ke „starým“, která vede k tomu, že je genderová kategorizace nahrazena binární opozicí založenou na věku. Vytváří se tak situace, kde se významnějším prvkem identity stává vědomí si příslušnosti k marginalizované skupině „starých“, které vede k nahrazení binární opozice mezi mužským a ženským podobnou opozicí založenou na věku.

Zásadní role genderu pro konceptualizaci aktivity v centrech nicméně poukazuje na přílišnou radikálnost těchto přístupů spojujících stáří s procesem stírání genderové polarizace. Naopak ukazuje, že „dělání“ genderu je celoživotním projektem, i přestože

kontexty a prostředky, které jsou k jeho realizaci využívány, se mohou měnit. Řada autorů (Calasani a King 2005; Marshall a Katz 2006) poukazuje v souvislosti s diskurzem aktivního stárnutí (a širěji s rozvojem konzumní společnosti orientované na mláď) na rozvoj mechanismů, jejichž cílem je znovu zpřítomnit stárnoucí tělo jako tělo sexuální. Genderová polarita se tak podle nich nerozpouští, pouze může nabývat jiných obrysů a může jí být dosahováno jinými prostředky. Význam genderového symbolismu pro konceptualizaci reprezentací aktivního seniora tak na jednu stranu poukazuje na zásadní význam genderu pro strukturování vztahů a pozic seniorů ve vztahu k reprezentacím stáří a zároveň na proměnlivost obsahů, jež jsou s femininitou a maskulinitou spojovány.

6.4 SHRNUÍ

Diskurzy aktivního stárnutí a centra, jež usilují o to stát se jejich praktickým zhmotněním, představují aktivní životní styl ve stáří jako model otevřený každému. Jeho naplnění je vztahováno k individuálním představám vlastní odpovědnosti k sobě samému. Předchozí kapitoly nicméně poukazují na úzkou provázanost tohoto specifického životního stylu se sociálními kategoriemi a předchozí, v tomto případě genderovou, zkušeností. Ačkoliv je aktivní stárnutí předkládáno jako univerzálně vhodný model stárnutí, v obou centrech se vyskytují prakticky pouze ženy. Jak jsem se pokusila ukázat, tato disproporce je do značné míry důsledkem toho, že diskurz aktivního stárnutí reprezentovaný studovanými centry je diskurzem genderovaným, který se svým charakterem obrací na specifické aktéry. Větší zapojení žen do center a rolí, kterou aktivně a centru samotnému ve svém životě přisuzují, je potřeba vnímat v kontextu jejich předchozí genderované biografie. Tento aktivní životní styl se stává součástí genderového habitu i kvůli existenci paralely mezi tím, jak jsou ženská těla disciplinována v mláď a produktivním věku, a požadavky, které diskurz aktivního stáří klade na stárnoucí ženy. Tato paralela může být vysvětlením pro to, proč jsou ženy více "ochotné" stárnout aktivně i proč se gender stává výrazným organizačním principem těchto organizací, které lze v souladu s přístupem Acker (1990) označit za organizace genderované.

Genderovanost center se projevovala a zároveň byla upevňována několika vzájemně propojenými mechanismy, které ve výsledku podporovaly exkluzi mužů.

Prvním z nich byla struktura nabídky aktivit odrážející gender předpokládaných klientek. Ten se promítal i do výzdoby prostorů center, tematizující zájmy a témata spojená především s feminitou. Centra se prostřednictvím této výzdoby symbolicky obracela na určitý typ návštěvníků, zatímco potenciální účast jedinců vymykajících se těmto atributům byla zneviditelnována. V rámci běžného chodu centra byly rovněž neustále potvrzovány genderové hranice ať již prostřednictvím genderové segregace společenských klubů, či na úrovni subtilních mechanismů, kde se přítomnost mužů v ženském kolektivu stávala problematickou a implicitně nevíтанou, neboť narušovala představy o správném průběhu aktivit. Interakcemi mezi návštěvnicemi a návštěvníky center a jejich interpretacemi zaměstnanci byl gender mužů-klientů neustále zvýznamňován. Muži se stávali symbolickými zástupci maskulinity vystupujícími svou odlišností z předpokládané normy. Tato jejich odlišnost byla potvrzovaná v případech, kdy se muži objevili v centrech poprvé, ale rovněž když se stali jejich stálými klienty. Prostřednictvím těchto rutinizovaných praktik byly reprezentace maskulinity vylučovány z představ o centru. Všechny tyto zmíněné praktiky se podílely na vylučování mužů jako klientů centra. Toto vyčleňování přitom v žádném případě nelze považovat za záměrný úmysl zaměstnanců či vedení center, ale spíše za produkt nereflektované organizační logiky centra.

Samotná přítomnost mužů v centru byla zároveň doprovázena několika paradoxy. Muži-klienti velice často vystupovali jako neaktivnější účastníci programů a kurzů. Nestávali se ale ztělesněním reprezentace aktivního seniora, neboť tyto reprezentace měly v centru již a priori femininní konotace. Jejich aktivita tak byla často interpretována skrze jiné významy inherentně referující k genderovým vztahům. Neustálá rekonstrukce genderového symbolismu ovlivňovala rovněž definici „vhodné aktivity“ – tj. aktivity zapadající do reprezentace aktivního stárnutí. Tento rámec byl přitom do značné míry definovaný nabídkou centra, která se vztahovala k předpokládaným klientkám-ženám. Genderové konotace zakotvené v představě aktivního seniora a v předpokládaném vztahu mezi genderem a aktivitou se tak promítaly do každodenního chodu centra a produkovaly neuvědomované mechanismy exkluze mužů diskutované v předchozí části. Gender tak tvořil jednu ze základních dimenzí ovlivňujících možnost jednotlivých aktérů participovat na reprezentacích aktivního stáří.

7 ZÁVĚR

„Tady v centru jsem našla svůj druhý domov,“ svěřila se mi při jednom z našich rozhovorů paní Ludmila (88 let). Nepřehlédnutelná drobná paní, vždy usměvavá, rázná, s perfektně načesanými vlasy. Stálá účastnice akcí centra, kterou každý znal alespoň od vidění. Troufám si tvrdit, že to nebyla fráze. Centra se pro mé komunikační partnery a partnerky stávala místy, kde trávili několik hodin týdně. Aktivity a kurzy v centrech představovaly pevné body v jejich týdenním harmonogramu. Byla to místa, kde se pravidelně setkávali se svými známými a navazovali vztahy nové. Možnost účastnit se těchto aktivit, komunikovat s ostatními, diskutovat, vzdělávat se či osvojovat si nové dovednosti se pro mnohé z nich stávala důležitým zdrojem vlastního sebevědomí. Aktivita v jejich výpovědích vystupovala jako klíčová osa utváření pozitivních obrazů stárnutí a vlastního životního stylu. Domnívám se, že (nejen) z těchto důvodů je zapotřebí centra a filozofii, kterou zprostředkovávají, vnímat jako vítanou změnu v tom, jaké místo bylo vymezováno období po odchodu do důchodu v rámci individuální biografie. Stejně tak je můžeme považovat za znak postupující redefinice představ o tom, co to znamená být seniorem/kou, které potenciálně otevírají možnost pro různé konceptualizace stárnutí.

Aktivní stárnutí či koncepce třetího věku se setkávají s nadšeným přijímáním nejen v gerontologických přístupech, ale i v sociální politice a konkrétní práci se seniory. S ohledem na výše popsané aspekty se jedná o postoje pochopitelné a nikoli neoprávněné. Tato práce nicméně analyzuje diskurzy aktivního stárnutí i s ohledem na jejich normativní charakter a úzké spojení se společenskými a demografickými trendy, které tvoří kontext pro vymezení jejich obsahů. Má analýza center se zaměřila na dvě klíčová témata. První z nich představuje analýza aktivního stárnutí jako biopolitiky. Ukazuje návaznost idey aktivního stárnutí na demografické změny spojené se zvyšujícím se počtem seniorů v populaci. Ve čtvrté kapitole zároveň analyzuji, jakým způsobem je představa žádoucího spojení aktivity a stáří inkorporována do konkrétních životních stylů seniorů, kteří se zapojují do center a jejich představ o sobě i stáří obecně.

Pohled na aktivní stárnutí jako součást technik moci by nijak neměla implikovat potřebu zavrhnout ideu aktivního stárnutí jako cosi nebezpečné či represivní. Moc není zapotřebí vnímat jako cosi špinavého. Foucaultova koncepce naopak upozorňuje na tvořivý potenciál moci, který umožňuje produkci nových forem vědění i identit

(Parusníková 2000). Biopolitika se svým důrazem na kultivaci života a podporu zdravotního stavu populace přináší bezpochyby výrazné zlepšení životních podmínek. Tuto skutečnost nelze banalizovat. Analýza diskurzů aktivního stárnutí jako formy biomoci nám dovoluje zachytit nejen jejich disciplinační charakter, ale poskytuje i vhodný rámec pro pochopení produktivit těchto diskurzů. Způsob, jakým se klientky center vztahovaly k představám aktivity a svého životního stylu (či životních stylů ostatních), poukazuje na relevanci těchto diskurzů v procesech utváření identit ve stáří. Foucaultovo (1990; 2000a) pojetí moci není svým charakterem restriktivní. Tato koncepce moci poukazuje především na techniky, jimiž jsou jednotlivé subjektivity a těla utvářena uvnitř diskurzivních praktik. Moderní forma moci se neuskutečňuje prostřednictvím potlačování, vynucování či vylučování. „Moc ve skutečnosti produkuje; produkuje realitu; produkuje oblasti objektů a rituálů pravdy.“ (Foucault 2000a: 274) Skrze disciplinační praktiky a technologie sebe samého jsou ustavovány formy identit. Jak Foucault (2000c: 326) sám shrnuje, cílem jeho práce je zachytit „historii různých módů, skrze něž se lidé v naší kultuře stávají subjekty“.

Způsoby, jakými se jednotliví aktéři v centrech vztahují k reprezentacím stárnutí a vlastnímu životnímu stylu, ukazují na silný produktivní potenciál diskurzů aktivního stárnutí. Ty v případě klientek center představovaly důležitou osu konstrukce představ o stáří i sobě samém. Kapitola čtyři popisuje disciplinační praktiky, skrze něž byly ustavovány subjektivity aktivně stárnoucích seniorů. Závěry mé studie poukazují na to, že i někteří senioři samotní přijímají představu aktivity jako žádoucí, až nezbytné součásti života po odchodu do důchodu. Aktivní stárnutí a s ním spojené pozitivní reprezentace stáří soustředěné kolem motivů aktivity jim poskytovaly rámce pro uvažování o vlastní identitě. Spravování populace, jež je klíčovým cílem politik aktivního stárnutí, se tak uskutečňuje především prostřednictvím produkce specifických subjektivit aktivně stárnoucích seniorů, kteří internalizovali představu aktivního životního stylu jako nejvhodnějšího životního stylu ve stáří a skrze různé technologie sebe samého kontinuálně na tomto projektu pracují. Ačkoliv se mé komunikační partnerky vztahovaly k životu po odchodu do důchodu v souladu s koncepcemi třetího věku jako k období osobní svobody a sebenaplnění, nelimitovaného společenskými strukturami, aktivita v jejich vyprávěních vystupovala v podobě nového imperativu, jenž obsahy jejich volného času vymezoval jasným posláním „muset něco dělat“. Aktivita byla vnímána jako ideální, nicméně nesamozřejmá součást života ve stáří,

o kterou je potřeba usilovat a neustále na ní pracovat. Mechanismy strukturace času a dohled nad stárnoucím tělem zakotvené v každodenním chodu center fungovaly rovněž jako nástroje zajišťující kontrolu nad „projektem“ být aktivní a napomáhaly k jeho úspěšnému naplnění.

Druhé klíčové téma této práce představuje otázka otevřenosti/uzavřenosti modelu aktivního stárnutí tak, jak jej centra zprostředkovávají, různým aktérům. Pátá kapitola ukazuje, jakým způsobem je idea aktivního stárnutí zaměstnanci i klienty center ustavována jako obraz „dobrého“ stáří. Aktivita v tomto ohledu vystupuje jako rys oddělující různé životní styly seniorů, kterým jsou přiřazována různá hodnocení. Funguje tak zároveň jako nový vektor nerovností, jenž skrze životní styly ustavuje nové hierarchie mezi seniory/kami. Prostředí center zároveň ukazuje, že životní styl lidí, již je navštěvují, je úzce svázán se specifickými sociálními charakteristikami a životní situací. Tato práce diskutuje především tři z nich. První představuje socioekonomický status. Ačkoliv je aktivní stárnutí představováno jako nejvhodnější životní styl, který by měl být součástí odpovědného stárnutí každého z nás, pohled na klienty center ukazuje, že se jedná spíše o součást habitu střední třídy. Podobně i aktivity nabízené centry jsou do značné míry strukturované s ohledem na tuto logiku. Aktivita tak v tomto ohledu ve stáří nahrazuje původní struktury pracovního trhu novými mechanismy stratifikace skrze aktivní životní styl.

Další klíčovou kategorií představuje gender. Závěrečná kapitola poukazuje na roli genderu jako principu, který na jednu stranu přivádí do center některé aktéry spíše než jiné a zároveň se stává součástí organizační logiky center, která ovlivňuje strukturu aktivit, kódování prostředí center, postavení jednotlivých aktérů a především interakce, jež v centrech probíhají. Součástí center se tak stávají rovněž subtilní neuvědomované mechanismy vylučování mužů. Ženy se v centrech stávají nejen dominantními návštěvníky. Vztah mezi feminitou a aktivitou je rovněž součástí genderového symbolismu, jehož prostřednictvím je v centrech ustavována rozdílnost mezi muži a ženami. Tato skutečnost vyzdvihuje proměnlivost obsahů, jež jsou femininitě a maskulinitě přiřazovány v různých kontextech. Zároveň poukazuje na vzájemný vztah mezi konstrukcí genderu a dalšími kategoriemi (v tomto případě věkem), které mohou vytvářet nové formy nerovností. Poukazuje na chybnou představu toho, že genderová znevýhodnění jsou relativně stabilní a že se v průběhu životního cyklu či v kontextu jiných kategorií nemění. Věk představuje organizační princip, který sám do vyjednávání

genderu zasahuje a, jak ukazuje analýza postavení mužů v centrech, může dokonce přispívat k redefinici původních mocenských vztahů. Muži se tak v mnoha ohledech stávají symbolickými poraženými v projektu aktivního stárnutí tak, jak je zprostředkován centry. „Vítězství“ žen je nicméně vykoupeno systematickou disciplinací jejich těl, jež je součástí úspěšného naplňování idejí aktivního stárnutí.

Třetí zásadní aspekt vymezující hranice otevřenosti modelu aktivního stárnutí představuje vlastní zdravotní stav a fyzické a mentální schopnosti. Ačkoliv Světová zdravotnická organizace nespojuje koncept aktivního stárnutí s fyzickou aktivitou a explicitně jej vztahuje i k obdobím závislosti, v praxi je aktivní stárnutí vymezeno mnohem méně otevřeným způsobem. Podobně i možnost participace v centru je s ohledem na strukturu jeho aktivit zásadním způsobem determinována vlastní soběstačností a relativně dobrým duševním i tělesným zdravím. Tyto aspekty přitom ve výpovědích zaměstnanců i klientek rovněž vystupovaly jako jedna z dělících linií mezi klienty a jinými seniory reprezentujícími odlišné životní styly.

Řada autorů (např. Gilleard a Higgs 2000; Calasanti a King 2005) upozorňuje na riziko zneviditelňování existence čtvrtého věku jako součásti lidské biografie. Glorifikace třetího věku odsouvá do pozadí skutečnost, že po třetím věku často přichází i věk poslední, který je ve znamení závislosti a nemohoucnosti. Reprezentace aktivních, vzdělávajících se seniorů a období stáří jako období osobního sebenaplnění a aktivně tráveného času, na které se centra odvolávají, pracují s otázkami existence čtvrtého věku skutečně spíše jako s agendou „pro ty druhé“.⁶⁶ Závislé, nemohoucí stáří se snadno stává symbolem „skutečného“ stáří, které je zbaveno všech pozitivních konotací i pozornosti. V kontextu současné dominance diskurzu aktivního stárnutí by si tyto procesy hierarchizování třetího a čtvrtého věku měly zasloužovat naši velkou pozornost.

⁶⁶ S ohledem na charakter služeb se senioři, kteří by byli nesoběstační nebo měli závažné zdravotní problémy, pravidelných kurzů a aktivit nezúčastňují. Zaměstnankyně centra paní Iva se v návaznosti na mou připomínku, že centra s těmito klienty nepracují, zmiňovala o tom, že centrum je jiný typ služby. Těmto seniorům se podle jejích slov mají věnovat jiná zařízení. Hranice mezi „skutečně“ starými a klienty center ilustrují i příklady, kdy docházelo k ojedinělým prolnutím těchto služeb. Jedno z center například organizovalo pravidelné výlety pro málo mobilní seniory se zdravotními potížemi, kterých se zúčastňovali i stálí klienti center. Ti nicméně figurovali v roli asistentů a symbolicky tak byli z této skupiny seniorů vyčleněni. Tato hranice nebyla explicitně nikdy artikulována, její linie ale byla klienty pocíťována, jak ilustruje i záznam z terénních poznámek: „Paní Jarmila (67 let) se domlouvá s paní Vendulou ohledně pravidelného výletu. Paní Vendula se ujišťuje, že jejich domluva platí. Dodává k tomu: „Vy tam ale jedete pomáhat, že jo?“. Paní Jarmila se zarazí a uraženě odsekává „To je snad jasné, ne?““. Představa, že by se ocitla na straně „těch druhých“, byla pro paní Jarmilu nepřijemná. Na tuto příhodu, kterou vnímala s podrážděním, reagovala zklamaným konstatováním, „že se nechala zase do něčeho uvrtat“.

Rétorika individualismu a odpovědnosti rámuje aktivní stárnutí jako záležitost osobní volby a úsilí snadno ústí do stigmatizace těch, kteří do této poslední fáze lidského života vstupují.

Zneviditelnění čtvrtého věku v rámci diskurzu aktivního stárnutí nicméně neznamená, že by obrazy závislých a nemohoucích seniorů nebyly součástí způsobu, jakými je idea aktivního stáří konstruována jednotlivými aktéry v centrech. Představa čtvrtého věku s jeho stigmatizujícími aspekty se stává neustále přítomnou součástí projektu „být aktivní“. Je patrná ve snaze stihnout, co se dá, hýbat se, dokud je to možné, snažit se, když to ještě jde. Je více či méně artikulovanou hrozbou vznášející se nad úspěchem tohoto snažení. Je rovněž horizontem, který předurčuje řadu z těchto seniorů k selhání. S ohledem na zásadní relevanci, již klienti a klientky přisuzovali aktivitě a zapojení se do center, se vznáší otázka po tom, jaký dopad má na životy těchto lidí, případná nemožnost pokračovat v tomto životním stylu, který byl po dlouhou dobu zdrojem jejich sebevědomí a pozitivních představ o sobě.

Idea aktivního stárnutí je hnána pozitivní snahou o zlepšení života a zdraví seniorů (a potažmo celé populace). Tato práce ale upozorňuje, že přísliby, které nabízí, zároveň fungují jako mechanismy disciplinace. Stáří nezvládnuté, pasivní, bez zřejmé náplně se v rámci koncepcí aktivního stárnutí stává rizikem nejen pro jednotlivce, ale pro celou společnost. Minimalizace těchto rizik vyžaduje tvrdou sebedisciplínu uskutečňující se v předem daných rámcích. Ne každá aktivita je přitom definována jako aktivita vedoucí k žádoucímu cíli (Biggs 2001). Aktivní stárnutí se stává součástí toho, co Rose (2007) nazývá „vůle ke zdraví“. Imperativ aktivity asociovaný s hodnotami autonomie, nezávislosti a zdraví apeluje na jednotlivce skrze vize šťastného a zdravého stárnutí. Ty spolu s apelem na odpovědnost každého z nás za své stáří zesilují požadavky na disciplínu těla.

Zakotvování představ aktivity do neoliberální rétoriky individualismu a odpovědnosti za podobu vlastního života ve stáří spolu s úzkým spojením aktivního stárnutí s dalšími eticky oceňovanými hodnotami jako zdraví či kvalita života (srovnej např. Avramov a Mašková 2003) staví ty, kteří imperativy aktivity nenaplnují, do problematické pozice. V kontextu současného dominantního postavení aktivního stárnutí jako „žádoucího“ stárnutí se aktivita snadno stává vektorem nových nerovností ve stáří, který odděluje „odpovědné“, „vhodně stárnoucí“ občany od těch, co těmto požadavkům (v rámci rétoriky individualismu) nechtějí, spíše než nemohou, dostát.

Tento nezamýšlený důsledek není ani tak symptomem toho, že by idea aktivního stárnutí byla špatná. Domnívám se, že rozvoj reprezentací aktivního stárnutí a center, jež na ně reagují, lze z principu vnímat jako ukázkou rozšiřujících se významů, které jsou stárnutí přiřazovány, stejně jako heterogenity životních stylů ve stáří. I přes svůj disciplinační charakter má diskurz aktivního stárnutí nepopiratelný produktivní potenciál. Jinými slovy - varovně zdvižený prst by neměl ukazovat na ideu samotnou či dokonce centra, zaměstnance nebo klienty, již se k ní vztahují, ale směrem k apriorní restriktivnosti a normativnosti jakékoliv vize stárnutí, jež je pasována do role nejvhodnější, privilegované cesty ke zdravému a odpovědnému stárnutí.

References:

- Acker, Joan (1990): "Hierarchies, jobs, bodies. A theory of gendered organization." *Gender and Society* 4(2): 139-158.
- Andrews, Molly (1999): "The seductiveness of agelessness." *Ageing & Society* 19: 301-318.
- Asquith, Nicole (2009). "Positive ageing, neoliberalism and Australian sociology." *Journal of Sociology* 45(3): 255-269.
- Avramov Dragana, Mašková Miroslava (2003). *Active ageing in Europe*. Council of Europe Publishing.
- Bartky, Sandra Lee (1988): "Foucault, Femininity and the Modernization of Patriarchal Power." Pp.: 61-83 In Irene Diamond and Lee Quinby (eds.) *Feminism and Foucault. Reflection and Resistance*. Boston: Northeastern University Press.
- Bass, Scott A., Francis G. Caro (2001): "Productive aging. A conceptual framework." Pp.: 37-81 In Nancy Morrow-Howell, James Hinterlong and Michael Sherraden (eds.). *Productive aging. Concepts and challenges*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Beauvoir, Simone (1966): *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Beck, Ulrich (2004): *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim (1995): *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity Press.
- Bengtson, Vern L., Norella M. Putney, Malcolm N. Johnson (2005): "The problem of theory in gerontology today." Pp.: 3-20 In Malcolm L. Johnson et al. (eds.): *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biggs, Simon (2001): "Towards critical narrativity. Stories of aging in contemporary social policy." *Journal of Aging Studies* 15: 303-316.
- Blaikie, Andrew (1999): *Ageing and Popular Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bordo, Susan (1993): *Unbearable Weight*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Britton, Dana (2000): "The Epistemology of the Gendered Organization." *Gender and Society* 14(3): 418-434.
- Bryant, Lucinda L, Kitty K. Corbett, Jean S. Kutner (2001): "In their own words: a model of healthy aging." *Social Science & Medicine* 53: 927-941.
- Bury, Mike (1995): "Ageing, Gender and Sociological Theory." Pp.: 15-30 In Sara Arber and Jay Ginn (eds.) *Connecting Gender and Ageing*. Buckingham: Open University Press.
- Butler, Judith (2003): *Trampoty s rodou*. Bratislava: Aspekt.

- Calasanti, Toni, Neil King (2005): "Firming the floppy penis. Age, class and gender relations in the lives of old men." *Men and Masculinities* 8(1): 3-23.
- Calasanti, Toni M., Kathleen F. Slevin (2001): *Gender, Social Inequalities, and Ageing*. Walnut Creek: Altamira Press.
- Calasanti, Toni M., Kathleen F. Slevin, Neal King (2006): "Ageism and Feminism: From "Et Cetera" to Centre." *NWSA Journal* 18 (1): 13-30.
- Calasanti, Toni M., Kathleen F. Slevin (2006): *Age Matters*. New York: Routledge.
- Cardona, Beatriz (2008): "'Healthy ageing" policies and anti-ageing ideologies and practices: on the exercise of responsibility." *Medical Health Care and Philosophy* 11(4): 475-483.
- Clarke, Amanda, Lorna Warren (2007): "Hopes, fears and expectations about the future: what do older people's stories tell us about active ageing?" *Ageing & Society* 27: 465-488.
- Coffey, Amanda, Paul Atkinson (1996): *Making sense of qualitative data*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Coffey, Amanda, Beverly Halbrook, Paul Atkinson (1996): "Qualitative data analysis: Technologies and Representations." *Sociological research online*. [online] 1(1). [cit. 5.12.2009]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/1/1/4.html>>.
- Connell, Robert (2002): *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Council of the European Union (2010): *Council conclusions on Active Ageing*. [online] [cit. 10.6.2010]. Dostupné z: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/lisa/114968.pdf>
- Coupland, Justine (2007): "Gendered discourses on the "problem" of ageing: consumerized solution." *Discourse and Communication* 1: 37- 61.
- Cumming, Elaine, William E. Henry (1961): *Growing older: The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- Cumming Elaine, Lois R. Dean, David S. Newell, Isabel McCaffrey (1960): "Disengagement - A Tentative Theory of Aging." *Sociometry* 23 (1): 23-35.
- ČSÚ (2011): *Statistická ročenka České republiky 2010*. [online] Praha: Český statistický úřad [cit. 7.3.2011]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/publ/0001-10->>>.
- Daatland, Svein Olaf (2005): "Quality of life and ageing." Pp.: 371-377 In Malcolm Johnson, Vern L. Bergtson, Peter J. Coleman and Thomas B.L. Kirkwood (eds). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, Charlottea Aull (1999): *Reflexive ethnography*. London: Routledge.
- Davidson, Kate, Tom Daly, Sara Arber (2003): "Older Men, Social Integration and Organizational Activities." *Social Policy & Society* 2(2): 81-89.
- Degnen, Cathrine (2006): "Minding the gap: The construction of old age and oldness amongst peers." *Journal of Aging Studies* 21: 69-80.

- EHEMU Country Reports (2009). *Health expectancy in the Czech Republic*. [online] [cit. 15.7.2010]. Dostupné z <http://www.healthy-life-years.eu/pdf/CountryReports_Issue2/CzechRepublic.pdf>.
- Ehrenbergerová, Lucie (2002): "Stáří v populárně naučné literatuře." *Sociologický časopis* 38(5): 607-619.
- Emerson, Robert M., Rachel I. Fretz, Linda L. Shaw (1995): *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Estes, Carroll S. (2001): *Social Policy & Aging*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- European Commission (nedatováno): *Ageing Policy*. [online] European Commission [cit. 20.7.2010]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/ageing/intro_en.htm>.
- European Commission (1999): *New Paradigms in Ageing Societies*. [online] European Commission [cit. 20.7.2010]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/ageing/news/paradigm_en.htm>.
- European Commission (2006): *The demographic future of Europe – from challenge to opportunity*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2010): *Rozhodnutí Evropského parlamentu a rady o Evropském roku aktivního stárnutí (2010)*. Brusel: Evropská komise.
- Everingham, Christine, Penny Warner-Smith, Julia Byles (2007): "Transforming retirement: Re-thinking models of retirement to accommodate the experience of women." *Women's Studies International Forum* 30: 512-522.
- Ezzy, Douglas (2002): *Qualitative analysis. Practice and Innovation*. London: Routledge.
- Faircloth, Christopher A. (2001): "'Those people' and trouble talk. Social typing and community construction in senior public housing." *Journal of Aging Studies* 15: 333-350.
- Fay, Brian (2002): *Současná filozofie sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Featherstone, Mike, Mike Hepworth (1991): "The Mask of Ageing and the Postmodern Life Course" Pp.: 170-186 In Mike Featherstone, Mike Hepworth and Bryan S. Turner (eds.) *The Body*. London: Sage Publications.
- Featherstone, Mike, Andrew Hepworth (1995) "Images of positive aging." Pp.: 29-47 In Mike Featherstone and Andrew Hepworth (eds.). *Images of Aging*. London: Routledge.
- Fialová, Ludimila, Milan Kučera (1997): "The Main Features of Population Development in the Czech Republic during the Transformation of Society." *Czech Sociological Review* 5(1): 93-111.
- Foucault, Michel (1990): *The history of sexuality. Volume I*. London: Vintage Books.
- Foucault, Michel (2000a): *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, Michel (2000b): "Governmentality." Pp.: 201-223 In J. D. Faubion and P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault. Power*. New York: The New Press.

- Foucault, Michel (2000c) "The subject and power". Pp.: 326-349 In J. D. Faubion and P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault. Power*. New York: The New Press.
- Foucault, Michel (2000d): *Moc, subjekt a sexulita*. Bratislava: Kalligram.
- Foucault, Michel (2005): *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.
- Gergen Mary M., Gergen Kenneth (2001): "Positive aging: New images for a new age." *Ageing International* 27(1): 3-23.
- Gilleard, Christopher, Paul Higgs (2000): *Cultures of ageing. Self, citizenship and the body*. Harlow: Pearson Education.
- Ginn, Jay, Sara Arber (1995): "'Only Connect': Gender Relations and Ageing" Pp.:1-15 In Sara Arber and Jay Ginn (eds.) *Connecting Gender and Ageing*. Buckingham: Open University Press.
- Green, Brian (2009): *Gerontology and the Construction of Old Age*. New Brunswick: Aldine Transaction.
- Guillemín, Marilys, Lynn Gillam (2004): "Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu." *Biograf* 35: 11-31.
- Gullette, Margaret Morganroth (2003): "From life storytelling to age autobiography" *Journal of Aging Studies* 17(1): 101-111.
- Hammersley, Martin, Paul Atkinson (1995): *Ethnography. Principles in Practice*. London: Routledge.
- Hagestad, Gunhild, Peter Uhlenberg (2006): "Should we be concerned about age segregation? Some theoretical and empirical explorations." *Research on Ageing* 28(6): 638-653.
- Harding, Sandra (1986): *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Havighurst Robert J. (1954): "Flexibility and the Social Roles of the Retired." *American Journal of Sociology* 59(4): 309-311.
- Havighurst, Robert J. (1961): "Successful aging." *The Gerontologist* 1(1):8-13.
- Havighurst Robert J., Feigenbaum Kenneth (1959): "Leisure and Life-Style." *The American Journal of Sociology* 64(4): 396-404.
- Hazan, Haim (1994): *Old age: construction and deconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendricks, Jon, Laurie Russell Hatch (2006): "Lifestyle and Aging." Pp.: 301-320 In Robert H. Binstock and Linka K. George (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. Sixth Edition. London: Academic Press.
- Hepworth, Mike (1995): "Positive ageing. What is the message?" Pp.: 176-190 In Robin Bunton, Sarah Nettleton and Roger Burrows (eds.) *The Sociology of Health Promotion: Critical analysis of consumption, lifestyle and risk*. London: Routledge.
- Higgs, Paul, Ian Rees Jones (2009): *Medical Sociology and Old Age. Towards a Sociology of Health in Later Life*. London: Routledge.
- Hockey, Jenny, Alison James (1993): *Growing up and growing old: ageing and dependency in the life course*. London: Sage Publications.

- Holstein, Martha B., Meredith Minkler (2003): "Self, society and the "New gerontology."" *The Gerontologist* 43 (6): 787-796.
- Hurd, Laura C. (1999): ""We're Not Old!": Older Women's Negotiation of Aging and Oldness." *Journal of Ageing Studies* 13 (4): 419-439.
- Chudacoff, Howard P. (1989): *How old are you? Age consciousness in American Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- International Bank for Reconstruction (1994): *Adverting the Old Age Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Jolanki, Outi (2008): "Discussing responsibility and ways of influencing health." *International Journal of Ageing and Later Life* 3(1): 45-76.
- Jolanki, Outi (2009): "Talk about old age, health and morality." Pp.: 261-277 In Ricca Edmonson and Hans-Joachim von Kondratowitz (eds.) *Valuing older people. A humanist approach to ageing*. Bristol: The policy Press.
- Jolanki, Outi, Marja Jylha, Antti Hervonen (2000): "Old Age as a Choice and as a Necessity. Two Interpretative Repertoires." *Journal of Aging Studies* 14(4): 359-372.
- Jones, Rebecca L. (2006): ""Older People" Talking as if They Were not Older People: Positioning Theory as an Explanation." *Journal of Ageing Studies* 20: 79-91.
- Jones, Ian Rees, Martin Hyde, Christina R. Victor, Richard D. Wiggins, Chris Gilleard, Paul Higgs (2008): "The Evolution of the Third Age." Pp.: 13-29 In Ian Rees Jones, Martin Hyde, Christina R. Victor, Richard D. Wiggins, Chris Gilleard and Paul Higgs (eds.) *Ageing in a Consumer Society. From Passive to Active Consumption in Britain*. Bristol: Bristol Polity Press.
- Kanter, Rosabeth Moss (1993): *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Katz, Stephen (1996): *Disciplining old age*. London: University Press of Virginia.
- Katz, Stephen (2000): "Busy Bodies: Activity, Ageing and the Management of the Everyday Life." *Journal of Ageing Studies* 14 (2): 135-152.
- Katz, Stephen (2003): "Critical gerontological theory: Intellectual fieldwork and the nomadic life ideas." Pp.: 15-31 In Simon Biggs, Ariela Lowenstein and Jon Hendricks (eds.) *The need for theory. Critical approaches to social gerontology*. New York: Baywood Publishing Company.
- Katz, Stephen, Barbara Marshall (2003): "New sex for old: lifestyle, consumerism and the ethics of aging well." *Journal of Aging Studies* 17 (1): 3-16.
- Kessler, S.J., W. McKenna (1978): *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kessler, Eva Marie, Kathrin Rakoczy, Ursula M. Staudinger (2004): "The portrayal of older people in prime time television series: the match with gerontological evidence." *Ageing & Society* 24 (4): 531-552.
- Knotová, Dana (2009): "Zájmové vzdělávání dopělých." Pp.: 169-189 In Milada Rabušicová and Ladislav Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.

- Kontos, Pia C. (1999): "Local biology: bodies of difference in ageing studies." *Ageing & Society* 19: 677-689.
- Kučera, Milan (2000): "Představy o postavení sňatku a narozená dětí v životní dráze mladých svobodných lidí." Pp.: 45-66 In Ludmila Fialová (ed.) *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kuchařová, Věra (2002): *Život ve stáří. Zpráva z empirického výzkumu*. Praha: VÚPSV.
- Laslett, Peter (1991): *The Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Letherby, Gayle (2003): *Feminist research in theory and practice*. Buckingham: Open University Press.
- Litwin Howard, Sharon Shiovitz-Ezra (2006): "The association between activity and wellbeing in later life: what really matters?" *Ageing & Society* 26: 225-242.
- Lorber, Judith (1994): *Paradoxes of gender*. New Haven: Yale University Press.
- Lund Anne, Gunn Engelsrud (2008): "'I am not *that* old": inter-personal experiences of thriving and threads at a senior centre." *Ageing & Society* 28: 675-692.
- Marshall, Barbara L., Stephen Katz (2006): "From androgyny to androgens: Resexing the ageing body." Pp.: 75-99 In Toni M. Calasanti and Kathleen F. Slevin (eds.) *Age matters*. New York: Routledge.
- Martin, Emily (1991): "The Egg and the Sperm: How science has constructed a romance based on stereotypical male-female roles." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 16(3): 485-501.
- Matoušek, Petr (2008): "Rozvažování nad etickými otázkami sociálně-vědného výzkumu." *Biograf* 47.
- Menec, Verona H., Judith G. Chipperfield (1997): "Remaining Active in Later Life: The Role of Locus of Control in Seniors' Leisure Activity Participation, Health, and Life Satisfaction." *Journal of Aging and Health* 9(1): 105-125.
- Miller, Tina, Linda Bell (2002): "Consenting to what? Issues of Access, gate-keeping and "informed" consent." Pp.: 53-70 In M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop and T. Miller (eds.) *Ethics in Qualitative research*. London: Sage Publication.
- Millet, Kate (1998): "Sexuální politika." Pp.: 69-88 In Libora Oates-Indruchová (ed.) *Dívčí válka s ideologií*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Moody, Harry R. (1993): "Overview: What is critical gerontology and why is it important." Pp.: xv-3 In Thomas R. Cole, W. Andrew Achenbaum, Patricia L. Jakobi and Robert Kastenbaum (eds.) *Voices and visions of aging. Towards a critical gerontology*. New York: Springer Publishing Company.
- Moody, Harry R. (2001): "Productive Aging and the Ideology of Old Age." Pp.: 175-194 In Nancy Morrow-Howell, James Hinterlong and Michael Wayne Sherraden (eds.) *Productive Aging*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Moody, Harry R. (2004): "Structure and Agency in the Late-life Learning." Pp.: 29-43 In Emmanuelle Tulle (ed.) *Old Age and Agency*. New York: Nova Science Publishers.

- Moody, Harry R. (2005): "From successful aging to consciousness aging." Pp.: 55-69 In May L. Wykle, Peter L. Whitehouse and Diana L. Morris (eds.). *Successful aging through the life span*. New York: Springer Publishing Company.
- Morgan, Leslie and Suzanne Kunkel (2001): *Aging. The Social Context*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Mullan, Phil (2002): *The imaginary time bomb. Why and ageing population is not a social problem*. London: I.B.Tauris Publishers.
- Müller, Oldřich (2006): "Aktivizační postupy u osob seniorského věku." Pp.: 36-50 In Zdeňka Kozáková and Oldřich Müller (eds.) *Aktivizační přístupy k osobám seniorského věku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- MPSV (2003): *Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003 až 2007*. [online] Praha: MPSV [cit. 15.6.2010]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/2869>>.
- MPSV (2008): *Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012*. [online] Praha: MPSV [cit. 15.6.2010]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/5045>>.
- Nedbálková, Kateřina (2006): *Spoutaná Rozkoš: Sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznicí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nedbálková, Kateřina (2009): "Řád veřejných toalet: Píšu pro sociologii ne pro svoji zábavu." *Biograf* 49.
- Neilson, Brett (2006): "Anti-ageing cultures, biopolitics and globalisation." *Cultural Studies Review* 12 (2): 149-164.
- Nimrod, Galit, Hanna Adoni (2006): "Leisure-styles and life satisfaction among recent terirees in Israel." *Ageing & Society* 26: 607-630.
- Oberhuber, Florian, Michal Krzyzanowski (2008): "Discourse Analysis and Ethnography." Pp.: 182-203 In Ruth Wodak and Michal Krzyzanowski (eds.) *Qualitative discourse analysis in the social sciences*. New York: Palgrave Macmillan.
- Oancea, Alis E. (2008): "The promise of lifelong learning." *Ageing horizons* 8: 1-3.
- OECD (1998): *Maintaining prosperity in an Ageing Society*. Paris: OECD.
- OECD (1988): *Ageing Populations: the Social Policy Implications*. Paris: OECD.
- Parsons, Talcott (1942): "Age and Sex in the Social Structure of the United States." *American Sociological Review* 7(5): 604-616.
- Parsons, Talcott (1962): "The Aging in American Society." *Law and Contemporary Problems* 27(1): 22-35.
- Parusníková, Zuzana (2000): "Biomoc a kult zdraví." *Sociologický časopis* 36(2): 131-142.
- Perek-Bialas, Jolanta, Anna Ruzik, Lucie Vidovičová (2006): "Active ageing policies in the Czech Republic and Poland." *International Social Science Journal* 58(19): 559-570.
- Phillipson, Chris (1998): *Reconstructing Old Age. New Agendas in Social Theory and Practice*. London: Sage Publication.

- Phillipson, Chris (2003): "Globalisation and the future of ageing: Development a critical gerontology." *Sociological research online* [online] 8(4). [cit. 6.11.2009]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/8/4/phillipson.html>>.
- Phillipson, Chris, Jason L. Powell (2004): "Risk, social welfare and old age." Pp.: 17-26 In Emanuelle Tulle (ed.) *Old age and agency*. New York: Nova Science Publishers.
- Powell, Jason (2006): *Social Theory and Aging*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Punch, Maurice (1986): *The Politics and Ethics of Fieldwork*. London: Sage Publications.
- Rabušic, Ladislav (2002): *Stárnutí populace jako pohroma nebo jako výzva?* Praha: VÚPS.
- Rabušic, Ladislav (2004): "Why Are They All So Eager to Retire?" *Czech Sociological Review* (40): 3: 319–342.
- Rabušic, Ladislav (2008): "Senioři a jejich vzdělávání." Pp.: 265-287 In Milada Rabušicová and Ladislav Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Risman, Barbara J. (1998): *Gender vertigo. American families in transition*. New Haven: Yale University Press.
- Rose, Nikolas (2007): *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Rowe, John W., Robert L. Kahn (1997): "Successful aging." *The Gerontologist* 37 (4): 433-440.
- Rubinstein, Robert L. (2002): "The third age." Pp.: 29-41 In Robert S. Weiss and Scott A. Bass (eds.) *Challenges of the Third Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Rudman, Debbie Laliberte (2006): "Shaping the active, autonomous and responsible retiree: an analysis of discursive technologies and their links with neo-liberal political rationality." *Ageing & Society* 26: 181-201.
- Russel, Cherry (2007): "What do older women and men want? Gender differences in the "lived" experience of ageing." *Current Sociology* 55(2): 173-192.
- Rychtaříková Jitka (2006): "Healthy life expectancy in the current Czech population." *Demografie* 48: 166-178.
- Sampson Helen, Michael Bloor, Ben Fincham (2008): "A Price Worth Paying?: Considering the "Cost" of Reflexive Research Methods and the Influence of Feminist Ways of "Doing"" *Sociology* 42(5): 919-933.
- Sedláková, Renáta, Lucie Vidovičová (2005): *Mediální analýza obrazů seniorů*. [Online]. Walmark a.s., Diakonie CČE [cit. 21.12.2010]. Dostupné z: <<http://www.spvg.cz/medialni-analyza-obrazu-senioru>>.
- Senioři vítáni: sborník případových studií*.(2008). Praha: Otevřená společnost, o.p.s.
- Silver, C. B. (2003): "Gendered Identities in Old Age: Toward (de)gendering." *Journal of Aging Studies* 17: 379-397.

- Sýkorová, Dana. (2007a): *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sýkorová, Dana (2007b): "Senioři a význam generace." *Sociální studia* 1-2: 131-157.
- Šafr, Jiří (2008): *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AVČR.
- Šmausová, Gerlinda (2002): "Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví." *Sociální studia* 7: 15-27.
- Šmausová, Gerlinda (2004): "Věková struktura společnosti" Pp.: 13-28 In Dana Sýkorová and Oldřich Chytil (eds.) *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. Ostrava: ZSF-OU.
- Thane, Pat (2003): "Social Histories of Old Age and Aging." *Journal of Social History* 27 (1): 93-111.
- Townsend, Peter (1981): "The Structured Dependency of the Elderly: A Creation of Social Policy in the Twentieth Century." *Ageing & Society* 1: 5-28.
- Townsend, Jean, Mary Godfrey, Tracy Denby (2006): "Heroines, villains and victims: older people's perception of other." *Ageing & Society* 26: 883-900.
- Tulle-Winton, Emmanuelle (1999): "Growing Old and Resistance: Towards a New Cultural Economy of Old Age?" *Ageing & Society* 19: 281-299.
- Tulle, Emmanuelle. 2008. *Ageing, the Body and Social Change*. Haundmills: Palgrave Macmillan.
- Twigg, J. (2007): "Clothing, age and the body: a critical review." *Ageing & Society* 27: 285-305.
- Victor, Christina R. (1994): *Old Age in Modern Society*. London: Chapman & Hall.
- Vidovičová, Lucie (2005): "To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age." *Ageing International* 30 (4): 343-362.
- Vidovičová, Lucie (2008a): *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- Vidovičová, Lucie (2008b): "Institut starobního důchodu jako (de-)motivační faktor na trhu práce." Pp.: 113-132 In J.Winkler et al. (eds.) *Nová sociální rizika na českém trhu práce. Problémy a politická agenda*. Brno: Barrister & Principal.
- Vidovičová, Lucie, Eva Gregorová (2007): "Věkové normy v sociologické perspektivě." *Sociální studia* 1-2/2007: 201-217.
- Vodochodský, Ivan (2008): *Muži - rodina - socialismus : mužství a generace v biografických vyprávěních o manželství a rodičovství v 70. letech 20. století*. Nепublikovaná disertační práce.
- Walker, Alan (2002): "A strategy for active ageing." *International social security review* 55(1): 121-139.
- Walker, Alan (2010): "The Emergence and Application of active aging in Europe." Pp.: 585-601 In Gerhard Naegelle (ed.) *Soziale lebenslaufpolitik*. Wiesbaden: VS Verlag fur Socialwissenschaft.

- Wang, Hui-Xin, Anita Karp, Bengt Winblad, Laura Fratiglioni (2002): "Late-Life Engagement in Social and Leisure Activities is Associated with a Decreased Risk of Dementia: A Longitudinal Study from the Kungsholmen Project." *American Journal of Epidemiology* 155 (12): 1081-1087.
- Warren, Carol A. B. (1998): "Aging and Identity in Premodern Times." *Research on Aging* 20(11): 11-35.
- Wearing, Betsy (1995): "Leisure and Resistance in an Ageing Society." *Leisure Studies* 14: 263-279.
- Weiss, Robert S., Scott A. Bass (2002): "Introduction." Pp.: 3-13 In Robert S. Weiss and Scott A. Bass (eds.) *Challenges of the Third Age*. Oxford: Oxford University Press.
- West, Candance, Don H. Zimmerman (1987): "Doing gender." *Gender and Society* 1: 125-151.
- WHO: (2002): *Active Aging. A Policy Framework*. [online] WHO [cit. 15.10.2009]. Dostupné z: <www.who.int/ageing/publications/active/en/index.html>.
- Wray, Sharon (2003): "Connecting ethnicity, agency and ageing." *Sociological research online* [online] 8(4). [cit. 15.11.2009]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/8/4/wray.html>>.
- Young, Iris Marion (2005): *On female body experience: "Throwing like a girl" and other essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, Iris Marion (2008): "Serialita genderu: úvahy nad ženami jako sociálním kolektivem." *Sociální studia* 5(1): 121-142.
- Zákon 208/2006 Sb. *O sociálních službách* [online] [cit. 29.12.2010] Dostupné z: <https://sluzbyprevence.mpsv.cz/dok/zakon-108_2006.pdf>.
- Zinn, Jens O. (2008): *Social theories of risk and uncertainty*. Oxford: Blackwell Publishing.

Anotace

Práce představuje koncept aktivního stárnutí jako produkt moderních režimů moci a vědění vynořujících se v kontextu demografických trendů spojených s tzv. stárnutím populace. Vychází z tříleté etnografické studie dvou center nabízejících volnočasové aktivity pouze pro seniory/ky, již se při své práci na představu aktivního stáří explicitně odvolávají. Centra samotná lze vnímat jako jedny z výrazných aktérů převádějících diskurz aktivního stárnutí formovaný na úrovni gerontologických přístupů a sociální politiky do konkrétní praxe práce se seniory. Práce vychází z analýzy dat získaných během zúčastněného pozorování každodenního chodu těchto center a 47 hloubkových rozhovorů s jejich klienty/kami a zaměstnanci. Zaměřuje na významy, které představa „aktivně stárnout“ v těchto centrech nabývá a zároveň na to, jakým způsobem se k diskurzu aktivního stáří vztahují samotní senioři/ky.

Práce analyzuje diskurzy aktivního stárnutí s ohledem na jejich normativní charakter. Zaměřuje se na dvě klíčová témata. První z nich představuje analýza aktivního stárnutí jako techniky biomoci. Popisuje disciplinační praktiky, skrze něž byly ustavovány subjektivity aktivně stárnoucích seniorů. Spravování populace, jež je klíčovým cílem politik aktivního stárnutí, se uskutečňuje především prostřednictvím produkce specifických subjektivit aktivně stárnoucích seniorů, jež internalizovali představu aktivního životního stylu jako nejvhodnějšího životního stylu ve stáří a skrze různé technologie sebe samého kontinuálně na tomto projektu pracují.

Druhé klíčové téma této práce představuje otázka otevřenosti/uzavřenosti modelu aktivního stárnutí. Práce ukazuje, jakým způsobem je idea aktivního stárnutí zaměstnanci i klienty center ustavována jako obraz „dobrého“ stáří. Vyzdvihuje roli aktivity jako výrazného mechanismu konstrukce normativního obrazu „dobrého stáří“, který na jednu stranu slouží seniorům jako prostředek vymezení se vůči stereotypním obrazům stárnutí, na druhé straně se ale jeho prostřednictvím konstituují nové nerovnosti založené na možnosti/ochotě „aktivně stárnout“. Práce v závěrečné části analyzuje větší zapojení žen do center a roli, kterou aktivitě a centru samotnému ve svém životě přisuzují, v kontextu jejich předchozí genderované biografie a principů fungování center.

KLÍČOVÁ SLOVA: aktivní stárnutí, biografie, biopolitika, důchod, etnografie, gender, třetí věk, životní styl

Abstract

The thesis analyses the concept of active ageing as a product of modern regimes of power and knowledge. A three year ethnographic study was conducted in two centres offering seniors-only leisure-time activities (such as lectures, learning courses, exercise programmes or social clubs) that strongly referred to the idea of active ageing. These centres can be considered as significant actors that translate the idea of active ageing shaped by gerontological theories and social policy into a particular approach to seniors. The method of participant observation was used and 47 in-depth interviews were conducted with centres' clients and employees.

The analysis focuses the normative dimension of the discourse of active ageing. Two central issues are highlighted. The first represents the analysis of active ageing as a form of biopolitics. The thesis points out the crucial role of current demographic trends related to the growing number of seniors in the population in the way the discourse of active ageing is formulated. The main purpose of the politics of active ageing is to manage the (ageing) population. This management is accomplished through the production of specific subjectivities of actively ageing seniors, who, through the "technologies of self" embedded in the imperative of the necessity to move or do something, participate in the production of the discourse of active ageing as a form of discipline of the body.

The second main topic represents the analysis of the level of inclusion/exclusion of the model of active ageing. It shows that the image of active ageing as "proper" ageing is constructed in the framework of the centre's general operations. It points out the role of activity in the formation of the normative image of "ageing well", which, on the one hand, helps seniors to break away from the stereotypical notions of ageing, but, on the other hand, generates new inequalities based on the ability or willingness to age actively. Although the idea of active ageing is presented as a universally suitable lifestyle for everyone, men are missing in both of the centres. In the last part of the thesis the higher participation of women in the centres and the role they attribute to the activities in their lives is analyzed in the context of their previous gendered biographies and the embeddedness of gender in the daily running of the centres.

KEY WORDS: active ageing, biography, biopolitics, ethnography, gender, lifestyle, retirement, third age

Jmenný rejstřík

A

Acker	120, 121, 124, 138, 139, 147
Adoni	23, 103
Andrews	79, 83, 92
Arber	30, 145
Asquith	84
Atkinson	43, 44
Avramov	12, 19, 153

B

Bartky	118
Bass	13, 26, 64
Beauvoir	129, 137
Beck	117
Beck-Gernsheim	117
Bell	46
Bengtson	59
Biggs	14, 51, 84, 97, 153
Blaikie	29
Bloor	47
Bordo	118
Bourdieu	101, 118, 144, 145
Britton	110, 121
Bryant	67
Bury	25
Butler	106, 108, 109
Byles	119

C

Calasanti	93, 100, 101, 103, 111, 134, 146, 152
Cardona	59, 99
Caro	13
Clarke	97
Coffey	44
Connell	106
Coupland	15
Cumming	21, 28

D

Daatland	14
Daly	30
Davidson	30
Davies	48
Degnen	93
Denby	94

E

Ehrenbergerová	7
Engelsrud	30, 67
Estes	8, 84
Everingham	119
Ezzy	43, 47, 48

F

Fairecloth	93
Fay	44
Featherstone	15, 77, 83
Feigenbaum	23
Fialová	118
Fincher	47
Foucault 10, 28, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 72, 75, 80, 150	
Fretz	41, 44

G

Gergen	13, 14
Gillam	46
Gilleard	26, 62, 100, 113, 146, 152
Ginn	145
Godfrey	94
Green	23
Gregorová	117
Gullette	77

H

Hagestad	70
Halbrook	44
Hammersley	43
Harding	106, 133, 144
Hatch	91, 101, 102
Havighurst	22
Hazan	17, 83
Hendricks	91, 101, 102
Henry	21, 28
Hepworth	15, 77, 80, 82, 83, 97
Hervonen	93
Higgs	25, 26, 62, 79, 83, 100, 113, 146, 152
Hockey	19, 77
Holstein	83, 84, 99
Hurd	30, 96

Ch

Chipperfield	103
Chudacoff	17

J

James	19, 77
Jolanki	58, 59, 60, 61, 62, 65, 93
Jones	25, 79, 83, 93
Jylha	93

K

Kahn	13
Kanter	128, 132, 133, 137, 138, 139

Katz...	8, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 30, 61, 67, 82, 83, 84, 88, 97, 118, 147
Kessler	83, 106
King	100, 101, 103, 111, 147, 152
Knotová	122
Kontos	77
Krzyzanowski	40
Kučera	117, 118
Kuchařová	110
Kunkel	15

L

Laslett	24, 25, 31, 64
Letherby	47
Lorber	106, 109
Lund	30, 67

M

Marshall	15, 147
Martin	145
Mašková	12, 19, 153
Matoušek	46
McKenna	106
Menec	103
Miller	46
Minkler	83, 84, 99
Moody	7, 8, 14, 28, 31, 32, 82, 83
Morgan	15
Mullan	50
Müller	83, 87

N

Nedbálková	121
Neilson	14, 28
Nimrod	23, 103

O

Oancea	75
Oberhuber	40

P

Parsons	20, 21, 22, 25
Parusníková	150
Perek-Bialas	13, 29
Phillipson	7, 8, 16, 20, 29, 59
Powell	7, 8, 15, 17, 20, 59
Punch	46

R

Rabušic	28, 33, 50, 63, 110
Rakoczy	83
Risman	106
Rose	61, 153
Rowe	13
Rubinstein	26, 66
Rudman	59, 65, 80

Russel	119
Russell	119
Ruzik	13, 29
Rychtaříková	140

S

Sampson	47, 49
Sedláková	29
Shaw	41
Shiovitz-Ezra	23
Silver	146
Slevin	93, 101, 111, 134, 146
Staudinger	83
Šýkorová	64, 94, 96

Š

Šafr	99
Šiklová	32
Šmausová	15, 107, 145

T

Thane	24
Townsend	8, 20
Tulle	82, 83
Twigg	78

U

Uhlenberg	70
-----------------	----

V

Victor	23
Vidovičová	13, 27, 29, 62, 63, 115, 117
Vodochodský	118

W

Walker	13, 16, 18, 19, 27, 28
Wang	103
Warner-Smith	119
Warren	18, 97
Wearing	93
Weiss	26, 64
West	107, 120
Wray	84

Y

Young	111, 118
-------------	----------

Z

Zimmerman	107, 120
Zinn	51

Příloha A - Informace o komunikačních partnerech a partnerkách z řad klientů/tek

Pseudonym	Věk (v době prvního kontaktování)	
Anežka	65 let	VŠ vzdělání, vdaná, v době rozhovoru po těžkém zdravotním úrazu
Anna	75 let	VŠ vzdělání (dostudované dálkově při práci), před odchodem do důchodu pracovala ve školství, vdova
Blanka	65 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství (zájmovém vzdělávání), vdaná
Bohdana	62 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství, i v důchodu pracuje na částečný úvazek, vdaná
Cecílie	72 let	SŠ vzdělání, značnou část života strávila jako žena v domácnosti – doprovázela manžela při pracovních pobytech v zahraničí, vdova
Dobromila	65 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako úřednice, vdaná
Hana	67 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství, i v důchodu se „nárazově“ vracela na výpomoc do bývalého zaměstnání, ovdověla v době výzkumu
Helena	63 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako ekonomka, vdaná
Jarmila	67 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství, vdova
Jiřina	77 let	ŠŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve zdravotnictví, i v důchodu pracovala na částečný úvazek, vdova
Kateřina	72 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství, vdaná, aktivně sportuje
Klára	62 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala na manažerském postu ve stavebnictví, vdaná
Lída	66 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve školství, vdaná, aktivně působí v církvi
Ludmila	88 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako úřednice, svobodná, bezdětná

Michaela	64 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako ekonomka, rozvedená
Milada	74 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve zdravotnictví, vdova
Milena	80 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako administrativní pracovnice, vdova
Miluna	60 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako projektantka, vdaná, odešla do předčasného důchodu po vážné nemoci
Miroslava	65 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako vědecká pracovnice, vdaná
Nora	71 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako vědecká pracovnice, vdova
Oldřiška	64 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve zdravotnictví, vdaná
Pavel	73 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracoval jako inženýr, ženatý
Pavla	63 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve zdravotnictví, vdaná
Petra	70 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako ekonomka, vdova
Svát'a	66 let	ŠŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracoval v umělecké profesi, rozvedený
Stanislava	63 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako inženýrka, vdaná, v době rozhovoru intenzivně pečovala o nemocnou matku
Václav	67 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracoval jako vedoucí pracovník a podnikatel, ženatý
Veronika	61 let	VŠ vzdělání, před odchodem do předčasného důchodu pracovala ve školství, vdaná
Vilma	61 let	ŠŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala ve zdravotnictví, vdova
Vlád'a	65 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracoval na vysoké manažerské pozici, ženatý, aktivní sportovec
Vlasta	66 let	VŠ vzdělání, před odchodem do důchodu působila ve školství, vdova
Zdena	76 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako úřednice, v důchodu podnikala

		a přivydělávala si v různých zaměstnáních, vdova
Zita	74 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako úřednice, vdova, bezdětná
Žaneta	66 let	SŠ vzdělání, před odchodem do důchodu pracovala jako účetní, v důchodu si přivydělávala uklízením, vdova

Příloha B – Seznam témat k rozhovorům s klientkami a klienty center

K rozhovorům byl připravený seznam obecných témat a podtémat s ideálně typickými možnými otázkami. Dílčí témata představovala okruhy, kterých se plánují v rozhovoru dotknout. Konkrétní průběh rozhovoru, řazení a podoba otázek se ale odvíjely od vyprávění dané komunikační partnerky či partnera. Při volném vyprávění se komunikační partneři/ky často dotýkali několika z dílčích témat. Konkrétní podoba otázek se pak odvíjela od specifického kontextu jejich vyprávění a důrazů, který na jednotlivá témata kladli jednotliví aktéři/ky.

Subjektivní významy stáří	➤ Atributy spojované se stářím	Co pro Vás samotnou/ného znamená pojem „stáří“?
	➤ Události/pocity/zážitky spojené s pocitem stárnutí	Kdybyste se měl/a podívat zpátky, kdy a v jaké souvislosti jste si poprvé uvědomil/a, že začínáte stárnout?
	➤ Představy ideálního stáří	Máte nějaké představy o tom, jak by měl vypadat ideální život v důchodu?
Důchod	➤ Odchod do důchodu (okolnosti, plánování, pocity)	Můžete mi popsat, v kolika letech jste odcházel/a do důchodu?
	➤ Změny v životě/denním rytmu po odchodu do důchodu	Jak jste v té době vnímal/a odchod ze zaměstnání? Byl/a jste ve svém zaměstnání spokojen/á

	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Předčasný důchod x zaměstnání v důchodu 	<p>Změnil se nějak váš denní režim po odchodu důchodu?</p> <p>Uvažoval/a jste o tom, že byste v zaměstnání pokračoval/a i v důchodovém věku nebo o odchodu do předčasného důchodu?</p>
Životní styl	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Denní a týdenní režim 	Kdybyste měl/a popsat svůj běžný den/týden...co děláte?
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Koníčky, zájmy 	<p>Jak jste se k jednotlivým těmto aktivitám dostal/a?</p> <p>Mátě nějaké oblíbené koníčky/pravidelné činnosti?</p>
Centrum	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Cesta do centra <ul style="list-style-type: none"> - Motivace - Očekávání - Způsob získání informací o centru 	<p>Popište mi prosím svou první návštěvu centra?</p> <p>Co jste od ní očekávala?</p> <p>Jaké jste tehdy měl/a představy o fungování centra?</p>
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Formy zapojení v centru 	Jak jste se o něm dozvěděl/a?
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Dobrovolnická činnost 	<p>Jaké aktivity v centru (či jiných podobných organizacích) navštěvujete?</p> <p>Proč právě tyto?</p> <p>Uvažoval/a jste někdy o dobrovolnické činnosti v centru?/ Jak jste se dostal/a k vaší dobrovolnické činnosti?</p>

	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Hodnocení centra 	<p>Jak hodnotíte fungování centra a podobných takových organizací pro seniory?</p> <p>Splnila se vaše očekávání, která jste o něm měl/a?</p>
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Vztah k dalším podobným organizacím 	<p>Navštěvujete i nějaké další podobné organizace?</p> <p>Jak byste je zhodnotil/a ve srovnání s tímto centrem?</p>
Přátelé, rodina, okolí	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Životní styl partnera/ky a jejich případná účast v centru 	<p>Zúčastňuje se váš manžel/ka také těchto aktivit?</p>
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Způsoby trávení volného času s rodinou a přáteli 	<p>Jak trávíte čas společně s rodinou/přáteli?</p>
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Životní styl přátel 	<p>Sdílejí s vámi podobné zájmy i vaši známí/partner/ka?</p> <p>Chodí vaši přátelé rovněž do centra?</p> <p>Našla jste si zde v centru nějaké nové přátele?</p>
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Prarodičovství ➤ Vztah přátel a rodiny k centru a jejich aktivitám 	<p>Jak se na tyto vaše aktivity dívají vaše děti a vnoučata/přátelé?</p>
Osobní charakteristiky	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Věk ➤ Vzdělání ➤ Předchozí povolání ➤ Manželský status 	

Příloha C – Seznam témat k rozhovorům se zaměstnanci a zaměstnankyněmi center

K rozhovorům byl připravený seznam obecných témat a podtémat s ideálně typickými možnými otázkami. Dílčí témata představovala okruhy, kterých se plánují v rozhovoru dotknout. Konkrétní průběh rozhovoru, řazení a podoba otázek se ale odvíjely od vyprávění dané komunikační partnerky či partnera. Při volném vyprávění se komunikační partneři/ky často dotýkali několika z dílčích témat. Konkrétní podoba otázek se pak odvíjela od specifického kontextu jejich vyprávění a důrazů, který na jednotlivá témata kladli jednotliví aktéři/ky.

Pracovní biografie	➤ Předchozí zaměstnání ➤ Cesta k práci v centru/se seniory	Jak jste se k této práci dostala?
	➤ Náplň práce	Můžete mi prosím popsat náplň vaší práce?
	➤ Hodnocení práce	Baví vás vaše práce? Změnil/a byste na ní něco?
Práce se seniory	➤ Specifika práce se seniory	Máte pocit, že práce se seniory je v něčem specifická? Jaké jste měla představy o práci se seniory? Naplnily se nebo vás tato práce v něčem překvapila?
	➤ Role věku při práci se seniory	Máte pocit, že při práci se seniory je důležité, kolik je člověku let?
Život v centru	➤ Konceptualizace role centra	Jaká by podle vás měla být role takového centra jako je to, ve kterém pracujete?

	➤ Charakterizování klientů/tek	Kdybyste měl/a charakterizovat vaše klienty, jak byste to udělala?
	➤ Zapojení žen a mužů do centra	Při letném pohledu na seniory pohybující se v centru se zdá, že zde převažují ženy. Máte také takový pocit? Čím je to podle vás způsobeno?
Subjektivní pohled na stáří a seniory	➤ Subjektivní představy o vlastním stárnutí	Co pro Vás samotnou/něho znamená pojem „stáří“? Jak si představujete, že váš život bude vypadat ve stáří?
	➤ Představy ideálního stáří	Máte nějaké představy o tom, jak by měl vypadat ideální život v důchodu?
	➤ Plány a představy ohledně odchodu do důchodu	Uvažoval/a jste někdy nad tím, jak bude vypadat váš život v důchodu? Dokážete si představit, že budete klientem/kou takového centra? Proč ano či proč ne?
	➤ Hodnocení kontaktu se seniory/kami	Jak vnímáte samotný kontakt se seniory? Změnil se nějak díky této práci váš pohled na stáří?
Osobní charakteristiky	➤ Věk ➤ Vzdělání	

Příloha D – Seznam publikovaných textů

V této disertační práci byly použity části textů, jež byly publikovány v recenzovaných časopisech ve formě odborných statí. Na tomto místě předkládám jejich seznam:

Hasmanová Marhánková, Jaroslava (2010): "Konstruování představ aktivního stárnutí v centrech pro seniory." *Sociologický časopis* 46(2): 211-234. ISSN 0038-0288.

Hasmanová Marhánková, Jaroslava (2010): "Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří." *Sociologica-Andragogica* 2009. *Problémy ohrožených skupin. Mezigenerční vztahy v rodině*: 11-26. ISBN 978-80-244-2483-5.

Hasmanová Marhánková, Jaroslava (2009): "Beeing too busy"; discourse of active aging and Czech seniors." Pp.: 31-41 In Ivo T. Budil, Klára Strohsová (eds.) *Variety of Anthropological knowledge*. Plzeň: University of West Bohemia Press. ISBN 978-80-7043-863-3.

Hasmanová Marhánková, Jaroslava (2008): "Genderové nerovnosti ve stáří: marginalizace a zvýhodnění žen ve stáří." *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 9(2): 28-36. ISSN 1213-0028.

Hasmanová Marhánková, Jaroslava. (2008): „No co, tak je mi šedesát pět let“ – vztah žen k viditelnému fyzickému stárnutí.“ *Sociální studia* 1(5): 35-53. ISSN 1214-813X.